

Жаңы Ала-Тоо

2011, 2 (22)

ЭЛ АРАЛЫК АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЖУРНАЛ

Директор, башкы редактор Тилек МУРАТАЛИЕВ

РЕДАКЦИЈАЛЫК КЕҢЕШ:

СУЛТАНОВ Омор – редакциялык кеңештин төрагасы,
АБДУЛЛАЕВ Чингиз (Азербайжан), ДЕЛИӨМЕРОГЛУ Якуп (Түркия),
ОРОЗАЛИН Нурлан (Казакстан), МАРКИШ Давид (Израиль),
МЕХМОН Бахти (Тажикстан), КОВСКИЙ Вадим (Россия)
Кыргызстан: АБЫЛКАСЫМОВА Майрамкан, АКМАТАЛИЕВ Абдылдажан,
БОНДАРЕНКО Олег, ДАУТОВ Кадыркул, ЖЕТИМИШЕВ Сейит,
КАЛБАЕВ Абдымомун, КУЛТЕГИН Кожогелди, ТОКТОМУШЕВ Алым,
ҮКҮБАЕВА Лайли

Бул санда

Жоомарт БӨКӨНБАЕВ Комуз күүсү	Касымбек ТАЗАБЕКОВ Курманжан датканын кызы .....
3	76
Гүлсайра МОМУНОВА Ырлар	Турусбек МАДЫЛБАЙ Менин Америкам, же жаңыдан Американы ачуу .....
11	90
Жапарали ОСМОНКУЛОВ Күн кызарып батканда	Алым ТОКТОМУШЕВ Унутулбас сокмо жол .....
16	100
Ысмайыл КАДЫРОВ Ырлар	Дилбара ОСМОНБЕТОВА Кыргызстандын күрөө тамыры .....
32	124
Сайрагүл КАДЫРОВА Купуя сыр	Эрнест ХЕМИНГУЭЙ Адамдык кудурет .....
38	129
Качкынбай КЕРИМБАЕВ Айыл баяны	
60	

Салмоорбек ДЫЙКАНОВ О первородстве	135	Кенешбек АСАНАЛИЕВ Постсоветтик доор. Адабий тагдыр	194
Карине ХАЛАТОВА В зимнюю ночь	170	Бозум АЛЫШБАЕВ Ылакаптардын таржымалынан	208
Сабахаттин АЛИ «Хасан чөктү»	176	Аман СУПАТАЙ уулу Жаңыл мырза баяны	213
Александр ПУШКИН Балыкчы, балык жомогу	189	Адабият жаңылыктары	221

Мукабанын биринчи бетинде залкар жазуучу, акын, аалым, котормочу Салижан Жигитов. Журналыбыздын эмки, март айындагы санынан анын 75 жылдык мааракесине карата «Күн тууду» повести ж.б. макалалар менен тааныша аласыздар.

Редакциялык жамаат:

Айдарбек САРМАНБЕТОВ –
башкы редактордун орун басары
Жылкычы ЖАПИЕВ –
редактор
Алым ТОКТОМУШЕВ –
редактор
Жакин ТЕҢИРБЕРГЕНОВА –
корректор
Рахим ТӨЛӨБЕКОВ – дизайнер
Нурлан КЫДЫКОВ – дизайнер
Альбина КАСЫМОВА – оператор

Кол жазмаларга пикир айтылбайт жана кайтарылып берилбейт. Редакция бардык авторлор жана заказчылар (китеп, жарнама, плакат, буклет ж.б.) менен кызматташууга дайыма кызыкдар.

Журнал редакциянын басма-компьютердик борборунда даярдалды.

Редакциянын дареги:

720054, Бишкек шаары,
Жибек жолу пр. – 466
Тел: 34-55-86
Электрондук дареги:
Jany.alatoo@gmail.com
Терүүгө 10.01.2011. берилди
Басууга 22.03.2011. кол коюлду.
Форматы 70x100^{1/16}
Көлөмү 14 б.т.
Заказ № 643
Нускасы 2000

«Турар» басмасынын
басмаканасында басылды.
Бишкек ш. 720054,
Жибек жолу пр. 466
Телефону: 34-49-90;
Факс: 34-45-04

Күбөлүк: № 1510

УРМАТТУУ ОКУРМАНДАР!

Бардык почта түйүндөрүндө
«Жаңы Ала-Тоо» журналына жазылуу жүрүп жатат.
Ар айдын он бешине чейин жазылып алсаңыз
келерки айдан баштап колунузга аласыз.

Жазылуу индекси – 77324

4 айга – 320 сом

3 айына – 240 сом (редакциялык баа)

«Жаңы Ала-Тоо» журналын 1-санынан баштап окуйм деген
окурмандар редакциядан алышса болот.

Мурас

**Жоомарт
БӨКӨНБАЕВ**

(1910–1944)

КОМУЗ КҮҮСҮ

Боз кыроо... Атакандын айылы күндөгүдөн бүгүн жандуу. Обочороок үч ак өргөө тигилген, чоң үйдүн жанына катарынан кемегелер казылган. Атакандын эки малайы төө комдошуп, таң заардан эле токойго отунга кетишкен. Байлануу турган аттар жок, бирок айылда эл көп. Ал айылдан да, бул айылдан да кыз-келиндер Атакандын айылына чубап келип жатышты.

«Ата даңкы менен кыз өтөт, мата даңкы менен бөз өтөт» деген ушу да, деди орто бойлуу ак жуумал келин. «Рас эле, болбосо Мөөркан ушул бара жатканыбыздын кимибизден артык», – деп кара сур келин кубаттады. Кыз-келиндер айылга жете берерде мандай жактагы боз секиден жалгыз аттуу караан көрүндү. Бул караан бара-бара жакындай берди.

Ал кештесине кызыл манат кармаган ак калпакты баса кийген, аты ак көбүктөп тердеген, көзү тирүү, сары чийкил, ыманы ысык жаш жигит экен.

– Той кайсы айылда? – деп сурады келиндерден.

– Кайсы дайыны жок тойду сурайсың? – деди бир келин.

Акын, драматург БӨКӨНБАЕВ Жоомарт Токтогул районунун Мазар-Сай айылында туулган. Адегенде Ошто, анан Фрунзедеги педтехникумда, кийин Москвадагы журналисттердин коммунисттик институтунда окуган.

1935–1941-жылдары «Ленинчил жаш» газетасынын, «Советтик адабият жана искусство» журналынын башкы редактору болгон. 1941-жылы өз эрки менен Советтик Армиянын катарында кызмат өтөп, фронттук газетанын редактору болгон. Акындын биринчи ыры «Жер алган кедейлерге» деген ат менен газетага жарыяланган. «Эмгек төлү» аттуу алгачкы жыйнагы 1933-жылы жарык көргөн.

Ал көптөгөн драмалардын, ыр жыйнактарынын жана либреттолордун автору. Бир нече классикалык чыгармаларды кыргызчага которгон.

– Тойду жалгыз жечүдөй болуп, атыңды мынча тердеттиң, – деп дагы бир келин жигитке тийишти.

– Атчан мен түгүл, жөө силер деле шашып бара жаткан турбайсыңарбы, тойду ким эле жаман көрсүн, Атакандын айылы кайсы, акы алсаңар да айтсаңар! – деп жигит келиндердин астын торой бастырды.

– Атыңды түшүп бер, анан айтабыз, болбосо кийиминди тоноп алабыз, – деп баягы кара сур келин каткырып күлдү.

– Жеңе, шылдыңчыл көрүнөсүз, жолдун жөнүн айтып, кадырга жетсеңиз сизден ат, тон качып кутулабы! – деди жигит.

– Дегеле оозу март эме экен, кайсы жактан келе жатасың? Кимдин элинен болосуң?

Аңгыча болбой бир топ аттуулар Атакандын айылына келип түшүштү.

«Той ошол айылда экен го» деген ой менен атын камчылап келиндерден узап кетти.

Жигит айылга жетсе: келген меймандардын атын алып, үйлөргө килем, төшөк салышып, айыл дүрбөп жаткан экен. Бул келгендер алыстан келген сыяктуу... Аттарынын ичи жарап, өздөрүнүн эриндери кеберсиңкиреп калган. Эч ким атын алып назарга албаса да, жигит атын өзү байлап, бат эле элге аралашып кетти. Үйгө жөлөнүп олтурган сер сакал абышканын жанына келип:

– Булар кимдер?– деп сурады.

– Булар жумгалдыктар. Кара суусар кийген Мөөркандын күйөөсү Чойбек деген болот.

– Майлыбай келдиби?

– Майлыбайың ким, балам?

– Комузчу, алдагы Жумгал жактан, Атакандыкына келет деп уктум эле.

– Комузчу, ырчы келгендей болгон жок.

«Эңсеп келген Майлыбайым келген эмес экен го, убара болгон экенмин да», – деп жигит ичинен ойлонду да, айылдын төмөн жагындагы даракты көздөй атын жетелеп кетти. Атакандын айылына эл толуп чыкты. Күн кылкылдап тоодон ашып бара жатат. Жер кемгелер түтөп, ар кайсы кемгенин жанында кой союлуп жатат. Үй-үйгө толгон кыз-келиндердин, көбүнчө күйөө жандаган кыз-келиндердин каткырыгы катуу угулат. Төмөн жактан калдайган топ көрүндү. Топ жакындай бергенде:

– Тоялылар окшойт, тосуп чыккыла, – деген үн угулду. Тоялы Букарадан тың чыккан бир урууну бийлеген киши. Жигит ошол Тоялынын айылынан болот. «Бизден мурун эмне жетип келдин» деген сөз тийбесин, – деп жигит үйдүн далдаасына жашынды. Тоялылар үйгө кирип, чай ичүүгө киришкенде гана салам айтып жигит кирип барды.

– Сен кайда жүрдүң?

– Арканардан чаап эле жетпей койдум.

– Антип жалгыз жүрчү эмес, төргө өтүп отур, – деп Тоялы жигитке жылуу сүйлөдү. Каш карайып, күүгүм кирди. Күйөөлөр отурган үйдөн комуздун

күүсү угулгансыйт... Жигит ордунан атып турду да, өргөөнүн эшигине келип шыкаалап карады. Үйдүн ичи кыз-келиндер, боз балдар менен жык толгон. Улгайып калган киши төрдө отуруп комуз чертип жатат. Колун ойнотуу, күүсүн кайруу жигит көрүп жүргөн кетмен-төбөлүк комузчуларга окшобойт. Кандайдыр башка жерден келген сыяктуу... Жигит комуздун күүсүн көпкө угуп турду. Анда-санда шыкаалап, комузчунун колунан көзүн айырбай тиктейт. Комузчу көпкө чертти. «А, Майлы, Майлыке!» деген үндөр чыкты. Мына, издегеним Майлыбай ушул турбайбы деп жигит ичинен кымындады. «Кантип таанышсам экен, эмне деп айтсам» – деп бир аз ойлоно түштү. Жок, буга тийише сүйлөйүн, андан кийин бирденке болор деди да:

...«Майлыбайдын шалкы күү

Мааниси жок таркы күү», –

деп ырдап коё берди. – Бул ким? – деген катуу үн чыкты. Комузчу күүсүн токтотуп, элендеп эшик жакты карады. Эки бала эшикке жүгүрүп чыкты.

– Ал ким экен?

– Мен эле, – деп бир жигит эшиктен баш бакты. Майлыбайдын көзү жигиттен өтүп кетти.

– Рас бала көрүнөт, кирсин, кирсин, – деди бирөө.

– Үйдө орун жок, уйдун кулагындай болгон неме экенсиң, ошол жерге эле олтура кал, – деп Майлыбай күлүмсүрөп жигитке тийишти. Капшыт жактагы узун бойлуу киши жигитке карап:

– Сен ким болосуң? – деди.

– Токтогул деген болом.

– Ээ, Токтогул деген бала сенсинби? Жөн, жөн. Кабарыңды угуп жүргөнбүз.

– Ушунда бирдеме бар окшойт, ал балам муну, – деп Майлыбай улагада отурган Токтогулга комузун сунду.

– Майлыке сизден келсин...

Майлыбай комузун кайра тартып алды да:

«Оң кулагың менен бир ук,

Сол кулагың менен бир ук.

Мындан кийин менден

Коно жатып күү ук» –

деп комузун күүлөп өзүнүн күүсүн эки-үч кайрыды, кезек Токтогулга келди. Токтогул комузду алып, кулагын толгоп күүлөгөндө эле «баң-баң» этирип, Майлыбайдын күүсүн туурап күүлөдү. Комузду күүлөп бүтүп, Майлыбайдын күүсүн таптак кайрып чертти. Үйдөгүлөр дем чыгарбай Токтогулдун колун карашты. Майлыбай кубанганынанбы, ыза болгонунанбы, агарып калган сакалын салаасы менен бат-бат тарап, бир кызарып, бир кубарды.

– Муну кайдан үйрөнгөнсүң? – деп Майлыбай каргылданган үнү менен сурады.

– Сиздин өзүңүздү көрө электе, күүңүз учуп келип калган болучу, – деди Токтогул.

– Деги айтчы, балам, менин күүмдү кайдан билесиң?

– Чертип жатканыңызды эшиктен шыкаалап көрүп турбадымбы...

– Бир көргөндө үйрөнгөнүнө, бали! – деген ыраазы болгон үндөр чыкты.

Элдин дуулдап кубаттаганына Токтогул эштенип кетти да, Майлыбайдын күүсүнө ыр кошуп чертти.

Баракелде, Майлыбай,

Минтип черткин айныбай.

Майлыбайдын «Шалкы күү»

Мааниси жок таркы күү.

Ырына күүсүн, күүсүнө ырын кошуп, колун ойнотуп чертти...

Үйдөгүлөр дуулдап күлүп калышты. Карыган кишинин ыза боло түшкөнүн Токтогул сезе коюп, комузду дароо токтотту:

«Мына Майлыке, сиздин күүңүздү үйрөнүү үчүн ат арытып келдим эле, «Шалкы күүңүздөн» башкасы болсо да черте отуруңуз» – деди.

Токтогулдун бул сөзүнө Майлыбай ыраазы болуп, бетине кан жүгүрө түштү.

– «Күлүктөн күлүк чыкса, аягы тыпыр-тыпыр» деген, балам, «Кедейдин атындай тушап минип жүргөн жалгыз күүм бар эле, аны үйрөнүп алдың», – деп Майлыбай карс-карс күлдү.

Майлыбайдын акыркы сөзү куудулдук менен айтылса да, чын сөздөй болуп чыкты.

– Бул каяктан жүргөн бала? Майлыбайдын күүсү эмес, кийим-кечесин да сыйрып алат го, – деп бирөө тамашалап күлдү. Токтогул комузду күүлөп жатып:

– Майлыке, биздин күүбүздөн да Жумгалга ала кетиңиз, – деди.

– Черт, балам, черт.

Токтогул жеңин түрүп коюп, өзүнүн жаңы чыгарган күүсүн черте баштады.

– Күүнүн атын атап черт, – дешти.

– «Токтогулдун ботою», өзүмдүн ботоюм, – деп өз колун серпип-серпип, көзгө илээштирбей ойнотту.

Күүсүн чертип бүтүп, комузду Майлыбайга сунду. Майлыбай комузду алды да, Токтогулду тиктеп туруп:

– Кишинин өзү кошо эрип кетүүчү күү экен, муунум катып калган. Бул күүң өзүңдөй өспүрүмдөргө жарашат, балам, – деп Майлыбай Токтогулга комузду кайра сунду.

Ат арытып келген эмгеги бошко кеткен жок. Майлыбай карыянын «Шалкы күү» деген күүсүн үйрөнүп алгандыгы чоң олжо болду. Токтогул комузду таптак сүйлөтүп, бир далайга дейре чертти. Үйдөгүлөр тымтырс олтурушту. Токтогул комузду токтоткондо:

– Бактың ачылсын, балам, – деп Майлыбай терең үшкүрдү...

Үч атчан киши, эл жата жолдун боюндагы үстүнө чөп үйүлгөн тамга кайрылышты. Экөө орто жашаган, бирөө чарчы бойлуу, кер мурут жигит. Суук күчтүү, кар аттын омууроосунан. Тондун жакаларына муз турган, аттардын бутуна жармашкан муз келиндин чач мончогондай шылдырайт.

Тамдын эшигине бастырып келишти да:

– Үйдө киши барбы? – дешти.

Үйдөн үн чыккан жок. Бир аздан кийин аялдын шыбыры угулду: ой дейм, ой тур, эшикке чыкчы, киши келди окшойт. Бир маалда боз чепкенин желбегей жамынып, кепичти жалаң кийип бирөө чыгып:

– Ким? – деди.

– Кудайы конокпуз.

– Жакшы болот, үйдө бала-чака да жок эле. Эй, Каныкүл, чык, меймандардын атын ал, – деди. Өзү келип бир аттын жылоосунан кармады.

Тамдын ичи капкарангы, суук. Бир бурчта капка тиккен дан жаткансыйт.

– Кокуй, от жагып жибер, меймандар үшүп келишкендир, – деп үй ээси чебеленип очок жактагы үйгөн куурайды кемеге жакка таштап жатты. Үйдүн ээсинин аялы отту жакты.

Үй ээси конокторун бир сыйра карап чыкты да, кер мурут жигитти эки-үч тиктеди.

– Сени боолгоп турам, – деди...

– Мен сени бая эле тааныгам, кантер экен дедим, – деп жигит күлүмсүрөдү. Үй ээси жигитке жакындап келди да:

– Сен Токтогул болуп жүрбөгүн?

– Үстүнөн чыктың, – деп берки конок күлдү.

– «Токтогул!» – деп бир катуу кыйкырды да, үй ээси кучагын жайып Токтогулду көздөй боюн таштады. Экөө кучакташып көрүшүштү. Конгон үйү Токтогулдун таанышы чыгып калганына берки эки конок жадырап сүйүнүштү.

– Жол болсун, кайдан чыгып, кайда барасың? Чилденин күнүндө жолго чыгып калган экенсиң? – деп үй ээси Токтогулга суроону үстү-үстүнө берип жатты.

– Жумуш болсо чилде эмне, өзүң кандайсың?

– Өзүм кандай болмок элем, мына ушул тамды салып алып, өткөн-кеткен жолоочуга чөп сатып оокат кылып отурам.

– Мага да сатасыңбы, бир бооң канча турат? – деп Токтогул жылмайды.

– Койчу, Токо, тамашанды, – деп үй ээси күлдү. Коноктор отко жылынышып, кенен-кенен тартып отурушту.

– Алыскы жерден кышында чыккан жөнүңдү айтсаң? – деп үй ээси дагы сурады.

– Ныязалы дегенди издеп чыктым. Мындай жумуштарды кышында бүтүрбөсө, жазында, жайында, күзүндө жармач адамдын колу тийбейт.

– Ныязалыны? Кайсы Ныязалыны, комузчу Ныязалы болуп жүрбөсүн?

– Нак ошол комузчу Ныязалыны издеп чыктым, башка Ныязалыда аласам бар дейсиңби!

- Ныязалыны эмне даректеп калдың?
- Керектүү киши.
- Кереги эмнеде?
- Комузду жакшы чертет, он-он беш күүсү бар дейт, ошол күүлөрүн алып кетейин деп келдим.
- Өзүңдүн күүң деле жетишет эле го.
- «Артык дөөлөт баш жарат» дейсинби досум, өнөр менен окуу үйрөнүү ийне менен кудук казганга барабар, өзүмдүкү өзүмдө, башканыкын үйрөнүп алсам, андан жакшы.
- Эмесе, издеп келген Ныязалыңа жетпей калдың.
- Кантип?
- Ныязалы эртең Наманганга жөнөмөк.
- Жөнөй электе кантип жетүү керек? – деп Токтогул шашкалактады.
- Түндөп жөнөсөң үйүнөн чыга электе басып калар элең, бирок атың арып, өзүң кайыгып калыптырсың. Ныязалынын күүсү менен Мекеге бармак белең, мында жылуу жатып ал, эртең жетсең жетерсиң, жетпесең текең кетип жатабы?
- Жок, досум, чөбүңдөн бер, атты кашектетип алып, түндөп жөнөйүн.
- Түндөп? Ушул суукта түндөп жөнөгөндөй жоо куудубу?
- Жолдошторунун жана үй ээлеринин айткандарына көнбөй Токтогул эшикке чыгып, атынын ооздугун чыгарып, тамдын башына ыргып чыгып, бир боо бедени алып түшүп атына салды.
- Чын эле жөнөгөнү жатасыңбы, бирдеме ооз тийсең?
- Качат дейсинби, кайра келе жатканда конуп кетем.
- Үй ээси Абылкасым деген киши эле. Токтогул ата-энеси менен Токтобек деген жерде Казанбак деген байда жүргөндө Абылкасым да байдын койчусу эле. Абылкасым жумушка эптүү, оокатка тындыгы аркасында аял алып, беде айдап, ушул тамда күн өткөрүп турган экен.
- Асман ачык, жылдыз коюу. Шамал жок болсо да чыкылдаган аяз, бет чымылдатат.
- Силер эртең жете келерсиңер, – деди да Токтогул атына минди.
- Токо, кетеринде тийбей өтпө, менин алымды билесиң го, антсе дагы бирөөдөн көтөрмөлөп кой таап коём. – Абылкасым бул сөздү Токтогул узай түшкөндө артынан кыйкырып айтты. Таң ата Ныязалынын айылына келди. Түндүк тартып жаткан бир аялдан:
  - Ныязалынын үйү кайсы? – деп сурады Токтогул.
  - Тетиги токулуу ат байланып турган, түтүн чыгып жаткан үй, – деди. Келсе, Ныязалы жөнөгөнү жаткан экен. Токтогул жөнүн айтканда:
    - Угуп жүргөм, угуп жүргөм, – деп Ныязалы күлүмсүрөдү.
- Мына ушул күндөн тартып, Токтогул менен Ныязалынын достугу башталды. Токтогул Наманганга Ныязалы менен бирге барды. Экөө бири-бирине күүлөрүн үйрөтүштү, эл чогулган жерде күү чертишти.

Ушул эле жылы Токтогул Алай жакка барып, атактуу комузчулардан «Алайдын миң толгоо» деген күүнү үйрөндү. Өзүнүн күүлөрүн Анжиян боорундагы кыргыздарга таркатып келди.

Кайсы жерде кандай комузчу, кандай ырчы бар деп укса, алар менен көрүшүүгө дегдеген, алардан үйрөнгөн жана үйрөткөн Токтогулдун улуу касиетинин бири ушундай.

Кээ бир ырчы, комузчулардын жөнөкөй ырлары, күүлөрү болсо да аны Токтогул өз жанынан кошуп, сонундап ырдап черткен. Бирок чертердин, ырдаардын алдында «баланчаныкы» деп унутпастан айта чертип, айта ырдаган.

«Карача байдын байге бербес күлүгүн жолборс алыптыр» деген кабар айыл-айылга шамалдай таралды.

Ат кайтарган жылкычылар бул кабарды Карача байга кантип угузунун амалын таба алышпады...

Жайдын таңы атып, тоо-тоонун башына күндүн нуру чачырады. Карача бай күрмөсүн желбегей салынып, жалаң кепиччен суу жакты көздөй басып келе жатып, жон ылдый бастырып келе жаткан жылкычысын көрүп токтоп турду. Жылкычы жакын келерде: «Ит-куштан мал аманбы?» – деп кыйкырды.

– Карышкырдан аман... – деди да жылкычы мукактана түштү. Жылкычы атынан түшүп, байга салам берди, каргылданган үнү менен сөзүн баштады:

– Кирпик какпай эле кайтарып чыктык эле... – деп жерди тиктеди.

– Деги айтчы, эмне болду? – деп Карача бай жылкычыны жекире сүйлөдү:

– Карышкыр болсо алдырбайт элек, күлүктү жолборс алды, – деп жылкычы кетенчиктей түштү. «Жолборс алды» дегенге Карача бир жагы таң калгандай, бир жагы атына ичи ачышып бир далайга чейин үнсүз-сөзсүз турду да: «Жолборстун кеткен жагын байкап калдыңарбы?» – деп сурады.

Жолборс айдын жарыгында оттоп турган күлүктү чапчып алып ыргытып жиберип, жалпак арча жакты көздөй кеткендигин айтты жылкычы.

Карача бай күн шашке болгон кезде айылдагыларды жыйнап алып, жолборсту издеп чыкты.

Жылкычы айткандай эле жолборс арчанын арасындагы таштын үстүндө комдонуп жаткан экен.

Жолборсту көрүп, Карача мылтыгын дүрмөттөп, өңүп жакын келди да, мылтыгынын милтесин түтөтүп, шыйрагын жерге сайып коюп, кончундагы чакчасына кол сунду.

Аңгыча болбой эл кыйкырып калды. Карача бай мылтыгын алгыча жолборс Карача байды таштан алыс ыргытып жиберди да, арчаны ара-лап кирип кетти.

«Карача байды жолборс алыптыр» деген кабар Анжиян, Аксы, Аркага тарады. Күзүндө Карача байга чоң аш берилди. Токтогулдар ашка келгенде чоң боз үйдүн ичине толгон элге Айдарраалы ырдап отурган экен:

...Айылда болсо кой жакшы,
Аш курусун, той жакшы.
Өрүштө болсо кой жакшы,
Өлгөн курусун, той жакшы.

Айдарраалынын үстүнө Токтогул кирди. Айдарраалы Токтогул менен тура калып учурашты да:

– Ырдын ээси эми келди. Током келди, – деп адатынча бир топ куудул сөздөрдү айтты. Бул үйдө отургандардын көбү Токтогулду таанышат. Токтогулду төргө олтургузушту.

Айдарраалы дагы ырдап, комуз черте баштады. Айдарраалынын күүсүн Токтогул байкап отурду. Айдарраалы чертип ырдады. Ал бүткөндөн кийин анын күүсүн Токтогул ырынын ар сабын айткан сайын: «Бали, бали!» деген үндөр чыгып турду. Акын ырдап жана ар түрдүү сонун күүлөрүнөн чертип отурду. Айдарраалы Токтогулдун комузда ойноп жаткан колун тиктеп туруп:

«Миң койлуу коюн тескейге жайып чыкса, беш эчкилүү карап отурмак беле, ал дагы эчкилерин күңгөйгө жайып чыгат» – деп элди күлдүрүп, күүсүн чертип ырдады:

Битирбоор, Маскөөдөн,
Олуя-Ата, Ташкенден,
Алып келген «Көйрөң күү»
Ак куржунга артынып,
Салып келген «Көйрөң күү».

Эл дуу күлдү. Токтогул Айдарраалыга ыраазы болду.

Мына ушундан кийин Токтогул Айдарраалы менен көп жолугушуп жүрдү. Өзү куудул, күлкүлүү күү чыгарса да: «Айдакемдин күүсү» – деп айта турган.

Айдарраалы Таластын көчүк жагында (Азыркы Киров районунда) Күркүрөө деген жерден чыккан шайыр, куудул киши болгон.

Токтогул Карача байдын ашына барганда: «Айдакемдин көйрөң күү» деп жаңы күү чертип барган.

***

Комуз – кыргыз элинин көңүл ачары. Таланттуу кыргыз элинин сезиминин символу. Бул комуздун күүсү астында да сонун ырлар ырдалды. Бул комуз менен кыргыз элинин өмүрлүккө өчпөс күүлөрү чертилди.

Поэзия

**Гүлсайра
МОМУНОВА**

Ыр — Периштем

*Түшүрдөн да ырлар айтып ойгоном,
Ыр – Периштем мени жалгыз койбогон.
Кайкып учпай калгансыйтын канатсыз,
Калган күнү ыр саптары конбогон.*

* * *

*Ыр – Периштем турса болду маңдайымда күлмүздөн,
Бул дүйнөнүн керемети көз алдымда дүңгүрөп.
Ырга бөлөп, сырга бөлөп, нурга бөлөп сезимди,
Жүрөгүмдөн гүл ачылып, маңдайымдан күн күлөт.*

*Маңдайыма буйругансың поэзия ашыгым,
Каным менен кошо келген дил байлыгым, азыгым.
Сени менен бирге болду жыргалым да, азабым,
Эгизимдей ээрчип жүрдүң ыр периштем, асылым.*

Белгилүү акын **МОМУНОВА Гүлсайра** Талас областынын Бакай-Ата районундагы Кең-Арал айылында төрөлгөн. Жыйырмага жакын поэтикалык китептердин автору. Кыргыз Республикасынын Эл акыны. Алыкул Осмонов, «Түгөлбай ата», Аалы Токомбаев атындагы адабий сыйлыктардын лауреаты. «Даңк», «Кыргыз жылдызы» аттуу медалдардын ээси, көптөгөн чыгармалары чет элдин тилдерине которулган. Бир топ ырларына музыка жазылып, жамы журт кенчине айланган.

*Жандап жүрдүң, жалаң гана жакшылыкка жолдодуң,
Жаман жорук, суук көздөн калкаладың, коргодун.
Оңой тагдыр бергениң жок, бирок бийик рух бердин,
Жандүйнөтө байлык бердин, теңдеши жок сый бердин.*

*Ыр – Периштел, сездим сенин кереметиң жонумдан,
Ошондуктан саатга да калем түшпөй колумдан.
Сени менен өттү гүлдөй жаштык жалын жылдарым,
Жазбай калсам кайгы тартып салбырадың, муңайдың.
Жакшы ыр жазсам бир наристе төрөлгөндөй кубандың,
Теңир астан элчисиндей жаркын ойго сугардың.*

*Сени менен сездим терең бул жашоонун жыргалын,
Сени менен таттым чексиз ырахатын дүйнөнүн.
Торгой сытал жүрөгүмдөн канат кагып ырларым,
Оо, Ата Журт, кумарлана көрк, келбетиң ырдадым.
Улам жаңы үнгө салып, улам тукам күүгө салып,
Оо, адамдар, замандаштар, келет сени ырдагым!*

Беш күнгөлүк өмүрдө

*Адамды биз келбес жайга узаттык,
Арабызда бирге жүргөн кечээги.
Кандай жашап, кандай этгек өтөдү,
Берилүүдө эң акыркы эсеби.*

*«Жакшы эле» – деп, «жакшы эле» – деп айтышты,
Эч ким жаман дебеси чын өлгөндү.
Үстүнө анын турпак таштап бир чымчым,
Эң акыркы карызды келдик бергени.*

*Жакындары боорун тырмап боздоодо,
Көзүбүзгө жаш үйрүдүк тура албай.
Баарыбыздын оюбузда бир өлүм,
Ойго баттык ичтен тыным тунжурай.*

*Пендечилик өлбөөчүдөй тирешип,
Тирүүлүктө аны-муну дечибиз.
Баарыңардан ала турган бир чымчым,
Турпак тура, эң акыркы энчибиз.*

*Мындай күндө муң чечишип кастар да,
Өлүп ак деп, өлүп бар деп айтыштык.
Күнүлөшпөй беш күнчөлүк өтүрдө,
Касташууну көргө көөтп ал күнү,
Аман бол – деп, эсен бол – деп кайтыштык.*

Бийик койдуң намысты

(Тажик-кыргыз чек арасында жашаган Мээрниса Хатарова апаса)

*Чек арада сокто жапыс үйүң бар,
Ошол үйдө опол-тоодой сүйүүң бар.
Алган жарга, балдарыңа арнаган,
Жалындаган сенин жаштык күнүң бар.*

*Коңшуларың сатып кетип калышты,
Үй жайларың башка эл ээлеп алышты.
Мына ушуга каның кайнап ичиңден,
Бүт байлыктан бийик койдуң намысты.*

*«Үйүң сат» – деп сага канча келишти,
Көп эселеп баасын ашык беришти.
«Мен чек ара, элим үчүн кетпеймин,
Жол бербеймин Мекен чегин ээлешти».*

Бир сезим келди

*Сабырды кайда жибердиң деги,
Шап эле белден итердиң мени.
Чапташа түшүп эринге эрин,
Чок түшкөн майдай эридим эми.*

*Түрсүлдөп согуп жүрөктүн дели,
Дүрт эткен сезим кай жактан келди.
Дүргүтүп канды, жашартып жанды,
Жалбарып айткан бир сөзүң жеңди.*

*Кеп болбой төңгү, ашуунун бели,
Жарк этип жайнап бир сезим келди.*

Өзүңдү бүтүн жоготтум кайда,
Жараткан кечир, бул этне белги...

Ойдо жок жерден оодарып эсти,
Ойлонтпой өлүр түш оогон кезди.
Күтүүсүз жерден күлөткө бөлөп,
Гүлдөтүп ийдин, көгүлтүр кечти.

Унутта калып кыш түшкөн кезим,
Көлкүтүп жанды жүрөктү эздиң.
Жашоодо көрүп, туйбаган мурда,
Жаныма күндүн аптабын сездим!

Мээриминче бөлөнсөм дейм

Жалбарчы, жан-дилиңден жан эрмегим,
Жанды эмес, ташты эритет сенин кебиң.
Көзүңө чөккүм келет тахабаттуу,
Өзүңө эркелегим келет менин.

Эргитчи, элжиретчи, жан эрмегим,
Эркелет жанга кубат сенин демиң.
Өмүрдө эч ким айтпас сөздөр менен,
Өзүңдү эркелетким келет менин.

Жаркытын жүрөгүңдү ачып бергин,
Жашырбай жан сырыңды айтып бергин.
Жолоктоп оттой ысык чоң сүйүүңдү,
Жоголгон жаштыгыңды кайрып бергин.

Аскадай мен өзүңө жөлөнсөм дейм,
Мээримге күндөй ысык бөлөнсөм дейм.
Тамыры сууга жеткен даракка окшоп,
Бур байлап, тахабаттан көгөрсөм дейм!

Бул эмнеси?

*Жолукпай коёр элем көңүл түтпөйт,
Жолуксак сөзүң бүтпөйт, сөзүм бүтпөйт.
Таң атып саат чотун кага берет,
Такымдап калсам деймин такыр күтпөйт.*

*Жолукпай коёр элем көңүл кыйбайт,
Өзүм ээ боло албай эрким кыйнайт.
Эч кимге сыр бербеген кербез элем,
Бир сезим ашып-ташып ичке сыйбайт.*

*Жолукпай коёр элем көңүл болбойт,
Жүрөгүм жалын бүркүп, жанды койбойт.
Жаа десе намаз окуп жатсам дагы,
Көңүлүм бул эмнеси, сени ойлойт.*

Проза

**Жапарали
ОСМОНКУЛОВ**

КҮН КЫЗАРЫП БАТКАНДА

Табигат толук күчүнө кирип, мейкин талаа, боз адырлар, кызыл-тазыл гүлдөргө жык толгон жаздын бой керген убагы. Түрлөнүп жыт аңкыткан сыдырым жел беттен сүйүп, көөдөн тиреген аруу сезимиңди кытыгылап өтөт. Арык бойлой жанаша өскөн кашка беде, жалбыз жыты буруксуп, мурун өрдөйт. Өйүз-бүйүзүнө бак тигилген, райборборго алып барчу жолго али таш төшөлө элек. Кечээги жанып өткөн өткүндөн жер оор. Бутак-шактуу жолдо эки жолоочу: кичинеси ачылган кызыл гүлдөй жароокер, мөлтүрөп кирпич-кашы төгүлгөн, эки өрүм чачына гүлкайырдай бантик байланган, жүзү алоо оттой тамылжыган, он бештеги ботогөз кыз. Неберенин аты – Жаркын. Жанындагысы өңдөнгөн тери сымал купкуу, сөөк-саактуу, мисирейип оңой менен кеп жебеген, кулагы катык, чокчо сакал, жетимиштеги жесил карыя. Чоң атанын ысмы – Сулайман. Өпөң-өпөң жазгы желдей жорткон сайын, небере чоң атасына бирдеме айткан болуп көңүлүн алагды кылат. А карыя жаныбардын: «Мага баары бир» – деп кол шилтеп, кудаанын айтканы бардыр деген кыызда ээрчиткендин артынан кайда болсо да бара бере тургандай түрү наристе кызды кабатыр ойго түртөт. Арийне, бу үзүлүп түшкүрүң да неберенин мөрөйү.

ОСМОНКУЛОВ Жапарали Адашканович 1958-жылы, 11-майда Ош облусуна караштуу Кара-Кулжа районундагы Сары-Камыш айылында туулган.

1981-жылы Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун филология факультетин аяктаган. Айылдык мектептерде мугалим, республикалык гезит-журналдарда кызматкер, бөлүм башчы, редактордун орун басары жана башкы редактору болуп иштеген. «Күн кызарып батканда», «Өмүрдүн көз ирмемдери», «Төгө бер, жамгыр!», «Көктөмдө келген кубаныч», «Өмүр жол» ж.б. китептердин автору. Эки китеби орус тилинде жарык көргөн.

Кыргыз Республикасынын Жаңытар жана Тоголок Молдо атындагы адабий сыйлыктардын лауреаты, КРнын Эл агартуусунун отличниги.

Анткени абышка ана-муна деп чыгынбай жүрүп, качан гана адеп жатканда кыйылып жатып макул болгон. Ал бул жолду миң сан курдай таптаса да, бу жолкудай өзгөчө сапар жалкы жана акыркы ирет болоорун жүрөк кургур туруп барат. Көнүлү кыздыкындай жайдары эмес, жаз күнүндөй ала-шалбырт, зериктирме, түнт. Кез-кез гана эстегенде башын кашып, шоро көзүн аарчымыш болуп коёт. Жол не арбыйт, не арбыбайт. Ары-бери самсыгандар өз жолу, өз шөөкөтү менен карыядан ыйбаа кылып салам айтып өтүшөт.

Экөөнүн тең колунда көтөрүнчөгү бар. Абышкада ыраматылык байбичеси көзүнүн майын коротуп жатып тигип берген кештелүү куржун. Кызда булгаары асынма жолкап. Көпчүлүктүн жөө келгени бүгүн кыштакка автобустун бир күн оору, бир күн соо өнөкөтү тутуп, каттабай калган кербези. Мындай сааттар элет жеринде көнүмүш нерсе.

Буга көнүп бүтүшкөн. Чал менен кызга кайра жакшы болгонсуду. Узун жолдо илкиген чоң ата менен небере көңүлдөрүн уялаган жармач ойдон арылалбай, ар ким өз көйү, өз санаасы менен алек. Жаркындын көздөгөн жерине жеткиче, кабынан суурулуп чыкчудай туйлаган жүрөгү дүп-дүп согуп, таман тийгизбей алып учкан кыялы таңкы уйкудай таттуу. Ыкшоо тартып, ыңырылган чоң атасын аяр колтуктап, кыйлага дейре сүйөп барат. Эми айтпаса болбостур. Кыз менен чалдын беттеген кадамы, көздөгөн максаты, кары-картандар, алсыздар, бей-бечаралар, кодуланып куулгандар турак кылчу төрт тарабы тосулуу, муңайым жалгыз арал. Анысы да узак, көп жол басыш керек кебетеленди.

Сулайман менен Жаркын тогуз жолдун тоомундагы аялдамага келгенде анча күтүшпөдү, автобус келип калып шыр эле жөнөп кетишти. Карыя өзү айнек тарапка, небересин жанына отургузду. Кыздын адеп жолго камынганда тез эле жетип барабыз деген ышкысы машинеден машине которгондо жазгы тумандай бат тарады. Жол кыскарса да кары-картандар үйүнө кечкече жете тургандай өктөнбөдү. Алар ойлогондон ыраак сезилди.

Түш ооп кетти. Мүнөт зымыраса да, жол арбыбагансыйт. Шам-шум этүүчү жайда өзөк жалгап, барылдаган чоң автобустан орун алышты. Эми калаанын күн чыгыш багытын көздөй зымырап баратышты. Бара турган жалгыз-жарымдардын аралы чукулдагандан улам Жаркын кыялында ардемелерди ойлоп, күндүн ысыгына ныксырап, үйдө калган кара мышыктай «кырр-кырр» үн салган чоң атасына көз кырын салат. Карыя автобус чайпала түшкөндө аңырайып ачылган оозун тамшана кымтып, жакын арада ойгончудай түрдөнбөйт. Кыз кез-кез өтүп кетпейли дегенсип, сороң-сороң айнекке мойнун созот. Автобуста отургандардан тышкары туруп келаткан бир-эки адам бар. Айдоочу тарапта ээленген, эткээл, төрайым кебетеленген сүрдүү, жылма бет аял чый-пыйы чыгып, тынчсызданып бараткан кызга бүшүркөй каш кагат. Улам эле тамырын

тартып, сөзгө алайын дегиче кыз өзүн аялдын көз карашынан ала качып, чоң атасынын шыпырылган калпагын түздөмүш болуп, колтугуна ыктайт. Кайра үргүлөп кетпейин дегендей селт чочуйт. Эткээл аял ага көнчүдөй эмес, чыдабай сапарын карыткысы келдиби, же кызыктыбы кызды сөзгө тартты.

– Кызым, кайда баратасыңар? – кайрылуусу сыпайы угулду.

– Ушуергеле... – кыз да ачылбай күдүктөндү.

– Ушуериң кайсы, ботом?! – Аял таңгала ийинин күйшөдү. – Азыркы балдар бирдеме сурачу болсоң, тегеле ойкуштанып ондуу жооп бербес болушту. Экиленбей жөн эле жооп бербейсиңби, а, жаныбекем десе! – Шагы сына түшкөн аял автобустагы думуктурган үптөн бургоолонгон көкүрөгүн желпип, мурдун чүйрүгөндө жака-белиндеги отургандар жандана үнүлүштү. Кыз ийменип, уялып кетти. Кыртышы сүйбөй илең-салаң жооп кайтарды. Дагы не айтып жиберет экен деп коркуп кеткен кыздын доошу кыргызданганы менен салмактуу чыкты.

– Кары-картандар үйүнө, чоң энеме баратабыз...

Аялдын түкшүмөлдөгөн ою төп келгендей бой көтөрө обдула, алаканын шак урду. Майышкан казыгын житире кага тургандай кайышты.

– Ай, өлөйүн, бетимин беш териси! Бая эле ошондой дебейсиңби? Мындайларды жүрөгүм оо ыраактан эле сезчү дейм да... Тыңсынган жаныбекем, алдын чоң энеңи тапшырып, эми кезек чоң атана келген окшобойбу. Ушундайбы? – Аялдын көзү жеттиби, жетпедиби көпчүлүккө менменсине демите акырайды.

– Жо-ок, сиз ойлогондой эмес. Биз үйдөн эле чоң эне...ми... издеп чыкканбыз.

– Аа, ий! Кокуй, дагы үйдөн эле издеп чыкканбыз дегени неси жашабагырды! Оо, эл, деги айткылачы, бей-бечаралар жашаган үйгө жөн эле ким барат?!

– Барса барат да, сиз эмнеге ага күйүгүп, жаш кызга асылып калдыңыз. Уялсаңыз боло... – Орто жаш, ак көйнөкчөн, сулуу киши аялды биротоло тым кылайын дегендей алдыңкы орундуктан өктөм унчукту.

– Ой, сага эмне жок, үкөм... Ууа, кашайгыр, балким, сен ушу чалдын баласы болуп жүрбө? Тимеле атасынан качып бөлөктөнгөнүн кара! Сен атадан айланып кет! Тогуз ай көтөрүп омурткасы сыздаган энеңи алып барып, бирөөнү көзүңө илбей аңгиленип, эми атаңы малча жетелеп... Эмне-е, алар сага этке өткөргөн торпокпу, мурдунан чүлүктөп тапшырып ийгидей. Намысчылдыгын ой, кыйын болсоң үйүңдө эле бакпайсыңбы, килтейбей!

Аңгыча, кызыга карап турган дагы бирөө ортого кыпчыла калды.

– Мунун карөзгөйлүгүн тимеле... Атаң карыса кач деген ушу да...

Жаак эти түктүйүп, көзүнөн каар учкан сулуу киши оолуга, обужокто-нуп акылдуусунган немелерди жаман бирдеме менен оозандырып коёюн деп барып, кайра кол шилтеди.

– Эх, ушуларга корогон кайран кеп! – шалак көчүк басты.

– Бу киши менин чоң атам. Менин ата-энем шаарда турушат. Кысталыш болуп келалбай калышты...– Жаркын түшүндүрө албай далбастады.

– Аларың калп эле чоёктоп, чардап жүрсө керек. Атасынын тагдырын ойлоп койду дейсиңби? Жок. Шашылыш дилграма урган да, чалды алып барып ташта деп, же калпы?! Чоңоюп эле калыпсың, өзүң карабайсыңбы, ыя! – Маскарапоздой боёнгон сары келин жөндөн-жөн эле жаагын жанып ийди.

– Сиздер мага түшүнбөй калдыңыздар. Биз... биз... – Жаркындын тамагы буулду. Тили чапташып, оозу кургады.

– Сен эмне чакайсың көк беттенип. Асмандан түшсөнөр дагы жогеле дегенде чалды өлөөр чагында үйүңөрдө кармабайсыңарбы?! Же силерге ата-эне керек эмеспи? Илгери мындай шумдукту ким көрүптүр? – эткээл аял наалыгандан чарчабады.

– Азыркы жаштардан ыйман кетти.

– ...Илгери эле сактанышып «атаң карыса кул кылба, энең карыса күн кылба» дешип көрөгөчтүк кылышкан экен.

– Шорго бүткөн байкуш чал кың деп койсо не, кылы үзүлгөн комузга окшоп, солдоюп кетип баратканын... – сыяктуу алоолонгон кыямат кептер кыздын жүрөгүнө чок бүркүп, мээсинде тоңгон майды сызгыргандай сызгырылды.

– Эй, адамдар уялсаңар боло?! Бүтпөдүбү эми... – Сулуу киши сөзүнүн аягына чыга электе, уңулдаган автобус жамаачы жолдо секирип кетти. Киши чалкасынан кете жаздап, кыздын жанына келгенде араң карманды. Учурдан пайдаланып эңкейип, Жаркындын кулагына минтип күбүрөдү.

– Кызым, камынгыла! Чоң атаңы ойгот, келип калдыңар. Сен тигилерге капа болбо! Мезгил өзү таразалап алаар... Азыр түшкөндө эле төмөн көздөй бассаңар заңкайган көк дарбаза көрүнөт. Ошо, түшүндүңбү?

Кыз түшүндүм дегендей башын ийкегилей, карыяны түрткүлөдү.

– Чоң ата, чоң ата, келип калдык, туруңуз. – Абышка дирт чочуду.

– Ыя, Жаркынтай, келип калдыкпы? – Чал бырыш торлогон көзүнүн чылпагын жүзаарчысы менен сүртүп, сакалын укалады: – Кудай ай, пендени уят кыла көрбө! – өзүнчө күңгүрөнгөн керең чал кештелүү куржунун алмакка эңкейди.

– Андай дейсизби, мындай дейсизби болоор иш болду, боёосу канды. Муңбаңыз, кайрат кылыңыз, абышка!

– Төөнүн карды жарылган заманда көөп, чүкөдөй атасын кадырлай албаган баланы не демесиң! Ага да кудайдын айтканы бардыр...

– Ай, аттиң ай! Канттик, пейилибиз тарып баратпайбы!

Сулайман абышка уктуруу-укпадабы, түшүндүбү-түшүнбөдүбү тушкелгенге ийиле жалжактады. Автобус «күү-үш» токтогондо чал менен небере абайлай жерге бут коюшту. Кыз көңүлү одоно үзүлгөн кызгалдак-

тай соолуп кала жаздап барып оңолду. Дагы жакшы чоң атасынын уктап калганы, болбосо алданеме болуп кетет беле, ким билет. Толкунданып келатып, түзүктөп түшүндүрө албай чакаганын карабайсыңбы. Кыздын уяңдыгы ай! Жаркын сызылып аккан көз жашын карыяга көрсөтпөй сыгып алды. Чалдын кабагы сааркыдай эмес, көтөрүңкү. Жаак булчуңдары дирт-дирт этип, саал толкундагандай. Көздөгөн жайына жетип келген экөө, бийик көк дарбазанын шыңгырагын басып көпкө күтүп калышты. Кыйлада барып, ийрийген арык чал жүзүн көрсөттү.

– Арбаңыз абаке, бу кары-картандар үйүбү?

– Эмне кызым, мунуң аксакал кишини шылдындаганыңбы? Көрүп турасың го жазууну, же окуганды билбейсиңби? – чү дегенде эле ириген сүттөй иренжиген арык чал баш бармагын дубалдын боору жагына жаңсады.

Жаркын дубалды карады. Аяктан эчтемени көрө албады, болгону жазуусу эчак өчүп калган тактай гана илинип турат. Анысын да чаң басып, жөргөмүш торлогон. Билерман чал аңкая карап алып, кайра кебин улады.

– Жаш эле көрүнөсүң, кызым, чоңураак бирөө келсе болмок экен. Мейли, сен деле жарайсың. Абышканын түйүнчөгүн ала келдиңби? Ала келсең ташта да, алакандай кагазга бирдеме чиймелей коюп, үйүңө сыза бер, кызым.

Кыз буерде да оңтойсуз абалда калды. Бир бозоруп, бир кызарган кыз сыртын салган абышкага ичиндеги болгон бугун айткысы келди.

– Абаке, катуу сурап койсом кызыңызды кечирип коюңуз. Биз бул жерге башка жумуш менен келдик эле... Чоң энемин өткөнүнө бир топ болду. Ошондон бери чоң атам ачылып сүйлөбөйт, түнөргөнү түнөргөн. Кулагы укпай калды. Эбепке-себеп дегендей ылайыктуу бирөө жолукса чоң эне кылып алат элем. Атайын алыстан ат арытып келген соң астанадан кетип калганыбыз болбостур. Ылаажы болсо жардам кылыңыз. Жок дебеңиз, абаке!

Сулайман чал небересин кубаттагандай ийилип койду. Экөө тең чалды жалдырай үмүттүү карашты. Ийрейген арык неме уккан кулагына ишенип-ишенбей, энөө тамагын кашылады. Жакшы сөз дайым эле жерде жатыппы, лып илип ала койду. Сепкил ыраңына күлкү ойноду. Кудундаганы сыртынан билинип турду.

– Акылыңан тегеренейин, кызым, дароо эле ушундай деп айтпайсыңбы! Мен алжыган как баш силерди башкача кабыл алып... Кечирип кой, кызым! Силер менин артыман баса бергиле, мен азыр... Азыр... – ден-дароо чал ичкери кирип кетти. Сулайман чоң ата менен Жаркын небере босогодон сыймыктуу атташты.

– Э-эй, кемпирлер, үйүбүзгө кут келди, ыймандуу жакшы кыз келди! Кичинең-чоңуң, ырандууң-сертиң калбай чык! Бүгүн бирөөңүн багың ачылат, пешенең жазылат. Эй, байбичелер!.. Быякка келгиле, чогулгула!..

Арык чалдын үнү ушунчалык зонкулдап бийик чыгаарына таңгала экөө тең кулак түрүштү. Жүрөктөрү туйлады. Күлмүндөй короого башбаккан экөө айланага көз чаптырды. Баш-аягы билинбеген кең аянтта жайнаган түркүн гүлдөр көз жоосун алып, ажайып кооз. Бардыгы өз-өз орду менен иреттелген, таза, тыкан. Мүнөт жылга барабар, далиске чал-кемпирлер чогула берди. Узуну-кыскасы, арыгы-жоон жолпусу, ак саргылы-кара торусу, жашы-карысы, майыбы-соосу, аялы-эркеги, айтор, биз ушуердикпиз дегендин көпчүлүгү топтолгонсуду. Котологон топтун кашында чал менен небере. Ортодо жымжырттык.

– Жамандык үйгө кирбесин, жакшылыктан үмүт үзбөлүк! Ылайым эле дайыма заманыбыз тынч болуп, бири-бирибизге аманчылык тилеп, эсен жүрөлүк! Оомийин! – Сулайман ата күбүрөй бата кылганда ага баары дуу кошулду. Карыя кештелүү куржунун сөгүп, андан таттуу-маттууларды, тоочторду небересине алып берип жатты.

– Жаркынтай, ме, бөлүштүр. Баарына тегиз жетсин! Ооз тийбегени калбасын! Мээнетин бар, каралдым, тартынба, кыдырып чык! Батасын ал, жөлөгүм!..

Жаркын топту аралап чыкты. Жеңил кыймылы, жайдары мүнөзү жардагандардын купулуна толо бергенсиди. Нан салынган табагын элпек сунуп:

– Алсаңыздар, жесеңиздер, өзүм жапкам. Жумшак, тандырдыкы, – деп кыдырып жүргөн Жаркындын жүзү ого бетер тамылжыды. Колунан келишинче бу дүйнөнүн меймандарын ыраазы кылуу үчүн жан дили менен меймандады, кызмат кылды. Бирок жардап тургандардын эч бирөөсү колундагысын жеп жиберейин деп шашылбады. Кулак түргөн эл, эмеле айкырып өткөн чалдын кебинин чын-төгүнүн билүүгө дилгирленди. Күттү. Капылеттен, топтун ичинен алтымышка барып калган балпайган ак жуумал, орто бой, кырдач мурун, жылдыздуу кемпир тымтырстыкты жиреп, божурап ийди. Элдин көңүлү кемпирге бурулду.

– Аттиң ай, кандай сонун! Көптөн бери тандыр жытын, айыл жытын, тооч жытын искей элек элем. Саамайыңан кагылып кетейиним, өзүң жапкан тоочтой мынча таттуусуң! Өз кардымдан чыккан кыздай ыманың ысык, сүйкүмдүүсүң! Алтыным, келчи, өөп коёюн, – кемпир колундагы чимирилген ийикти түшүрүп ийбейин деп саксынып, кызды кучагына имерди. Көзүнөн жаш кылгырды:

– Жаштык демиңен, айыл жыттанган жүзүңөн каралдым. Жаз гүлүндөй кулпунганын карасаңар! – коргошундай балкыган кемпир жашын сүрттү.

– Энеке, жашыбаңызчы? Тоочтон ооз тийсеңиз, – кыз тал чыбыктай ийилди.

– Ырахмат, кызым, ооз тиейин...

Ушул маалда көк дарбазаны кайтарган арык чал жумшак гана Жаркындын алаканынан таптап, баштай бер дегендей белги берди. Кыз

сүрдөп, чакап кетпейин деп алдын-ала жөтөлүп алды. Кыдырата көз жүгүрттү.

– Урматтуу кадырман аталар, мээрбан энелер! Мынабу менин жанымдагы чоң атам. Аты – Сулайман, жашы жетимиште. Ээр чабат. Чоң энемдин каза болгонуна үч жыл аяк басты. Ошондон бери чоң атам экөөбүз жети бөлмөлүү тамда турабыз. Куддага шүгүр уюбуз, бирин-экин малыбыз бар. Атам менен апам шаарда турушат, бирок алар деле каршы эмес. Ылайыгы келсе биздин үйгө чоң атам курактуу пенде кирсе, ага өмүр шерик, мага чоң эне болсо, чогуу жашасак бу дүйнөдө эчтемеден өксүбөйт элек. Өзүмдү айтсам нан жабам, кир жууым, уй саайм, тамак бышырам, чоң атама мал караганга каралашам. Чоң энеме эч кандай оорчулук келтирбейт элем. Быйыл сегизинчи классты аяктап жатам... болгону ушул...

Кыздын келген себеби, айткан сөзү жүрөктүн капортосунан жаралап өтпөсө дагы түшүнүктүү болду, көбүнө жетти. Жаркын ургаачы аттууну, аялдар Жаркынды жалдырай карашты. Орто кайрадан кулак-мурун кескендей тунжурады. Кай бири эч кимге билгизбей кымтыланды, шыпырылган жоолугун оңдонуп, чылпагын аарчыды. Үмүт деген жаман экен, жоон топ кемпирлер не дээрин билишпей алдастап калышты. Ар киминин оюнда мен, бир гана мен деген кызганыч турду. Ушул жерге келгенден бакыттын мизи жылт этерин күтүп жүргөнбү, бапайган жылдыздуу кемпирдин сезими дүрт от алып, колунан ийиги жерди көздөй томолонду. Баятан көзүн албай карап турган Сулайман карыя тагдырын калчадыбы, жокпу, ырыскысынын кошулаарын сездиби, сезбедиби, жип учугу аты жок манжасында калган кемпир чалды бериле тигилгенде, кийинки өткөргөн үч жылдын ичинде биринчи мертебе түлкү көргөн бүркүттөй жымың дей түштү. Делбектей илкип, жанына барды. Ийикти жерден илип, узата бергенде кемпирдин манжаларын сыга кармады. Карыя тигиндей отуралы дегендей алдыга опурулду. Мырзалыгын көрсөткөндөй таазим этти. Ушу тапта кайдан-жайдан алардын жанында өзү курактуу бою шырмыйдай узун, жүзүндө суу чечектин тагы бар чалдын сөлөкөтү турду.

– Ой, сиз эмне!? – Сулайман абышканын чыканагынан копол кармап, ары түрткөнсүдү. – Абайлаңыз карыя! – деп аны кызгана карап, кемпирди өзү жөлөп-таяп отургузду. – Үрүл, мен деле алып берет элем го?! – суроолуу жалдырады.

– Ээ, Эргеш, эмнесине кызганасың? Эми биз бүтпөдүкпү, карыдык, арыдык дегендей...– оор үшкүрүп алды. – Тегерегибизди бүт айыл-кыштак каптап, өзүбүз эл сыңары жер үстүндө басып жүргөнүбүз менен бул үйүбүз ээнсиреген жалгыз аралдай бөлөктөнүп калбадыкпы. Болгону арабызды коргон тосуп, турган жайыбыздын башкача аталганынан бизди аяп, боору ачып, мусапырдай караганына зээниң кейийт. Айырмабыз эле ушу... Жашообуз жаман эмес, бирок буерин бейиштин өзү болсо да жыргаган турмушун курусун. Кетем. Айылды сагындым, билсең. – А менчи?!.

Таштап кетесиңби? – чал жаш баладай муңайды. – Таштап кетпегенде не, ала кетет белем, – деди Үрүл кемпир чечкиндүү, элдин көзүнчө өңгүрөп ийбесин деп үнүн бак-бак чыгарып. – Сен да байкуш, мен да байкуш. Экөөбүздү кездештирген ушул жай...

– Кыштакка кеткиң келсе менде деле үй бар. Өзүм алып кетем.

– Кана эми, ошо үйүң?! Эки жылдан бери даярданып келебиз, дареги билинбейт.

– Тигилер болбой жатпайбы! – деди чал ынагыштын көйүнө кирип, ыйламсырай.

– Эргеш, эч кимге таарына турган жөнүң жок, бири кем дүйнө дегениң ошо. Келегой, кызым, мен даярмын. – Кемпир сүйүнүчтүү чачпагын шарактатып, кучагын жайды.

– Чоң эне! – кыз кемпирдин көкүрөгүнө боюн урду. Жыгташты. Арзып көрүшкөн эки жүрөк жалбырттап бирин бири боорго кысты. Үрүл байбиче оо кыйладан соң чогулгандарга кайрылды.

– Кымбаттуу байбичелер, карыялар, көппү-азбы, жаманбы-жакшыбы көбүбүз бирге турдук. Кубансак чогуу кубандык, кайгырсак чогуу кайгырдык, асти, буерден жамандык көргөн жокпуз. Ылайым эле дайыма ушинтип сыйлашып жүрө берели, анча-мынча таарыныч болсо кечиришели, ак бололу! Менин момундай кызым турганда кор болбойм, мен тиккен жылуу байпак, кийимдерди балдар үйүнө өткөргүлө? Насип буюрса, дагы көрүшөөрбүз, дайыма аман болуп, эстей жүргүлө!.. – Кемпирдин эң негизгиси унут калып, тамагы буулду. Кемшиндеди. Жашы мөлт-мөлт сызылды. Жардап тургандар да туюшту, эмнени айтаарын. Үнү каргылданып, ...жаманым келсе... бирдеме деп айтаарсыңар... кой ыйды токтотоюн. Кана эми, коштошолу, туугандар!

Алар узак коштошушту. Коштошуу ый алып келди. Көк дарбазага чейин узата жардаган топту бузуп, Эргеш чал далдактап чуркап келе жатты.

– Үрүү-үүл, токтоо-о! Садагам, Үрүлүм мени ала кет! Сенсиз жашоом курусун! – Шыргыйдай узун чал жазгы жамгырдай шолоктоду. Үрүл кемпир эндирей, ыңгайсыз кызык ахыбалда бирде Жаркындын, бирде Сулаймандын буттарын алмак-салмак карады. Тулку-бою чымырап, уялгандан башын көтөрө албай жерге кирип кеткиси келип, жүрөгү дүкүлдөдү. Өзүнчө тартынды, кысылды. Чып-чып тамган терин аарчыды. Чындаппы, же калп элеби кайрылмакчы болуп ыңырылганда Жаркын шашкалактап божурап ийди:

– Чоң ата, а эмне үчүн болбосун. Эгер сиз, чоң энем экөөңүздөр макул тапсаңыздар абамы да өзүбүз менен кошо алып кетели... Во, жашайбыз! Ала кетели, ээ, чоң ата?! – Кыз чоң атасына элжирей тигилип, көңүлүн улаар деп тамызгы таштады. Байкуш кичирейип кеткен кемпирге жан кирди. Башын өп-чап өөдө көтөрдү. «Мен сендикмин» дегендей сүзүлгөн көз карашы карыяны элиртип, оң ыптасына ыктаган кемпирдин мүрүсүнө

ысыган алаканын койду. Кемпир кыз кезинен бирге жашап келе жаткандай, өмүр бою ажырагыс болуп жаралып калгандай карады дейсин, тимеле эзилген бүлдүркөндөй мөлтүрөдү. Үрүл байбиченин жылуу мамилесине багынган, анын тунук сезимине ынанган Сулайман карыя Жаркынга көңүлү толо унчукту:

– Жаркынтай, биз макулбуз! Чакыр, кызым!

Кыз тыз койду.

– Абаа-кее-е...

Арадан анча өтпөй, кан жолдо эки-экиден кол кармашкан төрт адам, кары-картаңдар түнөк тапкан жайдан итабар узап кетишти...

Күн кызарып отурду...

ВАСЬКА

Батир издеп жүрүп, буттары жооруган шуншугуй ак калпакчан, ак саргыл жигит менен алма жыттуу, бөтөгөй жаш келин күндө басып өтчү жолдон койкоё бой көтөрө чайпалган орус аялды көп учуратчу болду. Туш келген жерде конуп-түнөп жүргөн мусапыр жаш жубайлар эптеп үстүндө бирдемеси болсо да башпааналап, акысына канча сураса да макул кейпине түшкөндөрүнө узун күндөр болду. Көптөн бери экөөнү тең батирдин көйү эзип, бу дүйнөнүн учу-кыйырына жетпей келатышат. Жигит тобокелчилик кылып, кудай жалгап ымаласы имериле түшөбү деп аялды торой басканы да ошол себептен.

– Жакшысызбы? – сыпайы учурашты жигит. – Бизге жардам бере албайсызбы? Батир издеп жүрдүк эле, – экөө тең жалдырай сом-союшту.

– Батир?! – аял акшырая таңгала мисирейди. – Ойлончу неме экен, канчоосуңар?!

– Экөөбүз! – деди жаш үй-бүлө, кемеси кетип калчу жүргүнчүдөй жүткүнө.

– Түзү-үк, кайдан келдиңер эле? – Орус аял кызыккандай түр көрсөттү. – Балаңар барбы? – аял өгөөлөгөн тырмагын ар тараптан тигиле карап үмүт арттырды.

– Жок, жакында эле баш кошконбуз, – жубайлар өзүнчө эле сүйүнүп кетишти.

– Демек, болот экен да! Болбосо алмакмын. Анан калса сүйүктүү Васькам жат кишилер келсе эле тамакка табити тартпай кежирлене берет. Уйкусу качат. Ызы-чууну көп эле сүйө бербейт. Өзүм да жат немелерге аралашса ооруп калабы деп корко берем, – деп аял терең улутунуп койду.

– Биз деле көп үй-бүлөдө өскөнбүз, сүйүктүү Васькаңызды бөпөлөп багышалы, эмне десениз аткаралы. Батирди таза кармайбыз, акчасын маалында берип турабыз.

– Жок, болбойт! – аял бүтгү дегендей өөдө турду. Этегин күбүнө ары басты. – Вась-каа, Ваас-каа, келегой алтыным, үйгө кетебиз! – деп кыйкырды.

Бала дегени гүлзардан атырандап атып чыккан килейген кара дөбөт экенин көргөн жаш жубайлар ооздорун балапандай ачып таңыркап калышты. Аргасыз экөөнүн тең көзүнө жаш тегеренди. Күн ылдыйлагандан ылдыйлап, кеч кирген сайын каңыры түтөгөн экөө: «Бүгүнкү түнөгүбүз ушу скамейка болуп калабы» – деп беймарал барчу жерине бараткандарга кылгыра көз артып карап турушту. Көп өтпөй күүгүм кирип, көп кабаттуу үйлөр жарыгын күйгүздү.

Ошо аялдын аты Анна Михайловна эле. Коңшулары аны жөнел: «Аня жеңе» – деп чакырышчу. Сур түлкүдөй сыланган, асман көздүү, жоон-жолпусунан келген кеселмен аял. Анткени жүрөгү бат-баттан тырышып калчу. Анысына карабай жашы кырктын кырынан небак кырланса да басканы тың, шайдоот, өңү жылма жесир. Күйөөсү каза болуп калган. Ордо шаардын он экинчи кабатында турат. Аня жеңе эзелтеден ушуерде өнүп-өскөндөй башкаларга кыр көрсөтүп, мүнөзү өктөм. Жини кайначу болсо, тимеле эч кимди көзүнө илбей тырталаңдап жактырбай кетчү адаты бар. Ак сөөк тукумунан боломун дегеничи. Ал өзү болгону жаралгандан жонунан шапалак түшпөгөн Миша бадачынын кызы экенин унутуп калат. Атасы саарлап уйларды бадага айдап кетип, иңир киргенде айдап келчү заманда болочок күйөөсү Васька менен ошо атасына күлазык ташып жүрүп сөз бышырган. Бирок кийин келечеги жок, түнт токойдогу ээнсиреген кыштак жаштарды көпкө кармай албады. Аерде калыштын кызыгы да жок эле. Ошондуктан экөө тең шаарга кире качышкан. Качканда да ууруларча түн жамынып: бири тракторун, экинчиси он сегиз баш саан уюн таштай качты. Васька менен Аня шаарга келгенде эле жыргап кетишпеди. Биринчи күндөрү иш таппай, башпаанеги жок темир жол бекетинде күн өткөрүштү. Аябай жүдөштү. Жедеп бүткөндө күйөөсү заводго слесарга үйрөнчүк, өзү ашканага идиш жуугуч болуп кирди. Ошонун шылтоосу менен жатаканадан бир тар бөлмөгө ээ болушту. Анысы-мунусу деле жарыбаган неме экен, турмуштун запкысы чай, туздан өксүтүп жүрдү. Аня таятасына аты уйкаш Миша деген уулун төрөгөндө күйөөсү заводдун алдындагы кечки политехникалык институттан окуп калды. Жарыбаган куу тагдыр эми экөөнү ээктен алды. Жумуш, окуу, тар бөлмө, жайылган жалайык түшкө кирчү болду. Күйөөсү он бир жыл дегенде араң көк дипломду колго тийгизди. Оо, агаче канча ирет көчөгө куулуп чыкпады дейсиң. Чатак кечки тамак алдында башталчу. Бу жолу аялы таң атпай чабуулга өттү, адатынча, тимеле күйөөсүн кууруп ийди.

– Ушу көйдөн көрө базарда чочко сойгон артык. Этке да, майга да туйтунасың. Ошондой майлуу жер тап, ишинден бошон.

– Мынча болду дагы бир аз сабыр кыла туралы. «Сабырдын түбү сары алтын» – дейт апакеси. Балким, бирдеме болуп калаар, – деп күйөөсү босогодо безеленет.

– Сен эмне, мени тар бөлмөдө ачка буугуп өлсүн дегени туррасыңбы?! Же элге окшоп жашабасак. Уурдасаң да акча тап, бара бербей пара бер. Уктунбу?! – аялы долуланат.

– Берсе эле ала турган немелер болсо берейин. Бирок экөөбүзгө окшоп көрүнгөн жерде самсып жүргөндөр канчаа-а, бу кыйырсыз кең мекенде.

– Канчаны ушу сен эмне кылат экенсиң, арам чочко десе?! Билсең мына мен сага мекен, капаста олтурган балаң мекен! Ошолорду ойлон. Башка менен эмне жумушуң бар. Бала кылышты билесин да, кантип жашашты билбейсиң! Чык! Жогол! Качан үй табасың, ошондо киргизем! – деп эшикти карс жапканда күйөөсү шүмүрөйүп астанада калган.

Кайда жүргөнүн ким билсин, күйөөсү ошо күнү кечинде сүйүнүп, үйгө «шып» кирип келип:

– Апакеси, кудай жалгап, сенин шайтаның ордуна чыкканы өңдөнүп турат, – деди.

– Ии-и, дагы эмне балээни ойлоп таптың? – деди сүзүлгөн аялы заар бүркө.

– Орто Азиядагы республикалар жогорку адистиктеги инженерлерге муктаж экен. Жумуш менен камсыз кылат дечи. Эң кызыктуусу барганда эле каалаган жерден, каалагандай квартира берилет дегени мени абдан кубантты.

– Ушундай эле болчу дейм да. Анысы каерде экен, Васенька?! – деди аялы бүркөө кабагын жазып.

– Кайда экенин ким билсин. Иши кылып ушундай дешти. А калганын бара көрө жатаарбыз...

Оозу жалжая ачыла түшкөн аялынын көңүлү ачыла түшкөнүн сезген Вася кургур ошондо гана отургучка көчүгүн ыңгайлаштырып, аялынан чай берүүсүн өтүндү.

Антип-минткиче ортодон күндөр чууруп, орду келсе-келбесе деле жагынууну кабыл ала берип өтө жадашкан заводдун атка минерлери: «Мыкты инженерлерге өзүбүз муктажбыз. Ушу барса барсынчы, сурана берип бизди мукуратып деле бүттү. Буерде мунун бар-жогуна эчтеме өзгөрөйт» дешип жакшы мүнөздөмө жазышып, жолдомосун колуна карматышкан.

Ошентип ар кайсы тармактан чогулган инженерлерди меймандос журт бүгүлө таазим кылып тосуп алды. Келгиндерге жылуу иш орундары, убактылуу жашаганга бардык шарты бар ыңгайлуу мейманканалар бөлүндү. Анна Михайловна биринчи визитин арадан жарым жыл айланбай шаар

башчысынын кабинетинен баштады. Кезеги келгенде кабинет ачылып, андан арыкчырай, ак жуумал аял бышандап чыкты.

– Эми биротоло үмүт үзүлдү. «Силерди биз чакырган эмеспиз. Каяктан келсенер ошоякка кетип иштей бергиле!» – дейт. Эми кайда кетмек элек, тоодон түшкөнбүз, демек, тоого кетебиз да!.

– Коюңузчу, Жамал Айдаровна, оозго алынып калганда бу эмне дегениңиз?!

– ...Кеч болуп калды. Кетебиз. Жакшы калыңыз, Раиса Максимовна!

– Жакшы барыңыз! – катчы аял эшикке чейин узатып койду. – Байкуш, он беш жылдан бери квартира алалбай жүрөт. Биздин экинчи балдар эмканасынын мыкты дарыгери эле, – деп өзүнчө күңкүлдөп, кабылдамадагы Анна Михайловнага кайрылды. – А сиз кире берсеңиз болот – деп өтүнө эшикти чоң ачты. Анна Михайловнаны орто бойлуу, көз айнекчен, тоголок киши каршы алды. Отургузду. Ардеменин башын чаргыткан болушту. Качан гана шаар башчы аялга суроолуу карап калганда:

– Турдакун Масалиевич, биз сиздердин чакырууңуздар боюнча... бияка жылуу жумшак ордубузду, жакшынакай квартирабызды таштап келдик эле, – деди жөөттөнүп. Шаар башчы азыр эле эстегендей:

– А, билем, билем, канча жансыздар, – камкор унчукту.

– Күйөөм, уулум, карыган атам менен төрт жанбыз...

– Камтама болбоңуз, Анна Михайловна, үй болот. Бизде кел демек бар, кет демек жок. Келген мейманды таарынтпайбыз, – борсоюп койду. – Жакында бир үй бүтөт. Кудуа кааласа ошондон беребиз.

– Ырахмат, Турдакун Масалиевич, ырахмат. Бизди сүйүнтүп койдунуз. Жакшы калыңыз, – аял арты менен кетенчиктеди.

Көп узабай ошо шаар мэри убада кылган үй колго тийди, болгондо да төрт бөлмөлүү. Күнөстүү өлкөдө эчтемеге зар болбой, телегейи тегиз, куунак көп жыл жашашты. Бирок күйөөсүнүн иши дайыма эле ондуу жүрбөдү. Пасайгандан пасайды.

Акыры өзү сызган чийменин сабатсыздыгынан, жарамсыздыгынан долбоорду өндүрүштө сынап жатып күйөөсү Василийди контейнер басып калды. Атасы каза болгондо жалгыз баласы үйлөнүп, кайненесинин үйүндө күч күйөө эле. Ошондуктан кырсык болоордон мурдараак өлөөрүн билгендей аялына: «Жаныңда жүрсө эрмек болот» – деп кан базардан асыл тукум кара күчүктү оголе кымбатка сатып келген. Атын да коюша элек болчу. Кийин Аня: «Күйөөмдөн калган эстелик» – деп күчүктү күйөөсүнүн урматына Васька атаган.

Ошондон баккан-көргөнү, жан эрмеги торпоктой килейген кара дөбөт. Төшү жайык, чоң тамандуу. Бир тиштегенин коё бербеген курч азуулуу, жылтылдаган кылчык жүндүү, тик кулак, жолборс сындуу ит тукумунун турмушу – жыргалдын нак өзү. Жегени чучук, майлуу эт, жаткан жайы төркү бөлмөдөгү чет эл килеми, томолонуп-жумаланып чуркоочу, дене

боюн, черин жазчу кан жайлоосу көлөкөлүү сейил бак, гүлзар арасы. Ал бу жарыкчылыкта ит болуп жаралгандан эчтемеден өксүбөгөн жандүйнөсү ар качан куунак, тилин салаңдатып, бултаң-бултаң шыйпаңдашы жаш баладай эрке талтаң. Талтаңдаган эркесин наристедей киринткеничи, болгондо да жыттуу самын менен. Алгач күчүгү моюн бербей жүргөн, анан көнүп кетти. Аня жеңе коңшу-колондорун, көп балалуу аялдарды кыртышы сүйбөй: «Силер эмне эле иттей тууй бересиңер? Бирөө жетпей-би? Деги силерге түшүнө албадым, баарына кантип түтөсүңөр?!» – деп жактырбай мурдун чүйрүп ийе турган. Аня жеңенин өзү айткандай, «он баланын ордуна баккан-чоккон, ден соолугу чың, төрт тарабы келишкен баласы» апасынан сейрек кабар алчу. А ити дайыма өзү вахтёр болуп иштөөчү жатакананын жанында, калган күндөрү үйдө. Апасынын оорусу кийинки кездерде тез-тез тутчу болгон. Оорусу кычачу болсо эсинен танып калчу. Аня жеңенин ошондой эсинен танып, өзүн билбей калчу күндөрү кара дөбөт колу-бутунан, агарып көрүнгөн этегинен тиштегилей берип, көгөртүп жиберген учурлары көп эле болгон. Ошентсе да Васькасы жанынан артык көргөн ынагы, кадимкидей черин жазчу эрке, сезимтал досу бойдон кала берди. «Сүйүктүүм, эриктин го, жүр сейилдеп келебиз» деген аялдын сезимдүү үнү, жагымдуу мамилеси иттин кулагына синип бүткөн. Мындай үндү укканда шыйпаңдап турат. Сыртка чыкканда Васькасы тынч жүрбөй арсылдап үрүп, көрүнгөндүн караанына булкуна берет. Жаш балдарды ура коюп, жүрөгүн түшүргөн күндөрү канча. Ошондуктан жака белиндеги коңшулардын балдарынын ойноо убактысы теңирден тескери түзүлгөн. Васька тышта болсо, алар үйдө, үйдө болсо алар тышта. Кызык. Айрыкча, сүйрөп жөнөгөн дөбөтүнүн демөөрүнө моюн сунган Аня жеңе роза гүлүнүн түбүнө бутун сырайта койгон итинин оюна койбой тарткылап: «Васька, жиндилеңбе, булганасың! Тур мындай, угуп жатасыңбы» деген чебелектөөсүн пакиза катары эсептейт. «Ит – адамдын досу, ага адамча мамиле кылуу керек» – деп ыпыр-сыпыр балит жерге жолото койбойт. Жонунан кашып бөпөлөйт. Сейилде Васька жалгыз эмес. Мындай сонун чоң-кытмыр, жолборс-тайбас аталган ит тукуму бул жерде саман. Жетелегендер үргүлжү жаш балдар, чал-кемпирлер... Бала ээрчиткендер, араба түрткөндөр өп-чап. Аня жеңе да көпкө күтпөстөн Васькасына шар үйлөп ыргытты. ...Үчүнчү, төртүнчү шар жарылды. Аягы иттин сонуркасы андан да бат эле тарады. Ит иттигин жасап, утур эле башка кандаштарын баса калып, ырылдаша түшөт. Ошондо Аня жеңе осолсуган башка ит ээлери менен жаакташа кете жаздап: «Васька эркем, үйгө кайтчу мезгил болуп калды. Жүр кетели» – деп дөбөтүн жетелеп, он эки кабатка чыгуу машакатына алаксыйт.

Кулпу шарак ачылганда Васька-дөбөт жуунуучу бөлмөгө жылт койду. Алдыңкы буттары суу чоргону бураганга маш болгон. Шалап-шалап суу жутуп, катуу силкинди. Жер тырмады. Күрс-күрс арсылдап: кожоюн

аял отурган бөлмөгө килең кирди. Бу маалда Аня жеңе кооз гүлдүү халатын мүрүсүнө эми эле илген болот. Кареги жайнап, ыраңына кан ойнойт. Сай талдай ийилчээк манжалары тароочту коомай кармап, кара дөбөттүн жайык төшүн, мойну-башын, жон-терисин, чандырын назик тарап өтөт. Мындай жумуш эки макулуктун эң бир ширин, кызык сезимди туудуруп, бүт тулку боюн балкытчу... анан барып... жыргатчу көрүнүш. Канчалык жандүйнөсү балкыган сайын Аня жеңенин эриндери итине тынбай эбирей-жебирей жалына, эркелете берет. Дөбөт да тим турбастан колу-бутун жумшак гана шилекейлеп ийгеничи. Акырындап отуруп делебеси козголгон дөбөттүн жылуу соймоңдогон кызыл тили апакай жоон балтырына тийгенде аялдын жандүйнөсү камыр-жумур дүүлүгүп, ургаачылык сезими кычап, бир укмуш тыбырчылоону, канааттанууну алып келет. Ошондо муун-жүүнү титиреп, дирт-дирт силкилдеп, жер апчып жанталашкан Васькасын: «...Ии, байкушум... турмуш экөөбүзгө тең...» – деп сылоочу жеринен сылап ийгенде көзү тунарып, коргошундай балкыган түрү, бейиштеги турмушту элестетет...

Мындай ажайып көрүнүштүн соңу капортосуна чейин толтурулган ваннада атыр сууну чалпылдатып узакка тазалануусу менен уланат. «Жашоом жаман эмес, өз жолум менен жүрөм. Курсагым ток, кайгым жок болсо, кесел да эстен чыгып, турмушуму байма-бай жыргаткан жан эрмегим, кубатым, сүйлөшчү адамым Васька. Ушунусуна кудая шүгүр, айбан да болсо ар кандай немеден өөдө, баалуу». Жүзүн чайып, күбүрөнө, сүйлөнө берет. Жуунуп бүтүп, фин күзгүсүнүн алдында көпкө сүртүнөт. Боёлот. Килемде суналып арамза кашынган сүймөнчүгүн элжирей карайт. Анысынын бүрүшүп токоч болуп жатуусу адаттан тыш иш. Ага үйрөнгөн, көнгөн эмес. Дайыма сулкуюп, чоёке күйөө баладай керилип жатканы жаткан. Оозун араандай ачып эстегени «чарчадым, уктайм, тезирээк тамак алып кел» деген белгиси. «Байкушум үргүлөп кетпесин» – деп шашып кеткен кожоюну ашканага безет. Аня жеңе эмне жесе-ичсе, ошондон жейт, ичет. Кичине жыттанып кеткен тамагын жебей, ары жылдырып коёт. Буга үй ээси таза көнүп бүткөн. А бүксүгөн эт-колбасасы, ачыган каймак-майы, туруп калган балык-наны таштандылар менен кетет. Курсагы чампайып, көңүлү жай болгон ажайып кечтин соңу Васька дөбөттүн Аня жеңенин шуудураган ак шейшебине ооналактаганы менен аяктайт. Бүгүн дагы ошонусу кайталанды. Аял иттин бети-башынан кашылап, тумшугунан «чоп» эттире өбөт. Айтканы бу: – Жакшы жат, сүйүктүүм!..

Адам дайыма жыргалдын үстүндө болбойт окшобойбу. Күз түшкөндө Аня жеңенин эски оорусу кармап кыйналып жүрдү. Убактысы чамалуу. Күндө эки маал эмканага барып ийне сайдырып келет. Пенде деген ушундай болот экен. Кыйналганда итин ойломок тургай, өзүнүн тамакка табити чапмай, ошо күндөрү шапайып, кыйла арыктап кетти. Чоң жеп, чоң отуруп калган Васькасынын айласы куруду. Көнбөдү. Кынжыйды.

Ашказаны кыжылдаган сайын таң атканча үрүп чыкчу болду. Буга курсагы ачкан айбан кыжалат, тынчы кеткен коңшу кыжалат. Тынчтык жок, уйкусу качты. Эмне таштаса да заматта жалап-жуктап: «Дагы таштаар бекен» – деп соксоюп күтүп калат. Аңыты араандай ачылып, жегиси эле келет, жегиси эле келет, бирок жок. Көзүнөн майлуу эт учуп, жашоосу күрөшкө айланды. Арсылдап үрсө, тиштегилеп капса Аня жеңе эптеп бирдеме ыргытымыш болот, антпесе а да жок. Баарынан кожоюну аяк-бияка көрүнгөнү кеткенде квартирада кулпулануу калганы, сыртка чыга албай буулукканы жаман өксүттү. Ошондуктан эшик ачылганда атырылып турат. Аня кожоюну аны сейилге алып чыкмак түгүл, өз айласын таппай жүрөт мүңкүрөп. Бүгүн дабаагерлер болбой «жатыңыз, дарыларыңыз» дешкенинен улам уулуна жолдо: «Тез кел» – деп телефон чалып, «итими бир жаңсыл кылып, уулума тапшырып келейин» деген ниетте үйүнө келген. Чүпүрөктөй кубарып, өңү азып кеткен Аня жеңе сырттан араң жан кирди. Куйругун шыйпаңдатып, жата калып, тура калып эркелеп, буту-колун жалаган итине көңүл бурууга чамасы келбеди. Деми кыстыкты. Жүрөгү ойноду. Кулак-эрди көк таштай көгөрүп, дарманы талып жыгылды. Карышкан манжалары шейшепти мыжыкты. Көзү аңтарылды. Буту үзүлгөн коңуздай кыңылдап бир ордунда тегеренди. Мурда мындай көрүнүштү далай жолу башынан кечирген Васька кулагын жапырып, бүйрүсү кызыган неме өлөсөлүү кыбыраган жандан карегин тартпады. Ачкалыктан ууртундагы шилекейин кылт-кылт сугунат. От менен жалын болуп күйүп турган аял чабалактап ардемеге урунат. Чымындай жаны чыкпай жанталашкан адамдын онтоосу айбанга кызык көрүндү. Иттин айбандык табити бузулуп, шилекейи килемге куюлду. Жарым жан неме тим болсо тилмийип, кыймылдаса тикчийди. Написи агып, баса калып тытмалап ийгиси келип турду. Жырткычтын сугу бүлк-бүлк титиреген аялдын агарган тамагына кадалды. Оңго -солго бултактаган куйругу так катты. Дөбөт чычкан аңдыган түлкүдөй комдонду. Чыйралды. Күттү... Кичине козголсо эле тике качырчудай каны кайнады. Аңгыча аял серең кыймылдады. Дөбөт так түйүлдү. Секирди. Курч азуусун апакай бүлкүлдөгөн алкымына матырды. Ырылдап катуу булкканда тамактан кан чыргады. Кышш-кышш, бырр-бырр... Ак шейшепке шүүшүндөгөн кызыл жаян кан, жырткычты ансайын делиртти. Кутургандай көздөрү канталап, ырылдап тиштегиледи, туш келген жерин каап аткый берди. Көйнөгү чарт-чарт айрылып, эки булкуп ичегисин аңтарып түштү. Эч-темеден кайра тартпай жалаңкычтай жолдо кезиккенин мойсой бере тургандай түрү, ач карышкырдай аркыраган Васьканын сук написи кимгедир ырылдап, кимдендир кызганып турду...

Качан гана канжалаган тумшугун жалап-жуктап, курсагы кампайган кара дөбөт канга толгон көздөрүн ирмебестен, темселе көндүм ордуна барып жатканда бөлмө тунжурай түштү. Төрт бөлмөлүү квартира-

да кулак-мурун кескендей тымтырс. Сыртта жандуу кыймыл, башка дүйнө. Күн кызарып, чоктой алоолонуп кыйналып жатып отурду. Ак шейшепке кара так болуп каткан адам канынан, пенде ажалынан ырылдаган адам-жегичтин сөлөкөтүнөн бөлмө сүрдүү. Баарынан да жарык дүйнөнү узарткысы келип, батып бараткан күндү алып калчудан бетер алды-артынан жолун торогон самсаалаган түрмөк булуттун өзүн тагдыр кызарта куйкалап, туңгуюкка оп тартып баратканы өкүнүчтүү туюлду. Көөшүлүп, бок-жинге аралашып, уктап кеткен Васька-дөбөт сонун түш көрдү. Шаар ак кызгылт нурларга толук бөлөнгөндө квартираны кимдир бирөө шыңгырата берип суй жыгылды...

А таттуу мемиреген ит сонун түшүнөн айрылгысы келген жок...

---

60 Жаш

**ЫСМАЙЫЛ
КАДЫРОВ**

Чоочук болуп калыптын

*Окуп, иштеп, туруп калып борбордо,
Он-он беш жыл айылыма каттабай.
Кусаланып жүргөнүмдө капыстан,
Бафа калсам жүрөт такыр «башкалар».*

*«Баскынчыдай» башка айылдын кыздары,
Ар бир үйдөн өз-өз ордун тааптыр.
Мен окуган тектептеги балдарга,
Эчак эле эне болуп алыптыр.*

*Иттер үрүп, майда балдар чоочуркан,
Тааныш көз деп карыларды караттым.
Бир кезекте көчөсүндө даң салган,
Өз айылыма өзүм батпай бараттым.*

КАДЫРОВ Ысмайыл – 1951-жылы Ат-Башы районундагы Жаңы-Күч айылында төрөлгөн. 1977-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин механика-математика факультетин бүткөн. 1977–2000-жылдары Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясында илимий редактор, улук илимий редактор, жетектөөчү редактор болуп иштеген. 2000-жылдан КР Өкмөтүнүн Аппаратында референт, эксперт, 2004-жылдан сектор башчысы болуп эмгектенет.

Балдар үчүн 1998-ж. «Түстөн чыккан түркүн сөз», 2002-ж. «Чымчым аңгемелер, чырылдаган ойлор» деген китептери жарык көргөн. «Кыргыздын Гиннесс китеби» деген эмгеги 2008-ж. чыккан. КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Кыргызстан Улуттук Жазуучулар союзунун Тоголок Молдо атындагы балдар адабияты сыйлыгынын, «Түгөлбай ата» коомунун сыйлыгынын лауреаты, КР Билим берүүсүнүн отличниги, КР Кесиптик-техникалык билим берүүсүнүн отличниги. КР Улуттук Жазуучулар союзунун мүчөсү.

Сагындым

Таң атпай туруп апалар,
Тирлигин баштап айылдын.
Тирүүлүк барын туюнткан,
Түтүндүн жытын сагындым.

Туулган жер сени эстесет,
Көлкүлдөп жүрөк коргошун.
Талыкпай келет кыдыргым,
Таш бака болуп жолдошум.

Милек

Аялдама. Турсам кутуп бирөөнү,
Бир карыя келди жүзүн нуф чалган.
Басканы да салабаттуу, сөөлөттүү
Байбичеси бар жанында суйсалган.

Ырыс-кешик уялаган көөдөнүн,
Жаап турат ак сакалы жайкалып.
Сөөгү таза, мээримдүү жан экени,
Сырттан эле турат даана байкалып.

Карап туруп, карыяга суктандым,
Кут болсун деп өз бактысы өзүнө.
– Мен да ушундай карылыкка дөөлөттүү,
Жетээр бекел! – деп тиледим өзүмө.

* * *

Кеңеш берип коёсузбу байке – деп,
Муңайыңкы жалооруду бир жигит.
Билишимче айткан болдум акылды,
Тилектештик ниетимди билдирип.

Бирок, бирок бай тууганым карабай,
Ичип кетип жакшы көргөн кошумат.
Балам менен сүйлөшө албай кыргызча,
Өзүм деле кеңешке зар отурам.

Тегирменчи

Айылыбызда бир карыя бар эле,
Жашоосу тың, тыным билбес жан эле.
Алдуу-күчтүү жалкоолорду суктантып,
Отун-суусу качан болсо кам эле.

Кайсы бир жай боло калып жатакчы,
Жут жыл болуп, эл тартканда азапты.
Эгин эгин, суу тегирмен жүргүзүп,
Куткарыптыр элди күндөн азаптуу.

Ошондогу элге кылган жакшылык,
Тагдырына таамай изин калтырып.
Урмат менен эл эсинде сакталып,
«Тегирменчи» аты калды айтылып.

«Тегирменчи аке» – дешип турушчу,
Айткан сөзүн ызаат менен угушчу.
Алдым-жуттум адалдарды жактырбай,
Адал эле артык көргөн жумушту.

Бир жай эле кармаса да тегирмен,
Ардак наамдай атак алган элинен.
Эсенаалы чоң аталды эскердим,
Касым жайын айтайынчы эми мен.

Бүт өмүрүн тегирменге арнаган,
Каласынан калбаат сузуп алдаган.
Касым аке тегирменчи аталбай,
Касым шуулдак аталганга таңгалам.

Мууган аял жана түтүнгөн эне

Бала кезим. Биздин айылда
Карыган бир кетпир бар эле.
Чөпкө дагы зыян кылбаган,
Мотураган карып жан эле.

«Жалгыз кетпир» – дешчү эл аны,
Билчү этестин жеке тагдырын.
(Жалгыз кетпир көрсөт азыр да,
Эске түшөт айылым, жаштыгым.)

«Ал кетпирдин эшик алдына,
Бирөө бала таштап кетиптир!»
Аңыз сөздү айыл кыдырган,
Капысынан бир күн эшиттим.

«Аргасыздан болгон ишти же,
Кыз болдубу же бир шайкелең,
Тагдыры үчүн күйүп кетпирдин,
Периштеби бакыт апкелген.

Балканактай эркек бала экен,
Ким төрөдү, кантип таштады?!» –
Деген кепти айыл ичинде,
Дуң кылышып жатты жаш-кары.

Кубанычтан кетпир кудайлап,
Куудай болгон чачы бириндеп.
Тууган эне башка болсо да,
Этчеги ийип турду дешет, дүрүлдөп.

Окумуштуу жана адабиятчы

(Салижан Жигитовго)

Жүргөн жери кулкү менен шаң эле,
Айткан сөзү таатай эле, шаф эле.
Кандан, бектен кайра тартпай дайыма,
Чындыкты айткан кашкөйлүгү бар эле.

Тегиз карап жашка дагы, карыга,
Теңтуш сытал таташа айтчу баарына.
Чыдай албай кайдыегерлик кылгандын,
Тийип койчу намыс менен арына.

*Бір окуса – ар бир сабын жиликтен,
Илим жазса – терең жагын иликтен.
Сөз сүйлөсө – таектешин туютуп,
Маселдетип салаар эле бийик кеп.*

*Айткан сөзү курч эле да, турч эле,
Кыргыз үчүн күйүп-бышып турчу эле.
Керт башынын камын гана көргөндү,
Какшык менен келиштире урчу эле.*

*Шатал болуп, шуулдаса теректер,
Көз алдыта келет дайым элет жер.
Анан дагы Салижандын элеси,
Мага эле эмес, бардыгына элестээр.*

*Мезгилинен алга кеткен караңдап,
Мындай адат бир жаралган, жаралбас.
Бирге иштеп, таалым алып бир кезде,
Сыймыктанам болгонуна замандаш.*

Кур кайгы

*Келсе да күндө кайрадан жазбай калыбын,
Зарыга күтөт эртеңки күндүн жарыгын.
Мезгилдин тез-тез өтүшүн каалап жатсам да,
Бирок да менин карыгым келбейт, карыгым.*

*Убакыт учат. Эртеңки болуп кур кайгым,
Умтулуп алга ордумда токтоп турбаймын.
Алдыны карай арыштап бара жатсам да,
А бирок менин улгайгым келбейт, улгайгым.*

Өкүт

*Айылыта туулуп-өскөн кээде келет,
Жадырап-жайнап тосуп алат жеңет.
Бирок да өз үйүтө келбегенсийм,
Негедир жаш кездеги бардай энет.*

*Көөдөндү бир кусалык тепчип өтүп,
Эңсеп келген кубанычым калат өчүп.
Бир тууганың өнтөлөп турса деле,
Ата-энече сезилбей турганы өкүт.*

* * *

*Чабал келсе өгөйлөбөй, жерибей,
Чыгаан кетсе бөксөрбөй да, келибей.
Турат дүйнө. Бактысыбы адамдын,
Бирин эстеп, бирин жоктоп кейимей.*

* * *

*Майдаланып кеттик го, майдаланып,
Кан Манастын кадимки урпактары.
Болушунча болдук биз кантээр экен,
Тагдырлары балдардын курсактагы.*

* * *

*Улуулардын катарында аталып,
Урмат-сыйга бөлөнсөм да кай кезде.
Ак сакалым турганына карабай,
Али жаштын аксакалдар бар кезде.*

* * *

*Чычкандын, түткүн, тышыксыз,
Жашоосу болток кызыксыз.*

Проза

**Сайрагүл
КАДЫРОВА**

КУПУЯ СЫР

(Аңгеме)

– Тээтиги күйкөнү көрдүңбү? – деди кыз жанындагы үч-төрт жашар кичине балага асманда бир жерде каалгып, канатын кагып турган күйкөнү көрсөтүп. – Азыр намазын окуп бүтөт, анан тамак издейт, жерди карап эмнени жесем деп тандайт. Ошондо сени көрүп калса, жалгыз жүргөн ушул кичине баланы жейин деп көтөрүп кетет.

– Ал эмне, кичинекей балдарды жей алабы? Чоң кишилерди жебейби? – деп тандана сурады аңкайып оозун ачкан бала асманды карап.

– Ал чоң кишилерди көтөрүп кете албайт да, ал эми кичинекей балдарды көтөрүп кете алат. Ошондуктан бул жерде жалгыз жүрө берсең көтөрүп кетет. Жүр, үйгө кетели. Жакшы бала да, үйгө барат, – деп алаксытып көтөрүп кетти таежеси. Бирде асмандагы күйкөнү карап, бирде оозу-башын чоюштуруп, үнүн ар кандай чыгарып күйкө жөнүндө айтып берип жаткан таежесинин кебетесин карап коюп эми эле жүк жүктөгөн аты менен эшегин суудан өткөрүп кеткен апасын ээрчигенин унутуп, бирок кыйкырып көпкө ыйлагандыктан алигиче солуктаганы басылбаган кичине бала таежесинин мойнун бир колу менен кучактап алып кетип баратты.

КАДЫРОВА Сайрагүл – 1977-жылы 25-октябрда Ош облусунун Кара-Кулжа районунун Алай-Куу айылында төрөлгөн. И.Арабаев атындагы КМУнун Дүйнөлүк тилдер институтунун роман-герман факультетинин англис тилинин окутуучусу адистигин бүтүргөн. Чет элдик мекемелерде, Россияда котормочу, «Педагогика», «Бийиктик» басмаларында корректор, редактор болуп иштеген. Прозаик.

Таежесинин мойнуна артыла кучактап, ары жак-бери жакты карап коюп бараткан бала жепирейген бул чакан айылды аралаганда ээлери көчүп, таштап кеткен үйлөрдү, чычырканактан кашаа кылып тосулган короолордун аңырайып ачылып жаткан эшиктерин, ар жерде жаткан сабы жок чөмүч, сынган чыны, кеселерди, чоргосу жок чөгүндөрдү, башка буюм-тайымдарды, жетимсиреген терезелерди карап көз алдынан чууртуп өткөрүп жатты. Эски конушта үч эле үй калган, алардын экөө жанаша жайгашып, бири тээ айылдын этегинде болгондуктан булардан обочолонуп, көп катташы жоктой. Булар түз эле журтта калгандардын биринин үйүнө бурулуп, кыз кашаанын эшигин ачып, короого кирип калганда үйдүн артынан жүндөрүн көтөргөн Шырдакчы кемпир келип калды.

– Узап кетиштиби, суудан аман-эсен өтүп кетиштиби? – деп сурады кемпир. Баланы жерге коюп жаткан кызы:

– Ооба, апа, буюрса суудан жакшы эле өтүштү. Биз алар суудан өтүп, наркы бетке чыкканда бери жөнөдүк.

– Жакшына жетип алышса экен эми, – деп кемпир өзүнчө бир аз кейип алды да, көк чөптүн үстүнө таштап койгон жер төшөккө отуруп, жүнүн чекесинен алып, ичкертип созуп-созуп таштап коюп, анан ал созгонун кайра ороп түйдөк кылганга өттү.

Көчүп кеткендер Шырдакчы кемпирдин эң улуу кызы болчу. Бул айылда бул кишинин өз аты өчүп эле Шырдакчы деп калышкан. Азыр бетин кабат-кабат бырыш баскан, сурмалуу көздөрү ойлуу караган, бели да бир аз бүкүрөйүп калган бул кемпир жаш кезинде элдин баарын суктанткан сулуу кыз, андан кийин кадырлуу, берекелүү кишинин, куран түшүргөн чоң молдонун жубайы болгон дешет. Күйөөсү көз жумганда төрт кичинекей кызы менен калган, ошол күндөн ушул күнгө чейин жайыкышы шырдак жасайт, ошону менен күнүмдүк тириликтерин өткөрөт. Анын шырдагын алып үйүнө салбагандар, анын шырдагына отурбагандар бул чөлкөмдө аз. Үч кызын турмушка берип, кенже кызы Гүлбайра он алтыга чыгып, аны да эртедир-кечтир узатам деп турган чагында минтип өкмөт Карга-Токойдогу айылды Кан-Коргонго көчүрө баштады. Ал жерге алы жеткендер үй салып алышып, акырындап эски конуштан көчүп кетип атышат. Ал эми үйүндө алдуу-күчтүү эркектен кемдер өкмөт бөлүп берген жерлерине таш-паш үйүп койгону болбосо эски конушта эле күнүн өткөрө беришти. Бирок бара-бара карга-токойлуктардын саны азайып, кан-коргондуктар көбөйүп баратты. Кызым өз теңин таап кетсе, мага жаңы үйдүн кереги эмне, ушул чалым салып берген жаман тамдан артык жер барбы мага дедиби кемпир үй салып, эл арасына көчүп баруу жөнүндө эч ойлонбоду. Күйпөлөктөп баягы шырдак жасаганын уланта берди.

Эшиктин алдында кубалашып ойноп атышкан кызы менен небересинин ызы-чуу каткырыгын, кобурап сүйлөшкөндөрүн бир азга ишин токтотуп коюп карап отурду да, анан кызына:

– Алдагы баланы үйгө алып кирип набат салып чай бер, талкан маштап берип курсагын тойгузуп, уктатып кой. Энеси эми эртең калган-каткан буюм-тайымдарына келгенде алып кетер баласын, – деп, чачпагын артка таштап коюп, колдорун эпилдетип түйдөк жасаганын улантты. Мындай убактарда ал өзү менен өзү. Жандүйнөсүндөгү эч ким билбеген, эч кимге баш бактырбаган өңүттөргө кирип, ал ансайын сырткы дүйнөдөн алыстап, көзүн ички тереңге матырат. Ал эми көнгөн колдору өздөрү эле түйдөк жасайт же сайма саят, же ийик ийрет, ары-бери шилтенип комуз черткендей, кайрык чалып жаткансып аны андан бетер туңгуюкка алып кетет. Ушундай эргүү, ушундай элирүү учурларында жандүйнөсүнүн тээ түпкүрүндөгү булактан суу сузуп алып ууртагансып жашоого болгон суусуну канып, өзүнчө көңүлү көтөрүлүп, дүйнөгө башкача көз менен карап калат. Анан калса ушундай учурларда өзүнүн жеке жашоосундагы көп нерселердин сыры ачылып, чындыгына жетип, анча-мынча келечектен да кабар алат, шырдагына түшүрүүчү оймолорду көрөт ошол жактан. Анын мындай көрүүлөрү канчалык жөнөкөй болбосун өзүнө жетерлик, өзүнө керектүү деңгээлде эле. Адегенде эле коңшусу, жанагы көчүп кете элек үйлөрдүн бири Жаңыбайдын ай-күнүнө жетип турган келинчегин көрдү. «Байкуш, эркек төрөйт турбайбы. Аман-эсен көз жарып алсын, эмнеси болсо да», – деп ичинен өзүнчө кобуранып алды. Анан нары айылдын четин көздөй басып дөңгө чыккандай болду, алыска көз чаптырып, асманды карады. Тоонун башына салаңдап турган булуттарды карап, тоонун жарым-жартылай булутка жашынган учтарын бүжүрөп жата калган коёнго, булутту ал коёнго кол салып тырмактарын матырып калган күйкөгө окшоштурду. Бул элес анын көз алдына ошол замат оймо болуп тартылды. Анан көзүн ылдый түшүрүп, айылына көз чаптырды. Таш үйлөрдүн баары кыйрап, дубалдары көчүп, шыптары ичине түшүп калыптыр. Ошол бузулган дубалдардын арасында кызы Гүлбайра келатат. Жонунда көтөргөн отун сыяктуу бирдекеси бар. Улам артын карап бирөөдөн сактангансыйт, коркконсуйт. Кызы экөөнүн жүрөгү бир жаралгансып анын ички уйгу-туйгусу бүт бойдон кемпирге берилип жатты.

Анан бул көрүүсүн толук бүтүп, түшүнө электе алардын үйүн көздөй бирөөлөрдүн келе жатканын сизди. Башын суудан сууруп алгансып өзүнө келе түштү. Жүрөгү опкоолжуп, көңүлү уйгу-туйгу тартты. Башын түйдөктөп жаткан жүнүнөн өйдө көтөрүп, короонун сыртында аттан түшүп жаткан эки кишини көрдү. Шашыла түйдөгүн жерге коюп, ордуна туруп, кепичин бутуна илип алып, көйнөгүнүн этегин күбүй келген конокторду утурлап басты. Аңгыча келгендер да аттарын кашаанын түркүгүнө байлап, короонун эшигине жакындап калышты. Жакындаганда тааныды, алдыда келатканы кадимки колхоздун учетчиги Чырмаш экен, ал эми арттагысы ошол колхоздун активдеринин «айдап кел, байлап келинде» жүргөн айылдагылардын бири көрүнөт, тааныш эле, бирок негедир азыр анын атын

такыр эстей албады. Кемпирге өтө эле өөн учураганы анын белиндеги жашыл бейкасам жоолук болду. Калпакты кап ортосунан бүктөп, бир жагына кыйшайта кийип, көөнөргөн купайкесин топчулабай туруп бейкасам жоолук менен курчап алганы эң эле кызык көрүндү кемпирдин көзүнө.

– Арбаңыз, байбиче! – деди Чырмаш. – Кандай, демдүү турасызбы?

– Келгиле, айланайындар, үйгө киргиле, – деди кемпир. Ичинен булардын келгенинен бир аз чочуласа да, жаңы түшкөн айылга көчүңүз деп айтар көп болсо деп өзүн жоокалатты. Конокторду төркү үйгө киргизип, төрдө жыйылып турган төшөктөрдүн үстүнөн көрпөчөнү алып келип салып, аларды отургузуп Шырдакчы кемпир бир паста чакчелекей түшүп калды. Гүлбайрадан болсо дайын жок. Баланы уктатканы жанына жатып, өзү да уктап кеткен өңдүү. Аш үйгө чуркап барып кызын ойготуп, очокко от жагып, чай кайната салышын буюрду. Өзү болсо кемселинин ички бетине төөнөгүч менен төөнөп алган ачкычтарын шылдыратып, арасынан керектүүсүн таап, бурчта турган сандыктын кулпун ачып, сандыктын ичинен коноктор келгенде гана коюлуучу сары май, ак кант салынган кичине чыныларды алып чыкты. Шырдакчы кемпир күйпөлөктөп дасторконун даярдап жүргөндө өз алдыларынча калган Чырмаш учетчик менен шериги акырын сүйлөшүп жатышты.

– Байбиче дагы деле демдүү экен ээ, – деди Чырмаш.

– Ошону айтсаңыз, болбосо бул качанкы кемпир, мен кичине кезимде эле ушундай кемпир эле, – деди шериги кемпирдин алиге демдүүлүгүнө суктанганы, же мыскылдаганы белгисиз.

Майда-майда арыштап кыдындай баскан кемпир дасторконун салып, анын үстүнө колунда бар тамак-ашын жайнатты. Артынан курут катыкталган талкан-ашын каардимдерге куюп келип сунду. Алдыларына келген даамдан бир сыйрадан ооз тийген коноктор каардимдерин дасторкондун четине коюшту.

– Бул жакка келбегениме эки жумадай болуп калды. Кудай буюрса дагы эки-үч үй көчкөн экен, – деди Чырмаш олуттуу кебетеси менен.

– Ооба, менин чоң кызым да бүгүн калган-каткан буюм-тайымдарын алып кетти. Бара-бара көчүп атышат. Алгыла, алсаңар, – деп кемпир эми кандай сөз чыгар экен дегенсип күтүп калды.

– Коңшуңуз Жаңыбай көчө элек экен го.

– Ооба, аялы ай-күнүнө жетип турат. Өткөндө бир жолуксам быйыл көчө албай калат окшойм, жаңы үйүмү бүтүрө албай жатам деп кейип жүргөн, – деди кемпир. Ангыча эшик ачылып, чайнек көтөргөн кызы кирди. Төрдө отурган эки кишиге адегенде эле кыздын мала кызыл жоолугу менен анын астындагы соорусуна жеткен эки өрүм чачы көрүндү. Эңкейип чайнекти коюп жатканда бир өрүмү алдыга түшө калып, анысын чыканагы менен артка таштады көзүн ылдый түшүргөн калыбында. Эркектердин тымызын карап жатканын сезген кыздын эки бети албыра түштү. Чайнекти коюп

берди да, чачын дагы бир жолу артка таштап коюп тез кайра чыгып кетти. Байбиче чайнектеги чайды шыпылдаган колу менен бир-эки жолу кайтарып жиберип, бир аз тындырган соң чыныларга куюп, конокторго сунду.

– Сиз качан көчөйүн деп жатасыз? – деп суроо узатты тиги купайкечен.

Мындай түз суроону берүүнүн канчалык кажети бар эле, бирок байбиченин көңүлү кирдей түштүбү деп чочулай түшкөн Чырмаш шашып сөздү башка жакка буруп жиберди.

– Кудай буюрса быйыл чөп жакшы болчудай. Колхоздун пландалган чөбүн жыйып бүтүп калдык. Ашкан чөптү күзүндө колхоз жан башына бөлүп бериши мүмкүн. Ошондой болуп калса сиз да алып калганга аракет кылыңыз, байбиче.

– Андайларды силер, активдер, бөлөт эмессиңерби, мага окшогон үйүндө багары жокторду эсиңерге аларсыңар. Ал эми көчүү-көчпөө тууралуу мен да ойлонуштуруп жатам. Эл эмне болсо анын ичинде мен деле ошомун да, – деп байбиче оюндагысын ачык айтпай сөздү качырып койду. Ошондо байбиченин көңүлүнө бир нерсе тык дей түштү. «Демек, булар көчкөнгө көндүрөлү деп келишпеген экен да. Анда эмнеге...» – деп бир саамга ойлоно түштү. Анан бир эсе бушаймандыгын билдирбейин деп, бир эсе үй эсинин каадасын кылып, конокторго: «Алсаңар, ке алып отургула, чайдан ичкиле ысык-ысык» – деп, сунулган чыныларга чайдан бапестеп куюп, аларды кайра бапестеп узатып жатты.

Анан байбиче күткөндөй эркектердин келгендеги чыныгы ниетин билүүгө мүмкүн болду. Тамагын бир аз кырып, тазалап алган Чырмаш сөз баштады.

– Эми, байбиче, мындай бир чоң иш менен алдыңызга келип калдык. Колунузда бойго жеткен кызыңыз бар экен. Менин уулум Абылгазы да өзүнчө түтүн булата турган куракка жетип калды. Шондуктан эки жаштын башын кошсок деп кызыңыздын колун сурап келдик.

Мунун баарын унчукпай, эч бир бөлбөй, ичиндеги уйгу-туйгусунун бирин да сыртка чыгарбай укту кемпир. Акыры куда түшүп келгендерге: «Кыздарым, кайним менен кеңешейин, кызым менен сүйлөшөйүн», – деп акырын, сылык-сыпаа узатып койду.

Кечинде кызы, небереси үчөө чай ичип отурганда келген коноктордун ниетин кызына четин чыгарып айтып кеп кылды эле, Гүлбайра Абылгазыны мурда көрүп эле жүргөнүн, мектепте жакшы окуган бала болгондуктан майрамдардагы уюштуруу иштерине убагында көп катышарын, дагы башка ушундай нерселерди саймедиреп айтып өттү. Кемпир кызынын айткандарын да жөн гана угуп койду. Жок, ал кызына: «Тий деп да, тийбе» – деп да айтмак эмес. Ошол эле учурда: «Тий, тийбесең антем-минтем» – деп кызына күч колдонмок да эмес. Жок, анын мерчеминде кызынын көз жашын көрүү жок эле. Кудай буюруп баары өз-өз орду менен болсо эки жаштын үйлөнүп калары турган иш эмеспи деп жоромолдодо кемпир.

Ошондон бир жумадан кийин Кан-Коргонго көчүп кеткен улуу кызы Саадат менен күйөө баласы чакан үйгө той берип, жакын туугандарын чакырышты. Той тарап, анча-мынча коноктор кетип, эми жакын туугандар кете турган болуп даярдана баштаганда Шырдакчы кемпир мейман үйдө отурган куда-кудагыйларынын жанынан акырын чыкты да, сиңдилерин, күйөө балдарын, акеси менен жеңесин узатып жаткан кызына келип кулагына акырын бирдекелерди шыбырады эле, ал өзүнүн аттанууга даярданып жаткан туугандарын, күйөөсүн аш бөлмөгө отургузуп, чакан дасторкон салып, чай куйду. Ошол жерде кемпир Чырмаш активдин Гүлбайрага куда түшүп келгенин айтып акырын баарына кулак кагыш кылып койду. Анан бир-эки куюмдан чайларын ичип алышып, кемпир менен, үй ээлери менен коштошуп алып коноктор тарап кетишти.

Аларды узатканы чыккан кемпир машине өткөн чоң жолго чыгып, аяк-биякка саресеп салып карап, көзү жетпеген жерлерге колун чекесине такай калып карап, жаңы түшкөн айылга өзүнчө байкоо жүргүздү. Айылдын ортосуна, суунун наркы жээгине дубалдары чубалжыган мектеп салыныптыр. Андан өйдөрөөктө медпункт, андан нары бассаң дүкөн. Ошол тегеректе ары-бери баскан адам көп. Ал эми суунун берки жээгинде, дөңдүн кырында дагы бир чоң имарат турат. Жанагы артисттер ыр койгон жери ушул го чамасы деп боолголоду. Ал эми суунун аркы өйүзү менен берки өйүзүндө кыдырата үйлөр салынып калган, жарым-жартылай көтөрүлгөнү, үстү жабылганы да бар. Бул көрүнүштүн баары кемпирдин көңүлүндө жарым-жартылай бузулган, дубалдары ураган, шыптары ичине түшкөн, эшиктери аңырайып ачылып, анча-мынча сынган-сунган буюм-тайымдарды гана эш тутуп калган Карга-Токойдогу өз айылынын кебетеси менен коошпой турду. Кемпир бир паста өзүн да ошол ураган кыштакка окшоп кыйрап, кыйшайып бараткандай сезип кетти. Жаңы түшкөн айылдын көрүнүшүн ар тараптан карап, көңүлүнүн тээ түпкүрүнө катып койду. Анан акырын кашаанын оозун ачып короого кирип, чөгүн көтөрүп даарат алууга чыккан кудагыйын көздөй басты.

Эжесине конокторду узатууга жардам берип жаткан Гүлбайра энем намазын окуп бүткүчө сайдан суу алып чыгып берейин эжеме деген ой менен эки челекти көтөрүп алып, үйдөн чыгып жолдон өткөндөн кийин жар аркылуу сайга түшкөн кыя жол менен жөнөдү. Бул жакшынакай, жаңы айыл анын кыялдарын көкөлөтүп, жүрөгүн эргитип өзүнө тартып турду. Кыя жолдон түшкөндөн кийин сай, сайдын ичи толо тал. Тимеле кол менен айдап койгонсуп чытырман. Тал токойдун арасынан жалгыз аяк жол кетет сууга. Ошол жол менен кыялдана басып дарыяга жетип, челегинин бирин жээктеги шагыл таштардын үстүнө коюп, эңкейип суу сузмак болгондо артынан басып келген бирөө анын колун челектин кармагычынын үстүнөн кармап:

– Кел, чоң кыз, жардам берип коёюн, – деди.

Кыз коркуп да кетти. Колун челектен тартып алып, артка кетенчиктеди.

– Биздин айылдын суусунан биринчи жолу алып жатсаң керек ээ, – деп сүйлөп жатып эңкейип шар суудан челекке толтуруп сузуп алды да, бош челектин жанына коюп, аны да алып суудан сузуп алды. Мынчалык күтүүсүздөн пайда болгон бул жаш жигитти таң кала караган Гүлбайранын түзүгүрөөк бир нерсе деп жооп бергенге чамасы жетпеди. Бул узун бойлуу, кең далылуу жигиттин Абылгазы экенин тааныды. Анын шагдам кыймылы, коңур үнү Гүлбайраны биротоло сүрдөтүп таштады. Эми анын коңур үнү угулган сайын, кыймылынын эпкени келген сайын шамалга ийилген жаш талдай, желдин эпкинине дирилдеген саргалдактын баригиндей болуп солкулдап турду. Аны менен карашып калгандан чочулап көзүн өйдө көтөрө албады. Челектин кармагычын алчый кармаган анын чоң, карылуу колдоруна көзү такалып калгансып карап тура берди. Эки челектеги чылкылдаган сууну эки колуна көтөргөн Абылгазы:

– Жүр, эми кеттик, – дегенде гана анын артынан басты.

– Биздин жаңы түшкөн айылды көрө элек болсоң керек. Кандай, жактыбы? Эгерде али кичинекей кыз болгонунда тээтиги заңгыраган мектепке барып сен да окуп калат элең. Эми сага кеч болуп калды. Бирок сенин балдарың окушу толук мүмкүн да, туурабы? – Челектерди жерге коюп, артка бурулуп Гүлбайраны карап туруп калды.

– Буурса окуп да калар, – деди Гүлбайра ууртунан жылмайып, – бирок биздин Карга-Токойдогу айыл деле жакшынакай. Азыр анда жашаган адамдардын азы гана болбосо, эл көчө электе эң эле сонун айыл болчу.

– Ошондой болсо да андагы таш менен күбаладан салынган үйлөр менен бул кыштан салынган ак үйлөрдүн айырмасы чоң да, чынбы?

Ошентип экөө тал токойдун арасындагы жалгыз аяк жолдо бир азга сүйлөшүп калышты.

– Мен жакында колхоздун иштери менен Карга-Токойго барам. Анда эмесе жакшы кал, – деп Абылгазы коштошуп, ушул жерге келип кошулган жалгыз аяк жолго түшүп басып кетти. Анын жардын боорундагы айылдын этек жагына алып бара турган кыя жолго түшүп кетип баратканын карап турду Гүлбайра. Бир паста күтүүсүздөн пайда болгон шамалдай анын жандүйнөсүн аңтара салып чакчелекей түшүрдү. Бирок Гүлбайра коркподу. Ошол замат чачыранды болуп турган ойлорун бир жерге топтоп, ичинен: «Эмне болмок эле, эмне кыла алмак эле» – деп бир аз шылдындап күлүп да алды. Анан челектерин челкилдете көтөрүп жөнөдү.

Тойдон келгенден бери Шырдакчы кемпир өзүнүн башка иштерин токтотуп коюп, Гүлбайрага деп арнап жасап жаткан шырдакты бүтүрүүгө киришти. Кандай болуп кетет, ким билет. Неси болсо да даяр болгон жакшы эмеспи. Шырдак жасоонун татаалдыгы, ишинин көптүгү шырдакчыга гана белгилүү болбосо, башкалар анын кооздугуна суктанып гана тим болор. Анан калса уулуна бөлүнүп үйгө кирерде, кызына турмушка

чыгарда шырдак жасап берүү илгертен келе жаткан салт жазылбаган, бирок энеден энеге өтүп келген ишарат. Эне баласынын турмушунда боло турган бурулуштарга, өзгөрүүлөргө алдын-ала даярдана баштайт. Шырдак шырыйт, туштук саят, кеште сайып жаздык жасайт, төшөк каптайт. Баласына тилек кылат, анан ошол жакшы тилектерин ийнени ар бир сайган сайын кошо саят экен. Ошентип тилектерден сайылган, куралган, шырылган, эненин колунан жасалган буюмдар анын көзү өткөндөн көп жылдардан кийин да баласынын керегине жарап, эненин тилегин улам жаңыртып турат экен. Ушундай маанилүү иштен эне өзүн аямакпы, күндөп-түндөп жасап жатты. Бирде жээгин ийрип жаткан, бирде оюусун чийип, көчөтүн түшүрүп, аны кесип жаткан, бирде кесилген оюуларды эки бет кылып жээк менен бириктирип сайып жаткан. Шырдактын боёктору абдан ачык болуп, оюулары да ашык-кеми жок кооз түшүп, өзүнчө жакшынакай, көз талдырган шырдак жаралып жатты. Бирок бир нерсе кемпирдин көңүлүн түпөйүл кылып турду. Же сайган жиби түгөнүп, же жээги үзүлүп кетип иши өзүнчө эле кечендеп жатты. «Бул эмнеси?» – деди кемпир ичинен. Анын тынчсызданганынын себеби мындай эле. Кемпир колунан чыккан шырдактардын ар бирин жөн эле жасабайт, төлгө кылып, толгонуп жасайт. Анын мындай өнөрүн өзүнөн башка эч ким билбейт. Эгерде башынан аягына чейин иш токтобой, өз орду менен жүрүп, кийиздин боёгу жакшы кирип, түстөрү мала болбой ачык болсо, даярдалган жээги жетип же ашып калса, оюулары бири-бирине жарашып, кооз түшсө бул шырдак кимге арналса, кандай окуяга, ишке арналса анын жакшы болору бышык. Эгерде бул турмушка чыгар кыз үчүн, же үйлөнөр бала үчүн болсо, анда ал ошол баш кошкон жары менен берекелүү, тынч өмүр сүрөр. Эгер өзүнчө түтүн булатып, бөлүнүп жаткан жаш үй-бүлө болсо, ошол үйдө очор-бачар жашоо кечирер. Бирок минтип шырдактын кемкарчысы көп болгону кемпирди дайыма түпөйүл кылып, санаага салар.

Сайган жиби түгөнүп калгандыктан, тиги Жаңыбайдын келинчегинен сурап көрөйүнчү деп сыртка чыкты. Чычырканактын жонулган сөңгөктөрүнөн жасалган кашаасынын эшигин жаап, көчө менен барып, беш-алты үй ылдыйраактагы коңшусунукуна кайрыла берерде кокусунан көрүп калды. Өзөн жактан эки кишинин сербейген караандары келатат. Экөө тең бирден челек көтөрүп алган. Булар кимдер болуп кетти деп карап туруп калды. Эми эстеди, Гүлбайра челектерин көтөрүп сууга кетпеди беле. Тиги ак көйнөк, кызыл чыптама кийгени кызы экенин тааныды, бирок жанындагы ким болуп кетти? Ошентип коңшусунун үйүнө да кирбестен кайра артка жөнөдү, шашып үйүнө келди. Көп өтпөй челектерин көтөргөн кызы келип калды.

– Кызым, дасторкон салчы, чай ичели, – деди да өзү эс алган болуп, көзүн жуумп жата кетти.

– Апа, чай ичиңиз, – деген кызынын үнүн укканда гана өйдө болуп отурду. Бир азга унчукпай чай ичүүдөн кийин кызы кеп салды.

– Суудан келе жатып, Абылгазы акеге жолугуп калдым. Колхоздун иштери менен келген экен.

– Чырмаштын уулу Абылгазыбы?

– Ооба.

– Эмне кеп айтат?

– Кеп деле айткан жок. Сууну жарым жолго чейин көтөрүшүп келди.

Башын көтөрүп кызынын жүзүн жакшылап карап койду, анын көздөрү жанып, маңдайы жаркып турганын байкады. Башка эч нерсе сурабады. Андан нары эне-бала өз ойлору менен алек болду. «Эми болбостур», – деди кемпир ичинен. Ошентип Чырмаш дагы бир жолу куда түшүп келсе: «Кой, айланайын, болбойт окшойт, менин кызым али жаш, ал кетип калса мен жалгыз кантем, дагы бир аз карыган энесинин жанында жүрө турсун» – деп айтып койсомбу деген оюнан баш тартты. Бирок кызына арналган шырдактын жолу катуу болуп жатканы баары бир жүрөгүн түпөйүл кылып турду.

Гүлбайра күндөгүдөй эле эки челегин бир колуна, баканын бир колуна көтөрүп алып сууга барды. Негедир сууга барган учурларды жакшы көрөт. Себеби өзү менен өзү болуп, көп нерселерге ой жүгүртөт, кээде энеси экөө бирин бири түшүнүшө албай калганда, же дагы башка анын жаш жүрөгү жөнгө сала албаган кырдаалдар болгондо суунун жээгине келип ыйлап алат. Ал эми маанайы ачык күндөрү суунун жээгиндеги токойго барып талдарды, теректерди, котур теректердин будурала беттерин колу менен сылап, жалбырактарын бетине тийгизет, бийик чөптүү жерлерди аралап басат, көк шиберге жатып алып көк асманды карайт, кыңылдап ырдайт, кээде суунун жээгине отуруп алып үнүн бийик чыгарып ырдайт, суунун шары анын ырын үзүп-үзүп алыска алып кетет. Кээде өзүнөн өзү шайыр, шандуу. Алдыда баары жакшы болорун билгендей, ошого ишенгендей, бардык кыйынчылыктарды жеңүүгө күчү жетчүдөй, кадамдары да ишенимдүү. Ал эми кээ бир күндөрү жүрөгү өзүнчө түпөйүл кагат, алдыда нелер болот, кандай адамдарга жолугат, не деген кыйынчылыктар болот, кандай тандоонун алдында турат, баарына күчү жетеби, баарын туура кыла алабы, мындай учурларда аалам ага ушундай зор көрүнүп, аны басып калчудай болуп, өзүн ушул дүйнөнүн арасында эң эле кыпындай сезет. Ушунун баарын сууга келип кеткен убакта башынан өткөрөт.

Челектерин алдыга-артка шилтеп басып, аяк-биягын карап коюп жалгыз аяк жол менен токойдон чыгып баратты. Айланада чымчыктардын сайраганы эле болбосо эң эле тынч. Айылдын көбү көчүп кеткенден бери бул жерлер ээн болуп калган. Токойдон чыгып, сайга түштү, кагыраган таштарды басып баратып суунун жээгинде, ылдыйраакта бирөө турганын байкап калды. Алгач коркуп кетип, тык токтоду. Тиргилиги менен жүргөн жан минтип какчыйып, бир жерди карап алып турбайт эле. Челектердин кылдыраганын угуп калдыбы тиги суунун аркы өйүзүн тикчийип карап

турган киши бери бурулду. Гүлбайраны көрүп, жылмайып күлүп койду. Бутуна керзи өтүк кийип, шымынын багалегин анын ичине киргизген, жакасы тик, кадимки кыргыздын күрмөсүн, калпагын кийген жигит Абылгазы экен. Гүлбайранын ордунда туруп калганын байкап күлкүсү келди окшойт. Анан жылмайган боюнча дагы эле ордунда турган кызды көздөй басты. Анын башындагы бир байлап койгон кызгылт гүлдүү ак пахта жоолугун, агыш көйнөгүнүн белин чыпыйтып, этегине ылдый бүктөм-бүктөм жол салган кызыл чыптамасын, жерге жетсем дегенсиген эки өрүм узун чачын, койкойгон мойнун, тегерек келген буудай жүзүн, кырдач мурду менен коюу, чоң көздөрүн карегине чөгөрүп караган бойдон басып келатты. Жакындап келип ушул назик, алсыз жанды көкүрөгүнө кыскысы келди, бирок эңкейип анын колундагы челегин алды. Ушул жолу Гүлбайра биринчи жолу Абылгазынын көзүн тике карады, анын чап жаак, кара тору жүзүн, билинер-билинбес өскөн мурутун, кара кой көздөрүн, бийик кабагын, коюу кара каштарын, бир аз барбайган, өзүнө жарашыктуу кырдуу мурдун, жоон мойнун, олбурлуу денесин тике карап изилдегенден, суктангандан тайманбады. Ушул күнү алардын жүрөгүнө мурдагы жолукканда себилген үрөндөн гүл өнүп чыкты.

Баягы жылуу күндөр өтүп, кеч күз болуп калгандыктан күн бир топ эле сууктап калганда Абылгазы менен Гүлбайранын тою болду. Карга-Токойдогу үч түтүн жашаган айылдын тургундары, Шырдакчы кемпирдин кыздары, күйөө балдары, неберелери, кайниси аялы менен, анан келген кудалар катышкан чакан той эски журтту бир аз да болсо шаңга бөлөдү. Эки тарап тамашалашып, чымчыкей сөздөрдөн бири-бирине ыргытып, алың-алың дешип дасторконго отуруп тойго даярдалган тамактан жешти, жаш келиндер бир паста ыр кесе уюштуруп кары-жашты бир сыйра ырдатышты, куда-кудагыйлар бири-бирине берчүлөрүн беришти, кыздын себин көрүштү, анын көрүндүгүн доолап алды келиндер, ошентип билинбей кызды узатар учур да келди. Кудалардын бири:

– Кудагый, эми бизге уруксат берсеңиз, сапарыбыз карып баратат окшойт, бүлөбүздү алып кайталы, – деп калды. Шырдакчы кемпир ордунан туруп тигил кызды даярдап жатышкан бөлмөгө кирип кетти. Эжелери менен жеңеси Гүлбайраны ортого отургузуп алып чачын жакшылап өрүштү, узун, этеги төгүлгөн ак көйнөк, узун кемсел, анын үстүнөн жылтыраган кара кыжымы чапан, бутуна жаңы маасы кийгизишти, башына ичинен жука гүлдүү жолук, сыртынан чоң ак чачылуу жоолук салышты. Баары бүткөндө Шырдакчы кемпир кызынын жанына отурду да буларды айтты:

– Барган жеринден бак тап, кызым. Кайын-журтуңу сыйла, алардан сый-урмат көр. Баарыбыз бул дүйнөдө бири-бирибиздин коногубуз, азыр бирге болсок, эртең эле бирге жашабай калышыбыз мүмкүн. Ошондуктан эч кимге катуу айтпа, эч кимдин көңүлүн оорутпа, чыдамдуу бол. Сөзгө

да, ишке да көтөрүмдүү бол, – деди, үнү каргылданып, жашып да кетти. Кызынын колун алып сүйдү, бетине тийгизди, Гүлбайра апасын кучактап, бетинен өөп, ыйлап жатты. Жөнөлери Гүлбайраны колтугунан сүйөп тургузуп алып жөнөштү, артынан энесинин кошогу угулду.

Бөпөлөп баккан ак кушум,
Өз тууруна кондубу?
Туулуп-өскөн үйүнөн,
Кетер мезгил болдубу?

Бапестеп баккан ак кушум,
Өз түнөгүн таптыбы?
Турмуш куруп өзүнчө,
Дагы бир ашуу аштыбы?

Кемпир бир топко кошок кошуп отурду. Кыздары кудаларды узатып келип:

– Апа, коюңуз эми, болду. Кызыңыз алыска кеткен жок. Тез-тез келип турат, сиз да барып турасыз, – деп соороткондо гана токтоду. Өзүн тегеренип отурган кыздарынан кудалардын кандай аттанганын сурап, кобурашып сүйлөшүп отуруп калышты. Кемпир чөөгүн көтөрүп бетин жууганы эшикке чыкканда күн күүгүм тартып калган эле. Үйдүн капталын көздөй басты да, анан көрүнөр бекен деп Туюктун-Үстүнө карады. Карга-Токойдон чыккан киши чоң суудан өткөндөн кийин Туюктун-Үстүнө кыйгачтан чыгат да, жайыктан өткөндөн кийин Кан-Коргонго түшүп кетет. Ал караганда алдыда эркектер, арт жагында аялдар болуп чубалжыган атчандар жылып отуруп көрүнбөй калды. Кемпирдин курчу кеткен көздөрү ар бирин айрып тааныбаса да, атчандардын карааны үзүлгөнчө карады. Кемпирдин жетимсиреген кебетеси күүгүмгө тартылып бараткан айланага эң эле аянычтуу боёк кошуп турду.

Кан-Коргон айылы жаңы түшкөндөн бери да көп заман өзгөрдү. Мурунку жарым-жартылай көтөрүлгөн дубалдар, бир караганга анча түшүнүксүз чала бүткөн үйлөр, короолордогу үйүлгөн топурак-таштар жоголгон. Кадимки бапыраган, элдүү айылга айланган. Мурунку колхоз жоюлуп, анын ордуна коңшу айылдар биригип чоң совхоз түзүлгөн. Совхозго биригип жатышканда Чырмашты учетчиктиктен жашына байланыштуу бошотушту. Эми ал киши көбүнесе үйүндө болуп, мал-келин карайт, кээде ээр чабат. Жайында кемпири экөө жайлоого чыгып, бээ саап кымыз ичишет, кышкыга май-курут даярдашат. Ал эми жаштардын баары совхоздун ишинде, эркектер чөп чабыкта, аялдар чөмөктө дегендей совхоздун малына кышкыга чөп даярдашат. Активдер болсо үймө-үй кыдырып, машинанын үстүнө салып алып элди жумушка алып кетишет.

Чырмаш учетчик кезинде келини Гүлбайраны совхоздун жумушунан арачалап алып калчу. Бирок быйыл активдердин жумушка чыккыла деген талабы күчтүү болуп, Гүлбайра кучагындагы жети айлык баласы менен Жарык-Жерге чөмөккө чыкканга аргасыз болду. Абылгазы чөп чапкычтардын бригадасына кеткенден бери бир жума өттү. Шарты боло калса керек кечээ үйүнө келип, жуунуп-таранып, которунуп алып эртең менен таң заардан кайра кеткен. Гүлбайра бригадирдин чөмөккө чык деп эки-үч жолу келип кеткенин айтып кобурады эле:

– Чык десе барып иштеп кел. Баланы күндүзү бала баккыч аялдар бар, ошолор карашат. Иштегениңе жараша эмгек күн жазып айлык беришет, – деп уруксат берген. Ошондуктан бригадир бүгүн да келгенде ымыркайдын кийимдерин түйүнчөккө түйүп, оролгон баласын көтөрүп алып жөнөдү. Көчөдө турган жүк машинанын жанына аял-эркек бир топ эл чогулган экен. Бригадир менен Гүлбайра келгенде кузовго чыгып отура башташты, бригадир шопурдун жанына отурду. Баары жайланып алган соң баятан күтүп турган шопур тепкичке бутун коюп кабинадан чыгып, мойнун созуп кузовдогуларды бир сыйра карап:

– Баарыңар отурдуңарбы, кеттик анда, – деп, кайра кабинага шарт кирип кетти. Ошентип жумушчуларды жүктөгөн машина Жарык-Жердеги чөмөкчүлөргө деп тигилген боз үйлөрдүн жанына келип, Гүлбайраны, дагы беш аялды таштады да, эркектерди салган бойдон чалгычылардын бригадасына кетти.

Ошентип күндөр өтө берди. Чөпкө чыкса баламдын курсагы ачып калбады бекен деп ойлойт, баласын эмизгени түшүп келсе чөмөктөн артта калбадым бекен деп ойлойт Гүлбайра. Ошол боз үйлөрдүн биринде эмизген баласы бар Айнагүл деген келин карайт балдарды. Кээде ымыркай чыдабай ыйлап жиберсе эмизип да коёт. Балдарды карап кызыл казан Бүбү эжеге жардам берет. Бул кумурскадай кыжылдаган элдин ар кимиси өз ишин кылат. Кээде Гүлбайра саамга тыным алып баарына көз жүгүртүп карап турат. Карап турат да, анан жүрөгү кусалыкка толот.

Келгенине бир жума болуп калган. Бригадир колхоздун машинасын айдатып алып өзөнгө жөнөп калды. Гүлбайра бригадирдин жанына басып келип, баласы экөөнү ала кетсе Карга-Токойдогу энесинин алын сурап, эртең менен кайра келип калышарын айтты. Бригадир алдында бүрүшүп суранып турган жаш келинди бир азга теше тиктеп турду да, анан башын ийкеп:

– Тез келе кал, – деп машинага отурду. Алдастап чуркап барып боз үйгө кирип, баласын көтөрүп, кичинекей түйүнчөгүн көтөрүп чыкты. Ушуну эле күтүп тургансып машина дүр этип от алды да, келин машинага отура-ры менен жөнөп кетти. Энесине барарын ойлоп Гүлбайра ичинен сүйүнүп баратты, бирок артынан кандай көздөр карап калганын, кандай сөздөр чыгарын ал анда ойлободу. Көпчүлүк да, көпчүлүктүн пикири да агыны катуу сууга окшош, кээде анча-мынчаны ылгабай ташка урат. Сыртынан

ушундай көрүнгөнү менен чындыгында андай экен, мындай экен дебейт. Мындай ташкынга учурап калган адам арам өлгөндөй эле болот.

Энесинин жанына жатып, аны-муну кобурашып сүйлөшүп, таң заардан баласын ороп көтөрүп алып кайра жумушуна жөнөдү Гүлбайра. Энеси болбой атып коңшусунун атын сурап келип суудан өткөрүп койду да, анан өзөндүн аркы жээгинде кала берди кол булгап. Келин дикилдеп шашып баскан сайын баласына ыңгайсыз болуп чукуранып ойгонуп, кээде кыңкыстап коюп баратты. Эптеп убагында жетип алсам экен деп шашкан келин арт жактан аттын кошкуругу, басыгы угулганда ичинен сүйүнө да түштү. Жанына жете келген атчан эми тааныдыбы аттын башын тартып:

– Кайра жумушка жөнөдүңбү? Энең менен көрүштүңбү? Аман-эсен жатыптырбы? Ата-а, жарыктык ай, жаңы конушка, элдин арасына эле көчүп ал десе болбой отурат Карга-Токойдо. Кел, баланды мага бер, өнөрүп алайын, – деди Гүлбайрага боору ооруган үн менен. Ошентип кечинде жумуштан бирге кеткен бригадир менен Гүлбайранын жолу жумушка барарда да кошулду.

– Жакшы, жакшы жатыптыр, – деп баласын өйдө көтөрүп, кишинин сунулган колдоруна салып берди. Эми басууга жеңил болуп аттын артынан жөнөдү. Баласы да кысылбай жайлуу барат. Гүлбайранын өзүнчө көңүлү көтөрүлүп, бул мээримдүү бригадирге ичи жылыды. Кыңылдап ырдап аттын басыгы менен ары-бери ыргалган бригадирдин артынан карап өзүнчө көңүлү шат боло берди. Кыйгач жол бүтүп өйдөгө бетке чыга турган жолго келгенде Гүлбайра бир топ эле артта калды. Өйдөгө чыгуу оңойбу, шашып, энтигип чыгып келсе бригадир боз үйлөргө бир колот калганда атынын башын тартып күтүп туруптур. Келиндин жете келгенин көрүп энкейип баласын берди да анан:

– Мен тиги чалгычыларга барам, – деп коюп бастырып кетти. Мунун баарын ошол колоттун өйдө жагында булактан суу алып жаткан кызыл казан Бүбү көрдү. Алгач алыстан көрүнгөн караандарды кимдер болду экен деп көпкө карап турду. Алар жакындаганда атчанды да, баланы да, келинди да тааныды. Эч нерседен шек албаган Гүлбайра бастырып бараткан бригадирдин артынан сүйкүмдүү карап турду. Мына ошол күндөн тарта Гүлбайраны баласы менен кошо соруп кете турган куюн акырындан башталды. «Кечинде алып кетип, эртең менен алып келип жүрүптүр бригадир» деген сөздөр чыкты, жөн эле чыкпастан айылдагылардын баарына биринен бирине өтүп тарап жатты. Үч күндөн кийин Абылгазы келди кечинде. Бригадасы башка жайлоого кетип баратыптыр. Көчкөн чабандардын жүгүн салган машинанын үстүнө түшүп келиптир.

– Эки сааттан кийин жүк салган дагы бир машина өтөт экен, ошого түшүп кетем, – деди. Өңү негедир кумсарыңкы тартып, маанайы пас. Гүлбайра өзүнчө сүйүнүп, ары жак, бери жагына чыгып, кабагы ачылса экен дейт. Жок, андай болбоду. Бала бакча боз үйдө бир аз отурду

балдардын арасында, келинчеги аякка куюп келген жармадан бир аз ичти. Ашкананын жанында балдарга жасаган буламыгын суутуп жаткан Айнагүл улам аны бир, келинди бир олурая карап коёт. Баласын тосуп чыгып кеткен Гүлбайра кайра келгенде Абылгазынын таноолору кыпчылып, өңү кер-сары тартып кетиптир. Баласын жер төшөккө отургуза коюп ичип бүтсө жармадан дагы куюп берейин деген ой менен жанына келип калган Гүлбайраны чоң колу менен шилтеп жиберди. Эркектин оор колу жаагына шак дей түшкөн Гүлбайра жерге кулап түштү. Абылгазы ордунан шарт турду да, катуу басып боз үйдөн чыгып кетти. Гүлбайра анда анын мындан нары кайрылбасын билбеди. Көрсө, ушак-айың кеп уккан Абылгазы ошол жердин өзүнө барып тактайынчы деп келген экен. Анан тез арада эле мындай чукул бурулуш жасаганына караганда суроосун Айнагүлгө берип тактап алса керек. Ошол учурда Гүлбайра Абылгазынын колунун уусун, салмагын денеси менен сизди, бирок бир-эки күндөн кийин тегерегиндеги аялдардын мамилесинен, башкача караган көздөрдөн анын уусу жүрөгүнө жеткенин билди. Алгачкы күндөрү сыр алдырбаган болуп эл катары жумушка чыгып, жакшы арбыта албаса да өзүн алдырбайын деп бекем турууга аракеттенди. Кээде тигилердин шектүү өз караштарын байкаса да жанындагы аялдардан, кызыл казанчы Бүбү менен бала бакча Айнагүлдөн тартынбай бирдекелерди сурап сүйлөшкөнгө аракеттенет. Бирок анысынан майнап деле чыкпайт. Бир жуманын ичинде ушунчалык чүнчүгөндүктөн өңү карарып, арыктап, ал гана эмес сүтү да тартылып кетти. Ичинен Абылгазыны күтө берди, үмүтү үзүлбөдү. Эгерде кайнатасы келип кетпегенде үмүтү эч качан үзүлмөк эмес.

Бир күнү түштөн кийин чөптөрдү бешилик менен жыйнап, чөмөктөп жүргөн жеринен аябагандай чаңкап суусады, көзү караңгылап, оозуна кара суу келе түштү. Өзү жасаган чөчөйгөн чөмөктүн түбүнө бир аз отурду да анан ыргала туруп боз үйлөрдү көздөй жөнөдү. Гүлбайранын кетип баратканын көрүп турган чөмөкчүлөрдүн эч кимиси эч нерсе деген жок, карап тим болушту. Ушак-айың сөз чыкканы бригадир аялдардын арасына басып да келбей калды. Өзүнчө эле тарткынчыктап турат келсе да. Бирок мындай ушак-айың чыккан учурда эркектерди эртедир-кечтир кечиришет, бирок аял кишини эч качан кечиришпейт. Сүйрөлө баскан Гүлбайра ашкана боз үйгө кирди да сол жакта чоң жыгач челекке куюлган айран катыкталган жармадан кесеге куюп ууртады. Суроо-сопкуту жок эле өзүнчө тиргилик кылып жүргөн келинди таң кала караган кызыл казан менен бала бакча аялдар бирин бири тиктешип, буга эмне болду дегенсип баштарын чайкап, бирок эч нерсе айтпастан тим болушту. Ошол учурда оозуна оюнчугун салып ойноп жаткан ымыркай апасын көрүп тааный коюп, аны көздөй жөрмөлөп жөнөдү. Колундагы кесесин жерге коюп отуруп жаткан Гүлбайра жанына жөрмөлөп келип калган баласын тизесине отургузду. Табактарын көтөрүп эшикке чыгып бараткан кызыл казанчы аял атчан бастырып келаткан Чыр-

маш чалды көрүп, алгач чочуп кетти. Анан артка кайрылып: «Ай, Гүлбайра, тур кайнатаң келди», – деди. Кайнатасын укканда кымтыланып ордуна тура калды Гүлбайра. Анан шашкалактап баласын көтөрүп, эшикке чыкты. Өзүнчө толкунданып, апкаарып кетти. Кайнатасынын келгени жакшылыктын белгиси дегенсип жүрөгү толкунданып жатты.

– Арбаңыз, ата.

– Жакшысыңарбы? – деп абышка жалпы учурашты. Келиндин колундагы баласына карап:

– Берчи баланы, – деди. Келин шашкалактап болтойгон баланы кайнатасынын колуна салып бере койду. Абышка баланы оозуна жакындатып, мойнунан кере жыттап, эркеп, күбүрөнүп эркелетип жатты. Гүлбайра уялыңкы жылмайып турду. Анын арсыз жылмаюусунан кайнатасына болгон жагынуу да, кайгы да сезилип турду.

– Мен бир аз бастырып келейин, – деди абышка. Тили бир аз чулдурап кеткенсиди. Аттын башын артка буруп, алдындагы баланы жыттаган боюнча бастырып кетти. Эч нерседен кам санабаган Гүлбайра алардын артынан карап турду да, анан боз үйгө кирип кетти. Антип-минтип арадан бир саат убакыт өттү. Бала өңөргөн кайнатасы кайтып келген жок, эки саат өттү, дагы деле жок. Эми чындап тынчсыздана баштады. Ары-бери басып, өйдө-төмөн жакты колун серелеп чекесине алып карап тынчсызданып жатты. Ат оодарып кетпедиби деп ойлоду биринчи эле. Же карыган кишинин бир жери катуу ооруп аттан кулап калдыбы? Күн кечтей баштады. Орок-бешиликтерин көтөргөн чөмөкчүлөр да келип калышты. Аларга удаа атына чанач-чанач кымыз артынган жылкычы чыгып келди кыштак жактан. Тызылдап баласы менен кайнатасын издеп жүргөн Гүлбайра башка аялдарга айтып, эми алар да колот-колотторго жөнөп бара жатышкан. Кабыр-күбүрлөрдү кулагы чалган жылкычы:

– Эмне, Чырмаш менен небересин издеп жатасыңарбы? Ал небересин койнуна катып алып кыштакка атчан түшүп баратканын көргөм. Эмгиче бир топ жерге барып калды го, – деп койду кайдыгер. Иштин төркүнүн ошондо түшүнүштү жарданып карап калгандар. Демек, абышка келинден небересин тартып алып кеткен экен да деген ой ар биринин оюнда турду ошол учурда. Анан баары эми эмне болот дегенсип Гүлбайраны карап калышты. Келин селейип эле туруп калды. Акыркы күндөрү анын турмушунда өмүрү оюна келбеген иштер болуп жатат. Бир аздан соң бетин басып отура калды да, өңгүрөп ыйлап жиберди. Мына эми ушул убакка чейин даярдалып жаткан көрүнүш бышып жетилип, өзүнүн катышуучулары менен дапдаяр болуп көз алдыда турду. Карап тургандар эмне кыларын билишпей, дал болгондон дал болушту, бул алсыз жанды ушул абалга жеткирүүгө алардын ар биринин үлүшү бар эле.

Дагы төрт күн жүрдү Гүлбайра бул адамдардын арасында. Эки күн басып жүрүмүш болгону менен, үчүнчү күнү төшөк тартып жатып калды.

Кызынын абалынын оор экенин укса керек, бешинчи күнү таң заардан Шырдакчы кемпир дагы баягы коңшусунун атын сурап минип келип, кызын учкаштырып алып кетти. Анда бир жарданып карашты ошол жердин жашоочулары. Кызынын тоодой болуп шишиген эмчегин бир карап, эс-мас болуп турган кебетесин бир карап бышактап жашып, кээде кимдир-бирөөлөрдү күбүрөнүп каргап-шилеп жаткан кемпирди, анын артында учкашкан үнүрөйгөн кызын узап кеткиче карап турушту да, анан жай-жайларына, иштерине тарап кетишти.

Туура эки жума жатты Гүлбайра төшөктө эс-учун жакшы билбей. Бул эки жуманын ичинде кемпир тозоктун төрүнө кирип чыккандай эле болду. Бирде кызынын тайкы тагдырына нааразы болсо, бирде карыган кезинде кызынын азабын тарткан өзүнүн тагдырынын тайкылыгына нааразы болуп жатты. Барбаган кишиси, кылбаган чарасы калган жок. Анча-мынча шам жага койчу эле деп курбусу Зулайкага кагылып-согулуп отуруп алып келип шам жактырды. Айылдын молдосун акелеп-жакелеп, чапан-чупан берип отуруп үйүнө чакырып келип кызына дем салдырды. Жаңы айыл менен эски айылдын ортосунда жүрүп таманы тешилди. Акыры чыдабады, кызын ажалга жөн эле ушинтип берип койгусу келбеди. Коңшусуна чуркап барды да жалынып-жалбарып жатып атына чийнесин коштуруп келди. Анан экөө Гүлбайраны төшөгү менен көтөрүп чыгып, жантайыңкы чегилген чийнеге жаткырып, жип менен түшүп кетпегидей кылып байлашты. Шырдакчы кемпир атты акырын жетелеп жөнөдү. Жаңыбай алардын артынан ээрчий басып, кашаанын эшигин жаап, чийнеде жаткан кыздын ообой баратканына көзү жеткенден кийин жай басып артта калды. Кемпир атты жетелеп отуруп айылдан өтүп, бир топ жол баскандан кийин эки зоонун ортосундагы колотко жеткирди. Анан артка кетенчиктеген атын оюна койбой чылбырынан тартып отуруп үңкүргө жеткирди. Төшөктөгү кызды эптеп астына салынган таары менен кошо тартып түшүрдү да, мазардын үстүн чатыр менен жаап, таш бастырып койгон төшөктөрүн ачып, жерге жая салып аны жаткырды. Кээде кыңкыстап, кээде ыйлагансып солуктап жаткан кызын карап, аяк-биягын кымтылап жанында отуруп бир азга эс алды да, анан атты чийнеден чыгарып, тигиндейрээк жетелеп барып, чылбырын кыска тартып бир бутуна байлап отко койдү. Кайрылып келе жаткан жолунан майда-барат отун, тезектерди терип келип үңкүрдүн оозуна жакын жайгашкан очоктун ичин тазалап от жакты. Үңкүрдүн түбүндө кобулда жабылып турган таарды сыйрып алып, анын астынан идиш-аяктарды тапты. Очокко аскандыктан капкара болуп калган чөөгүнгө тиги жардын боорунан шылдырап агып чыгып, үңкүрдү кесип өтүп ылдыйыш менен агып түшүп кеткен булактын атайын тосуп суу алганга ылайыкташтырылган жеринен куюп алды да, чай кайната баштады. Кемпир минтип күйпөлөктөп жүргөндө айлана акырындап караңгыга чөмүлө берди. Бул жерди ата-бабалар Кара-

Сакал мазары дешет. Илгертен ушул жерге келип табынып, оорулуулар оорусунан кутулуп, баласыздар перзенттүү болушчу экен. Кылар айласы калбаганда Шырдакчы кемпир кызын ушул ата-бабалардын жерине бир алып келсем деген акыркы үмүтү ушул жерде болду. Чызылдап бир паста чайы да кайнап кетти. Кичинекей дасторконду жайып, анын үстүнө түйүнчөккө түйүп алып келген кичине даамын коюп, күбүрөнүп куран окуду да, анан колун жайып бата кылды. Буусу чыккан чайдан куюп алып кемирендеп нандан аз-аздан тиштеп чай ичти. Анан бир маалда байкай койду, кызы кургаган эриндерин жалап, суусап калган экен. Акырын турсуп барып ага булактан суу алып келип ичирип, башын кайра жай жерге койду. Кызынын бетин булактын суусу менен сүрттү, жоолугунан чыгып калган чачтарын киргизди, төшөгүн дагы кымтылап жылуулады да, өзү анын жанына жатып, үстүнө ошол жердеги болгон кийим-кечелерин, ээрдин көрпөчөсүн жамынып алып уйкуга камынды.

Аркы-беркини ойлонуп отуруп уктап кетиптир, эми эле көзү илингендей болгон, чымчыктардын чурулдап сайрап жатканынан таң атканын сезди. Уйку-соонун ортосунда жатып көрө койду, кызы соксоюп төшөктүн үстүндө отурат. Уйкусу чайыттай ачылып, жүрөгү алкымына тыгылып, шашып-бушуп тура калып кызына жетти.

– Эне, – деди кызы.

– Ов, айланайын, не болду деги? – деди эне чочулаганын үнүнөн билдирбеске аракеттенип.

– Эне, Абылгазыны көрдүңбү? Баланы көтөрүп алып кетип баратат, – деди тээ алыстагы бетте өсүп турган жапалак арчалардан көзүн албай. – Неге мен жакты такыр карашпайт, токтошпойт, – деди акырын. Кызы караган тарапка көз жүгүртүп, бирок эч нерсе көрө албады, жүрөгү эзиллип, денеси дүркүрөп кетти.

– Бу не деген шумдук. Акылынан ажырата көрбө, оо Жараткан, – деп күбүрөнүп, жалбарынып жиберди.

– Туманга кирип көрүнбөй калышты, – деди кызы тиги тараптан көзүн албай. – Ох, жатайынчы, деги аябай чарчап кеттим, – деп энесине да көңүл бурбай жуурканын жамынып көзүн бекем жуумп жатып алды. Кызы карап отурган тарапты дагы бир жолу колун маңдайына такап серепчилеп карап турду да, эч нерсе көрүнбөгөн соң анын жанына басып келди. Уктап жаткансыйт, жай дем алганы байкалат. Жууркандын четине акырын отурду, ошол бойдон ал ордуна жарым күн турган жок, алыс жакты карап отурду, өмүрүнүн алыс калган учурларын көз алдына келтирди. Алар ал күнү да мазарда түнөп калышты.

Түнү кемпир тынчы жок уктады. Түшүндө үзүк-үзүк окуяларды көрүп, бир окуя улам башка окуяны алмаштырып будуң-чаң болду. Ошентип отуруп таңга жуук көшүлүп, кадимки кемпирдин коңуругун салып уктап кетти. Анан эле алда бирдемеден чочуп ойгонду. Көзүн ачып көргөнүнө

ишенбеди. Кызы тушалган атты жетелеп келе жатат. Кадимкисиндей басып, кыймылдап жүрөт, ал гана эмес эң эле сонун сөздөрдү сүйлөдү:

– Эне, үйгө кайталы, там-таштын баары ачык калды эле. Бул атты да ээси күтүп калды окшойт, – деди.

Эми мындан наркысын орду менен кылуу керек экенин кемпирдин карт жүрөгү сезди. Чочутуп албайын, жаман күндөрүн эсине салбайын, өзү баштабаса андан кеп козгобой эле коёюн деди ичинен.

– Ооба, айланайын, уктап калган турбайымбы. Кетели бул жерден, – деди. Көп сүйлөгөндөн да чочуду. Бул жолу кемпир сагызгандан да сак эле. Экөө атты токуп, аяк-биягына чыгып жатышып эптеп ага чийнени кошушту. Мазарга тиешелүү буюм-тайымдарды орду-ордуна коюп, үстүн кымтылап койгондон кийин өздөрүнө тиешелүү буюмдарын куржунга салып ээрге артып, атты жетелеп жөнөштү. Негедир экөөнүн тең атка мингиси келбеди. Ушундай кылса мазарга урмат көрсөтчүдөй сезилди аларга. Колоттун этегине жетип эми айылды көздөй буруларда кемпир артын карады. Мазар тээ алыста калган экен. Көзүнө үрүл-бүрүл карала бирдекелер көрүндү. Анан эле оюна кылт дей түштү. «Ии, байкушум, бүт жүгүн, ал гана эмес өткөн күндөрдүн сары санаасы менен кара караанын калтырып бараткан турбайбы», – деди ичинен. Акырын кызына көз салды. Ал бирдекелерди сүйлөгөн болуп артын карабады, дегеле артын карайын деген анда ой да жок эле. Кемпирдин жүрөгү жайлана түштү. «Бул да болсо жакшылыктын жышааны», – деди оюнда.

Алардын жашоосу кайрадан өз нугуна түшкөнсүдү. Кемпир баягысындай шырдагын шырып, кызы үйдөгү, эшиктеги жумуштарды жасап, анча-мынча колдогу малды карайт. Кемпирдин маал-маалы менен караганы кызынын кабагы. «Эмне ойлоп атат, деги ичинде эмне болуп жатат? Баласы, күйөөсү жөнүндө эмне ою бар?» – деген суроолор аны беймаза кылат, бирок тик багып сурай албайт. Ал эми Гүлбайра алар жөнүндө бир ооз да сөз сүйлөбөдү. Кызынан сөз чыкпаган соң энеси да эч нерсе кыла албады. Эгерде Гүлбайра баламды алам десе эл-журтту чогултуп барып чатак чыгарып болсо да алып берип, күйөөсүнөн ажыраса да баласынан ажыратпайын деген бүтүмгө келген эле. Бирок кызынан бир ооз сөз уга албаган соң эч нерсе кыла албады.

Ал күндөрдөн бери кайрадан күз өттү, жаз өттү, кайрадан кыш өттү. Кайрадан элдин баары жанталашып чөп чаап, аны жыйнап кышка кам көрүп жатышты. Карга-Токойдо эми эки эле үй калды – Шырдакчы кемпир менен анын жаш аялмет коңшусу Жаңыбай. Эми эки үй бирин бири эш тутуп жашап жатышты. Жаңыбай да жөн жаткан жок. Кан-Коргондогу баштап койгон үйүн акырындан бүтүрүп жаткан. Кудай буюруп калса кеч күзгө барып кирип калам деп турган чагы. Бир гана Шырдакчы кемпирдин үйү өзүнчө обочолонуп, бул жаңылыктардын баарынын тең ага тиешеси жоктой четте турат. Бир караган кишиге кандай өзгөрүү, кандай ташкын келбесин чыдоого бел байлап, эң эле чымырканып тургандай, бир

караган кишиге короомдо балдар ойноп, жаштар майрам курган убагым өттү, кайрылбас эми деп мунайып тургандай. Ал эми мурда кашаттын ылдый жагында өсчү чычырканак токой бул жерди тебелеп баскан адам азайгандан бери улам берилеп, барпайып өсүп, жайылып, аңгырап калган короо-жайлардын баарын каптап өз ээлигин кеңейтип келе жатты.

Кыбыраган тиргиликти кыбырап кылып жүрүп жаратылыш өзүнө тиешелүүсүн кантип алып кетип жатканын байкабай да калат турбайбызбы. Баятан бөжөндөп боёлгон жүндөрүн жайып жаткан Шырдакчыны карап турган Жаңыбай кемпирдин бир жылдын ичинде ушунча күчтөн тайып, дагы бир топ өбөктөй түшкөнүнө таң калып бир паска карап турду. Таң заардан колхоздун жумушуна жөнөөрдөн мурда бул аялдарга жаңылыкты айтып коймок болуп алардын эшигине басып келген.

– Арбаңыз, чоң эне, – деген үнгө бурулган Шырдакчы кайрылып кашаанын эшигин ачып кирип келе жаткан Жаңыбайды бетиндеги болгон тырышын чыгарып, көзүн жүлжүйтүп карап алды да анан:

– И, айланайын кел, келе гой. Жумушуна жөнөдүңбү? Колхоздо эмне жаңылык? – деп сурады. Деги ушул улгайган адамдар сөздү эмнеден баштап, эмнени сураш керек экенин жазбай билишет.

– Баса, тиги Сейит менен Ишенбайды билесиз да.

– Ооба, аларга эмне болуптур?

– Аларды милиция издеп жүрөт.

– Эмнеге, эмне болуптур? Тынччылыкпы деги?

– Тиги, фронтто жүргөндө булар немистерге өтүп кетип, кызмат кылып жүрүшкөн имиш.

– Апей кокуй, койчу деги. Аны ким билет экен, ким айтыптыр ошентип?

– Искак.

– Э кокуй, ал дагы согушка катышпады беле.

– Ооба, ошол киши айтып коюп, анан азыр тиги экөөнү милиция издеп жүрөт имиш. Тигилер болсо качып кетишиптир, кайда жашынганы белгисиз дейт.

– О, алаамат күн. Жаман болгон экен. Алардын ата-энеси менен бала-чакасы эмне болот эми, – деп өзүнчө кейиди кемпир.

– Абылгазыны колхоздун учетчиктигине жумушка алышыптыр, – деп акырын кошумчалап койду Жаңыбай. Кемпир ичинен бир нерсеге толгонгонсуп жанында турган коңшусун да унутуп калып ишин улантканга өттү. Ал эми Жаңыбай бүжүндөп жүндөрүн жайып жаткан кемпирди бир азга аяп карап турду да, анан өз үйүн көздөй басты. Тагдыр деген чынында табышмак. Жаңыбай менен Шырдакчы кемпир ошол маалда алардын турмушуна эки качкын эбак эле кирип келгенин билишкен жок. Ошол күнү түштөн кийин токойдон отун көтөрүп келе жаткан Гүлбайранын кулагына капасынан айылдын баш жагындагы ээн калган үйлөрдүн биринин жадеп кургап калган эшиги кыйчылдап ачылып, кандайдыр

бир караан кирип кеткендей болду. Чочуп кеткен Гүлбайра кайсы эшик ачылганын тактайынчы дегенчелик кылып бир азга токтоп, кулак түрүп, аяк-биякты жакшылап саресеп салып карап турду. Жок, кайрадан жымжырт. Жүрөгү өзүнчө опкоолжуп, кыйч эткен үндөн кийин өкүм сүрүп калган жымжырттыктан коркуп да кетти. Отунун жонуна көтөргөн бойдон тез-тез басып, үйүн көздөй жөнөдү.

Ошол күнү кечке жакын токойдун четине аркандап койгон торпогун чечип жатып Гүлбайра кокусунан токойго өтө чукул жайгашкан кароосуз калган үйлөрдүн биринин эшиги акырын ачылып, бирөөнүн мышыкча басып чыгып баратканын көрдү. Торпоктуң жибин колуна кармаган Гүлбайра башын артка буруп жалт караганда тиги киши да аял кишини көрө койду. Экөөнүн көзү саамга чагылыша түштү. Ал узун бойлуу бул сары кишини тааныганда, андан бетер чочуду.

– Ишенбай аба, сизге эмне болгон? – деп шашкалактап сурап жиберди. Тиги да аны тааныды көрүнөт бир аз эс алып жайлана калды.

– Гүлбайра, кандай турасыңар? Жеңем эсенби? Биз минтип Сейит экөөбүз милициядан качып жүрөбүз. Кел, келчи бери, – деп келинди өзүнө чакырып, кайра артка басып үйдүн эшигин секин ачып кирип кетти. Гүлбайра анын артынан кирди.

– Гүлбайра, айланайын кызым, биз Сейит абаң экөөбүз өтө жаман абалда турабыз. Үйгө барып бүлөбүз менен коштошконго да шартыбыз болбоду. Колхоздун жумушунда жүргөн жерибизден качып кеттик. Бүгүн кечинде бул жерден жоголушубуз керек. Бош үйлөрдөн анча-мынча тамак-аш табылабы деп издеп жүргөн элем. Сейит болсо коёңго тузак коюп токойдо ошону карап отурат. Илгери атам ушул жерден Ат-Башыга, Кытайга каттачубуз деп айтар эле. Ошол жолду таап бүгүн жоголбосок болбойт. Сен мени көргөнүңү эч кимге айтпа, макулбу.

Гүлбайра убакыттан пайдаланып калайын дегенчелик кылдыбы апыгып сурап калды:

– Немистерге кызмат кылганыңыздар чынбы?

– Биз Сейит экөөбүз 41-жылы эле Власовдун армиясынын катарында колго түшкөнбүз. Аскердик лагерде көпкө жаттык. Андай кыйынчылыкты, андай ачкачылыкты адам башына салбасын. Мен немец тилин институтта окуп жүргөндө анча-мынча үйрөнүп алдым эле, ошонун пайдасы тийип башында ар кандай ишке жумшай башташты. Кичине кийимим бүтөлүп, тамакка курсагым тоюп калды. Бара-бара жумушум көбөйүп, суранып Сейитти жардамчы кылып алдым. Өзүм немец тилин жакшылап үйрөндүм, Сейит да сүйлөп калды. Ошентип экөөбүз бири-бирибизге жөлөк болуп жашап жүрдүк. Ошондой күндөрдүн биринде жаңы колго түшүп келгендердин катарында бирөө эле: «Ишенбай, Ишенбай! – деп кыйкырат. Алгач тулуптай болуп шишиген немени тааныган да жокмун. Бирок кимдин кыйкырганын, каерде жатканын жакшылап байкап коюп, кечинде Сейит

экөөбүз жашырынып барып көрдүк. Биздин айылдык Искак экен. Эмне дартка чалдыкканын билбейм тулуптай болуп шишип, ачкалыктан баса албай боору менен жылып калыптыр. Ошол күндөн ага тамак ташыдык. Жан талашып жүрүп анча-мынча дары да таап бердим. Оңолуп, басып калды. Үчөөбүз кадимки бир туугандардай бирибизди бирибиз эш тутчу элек. Кийин биздин аскерлер концлагерлерди бошото баштаганда үчөөбүз бирге качтык. Японияга да согушка чогуу аттанганбыз, бирок тилекке каршы Сейиттин бутунун жараты ырбап кетип ал эрте кайтты, андан кийин Искак жеңил жаракат алып госпиталда жатып, андан бери айылга келди. Ал эми мен туура 47-жылга чейин аскерде жүрдүм. Үйгө келсем тирүүлөрдүн баары эбак кайтты үйлөрүнө, келбей калган турбайбы деп түңүлүп калышыптыр. Ушундай күндөр өттү биздин баштан. Мунун баарын үчөөбүздөн башка эч ким билчү эмес. Жакында эле бир жерде карта ойноп отурушуп Сейит менен Искак кыжындаша түшүптүр, ошондо: «Саткын, немистердин куйругу», – деп айткан экен. Анан мунун баары КГБнын кишилерине жетип, менин райондогу прокуратурада иштеген досум бизди кармаганы жатышканын айтып кабар бериптир. Эми биз качышыбыз керек. Болбосо бизге күн жок. Ушундай күн түштү биздин башка. Айла жок, качыш керек, – деп оор үшкүрүнүп алды да, кайрадан өзүнө келе түштү. – Бар эми, барагой, – деди кызга эшик жакты көргөзүп. Эшикти ачып чыгып бараткан Гүлбайра саамга токтой калды да анан бурулбастан:

– Ишенбай аба, мен азыр келем, кетпей турунуз. Мен бат эле, – деп шашып чуркап кетти. Үйүнө чымын-куюн болуп чуркап барып, аттап-буттап аш бөлмөгө кирди да дубалда илинип турган калтаны, тулупту алып, оозун ачып тулуптан нан алып чыгып, анын бетине калтадагы куруттан үймөлөктөтө койдү да карбаластап издеп жатып эптеп бир бош калта таап курут менен нанды ага салып алып чуркап кетти. Энтигип жетип келсе, Ишенбай эми эшикке чыгып ары көздөй басып бараткан экен. Артынан жетип барып тиги кишинин колуна калтаны кармата салды. Анын ичинде тамак бар экенин түшүнгөн Ишенбай:

– Ырахмат, айланайын, ырахмат, – деп оозун күбүрөткөн боюнча эңкейип алып чуркап кетти. Артынан карап турган Гүлбайранын көзүнөн жаш тегеренип мөлт этип ылдый акты.

Андан бир саат убакыт өткөн жок. Шам намазын окуюн деп даарат алганы чөөгүнүн көтөрүп эшикке чыккан Шырдакчы кемпир өйдө жактан келе жаткан төрт атчанды көрүп жүрөгү оозуна келе түштү. Чөөгүнүн жерге коюп кашаага жакын басып келди да, жыгачты карманып белин түздөп туруп.

– Гүлбайра, Гүлбайра! – деп кыйкыра баштады. Атчандар Жаңыбайдын үйүнүн жанына токтошуп, баласын көтөрүп жүргөн келинден бирдекелерди сурашты көрүнөт, анан аттарынан түшүп ошол эле Жаңыбайдын кашаасына байлай салышып, бош үйлөрдү аралап жөнөштү. Төртөө каалаган үйдүн

эшигин тээп кирип, үйлөрдүн ичин калдыратып карап чыгып жатышты. Гүлбайра энтелеп жетип келгенде аларга эң жакын жанагы Ишенбай кирип чыккан үйдүн эшигин тарс тээп бирөө кирип кетти. Кирип бараткан кишинин жонун эле көрүп калганына карабай Гүлбайра ошол замат тааныды. Жүрөгү түрсүлдөп, кан башына тээп чыкты. Өтө зарыгып күтсөң, ал киши үчүн жерге батпас азап тартсаң гана бир көз ирмемде кайсы жагынан көрбөгүн тааный аласың. Тааныды да, жандүйнөсү алааматка түштү. Сейит аба менен Ишенбай аба качып кеткенге үлгүрдүбү деген ой бир жагынан мээсин жеп турду. Үйгө чуркап кирди да, жүк жыйган тактанын астында жаткан атасынын эски мылтыгын алып чыгып, башын асманга каратып туруп машаасын басып жиберди. Тиги үйдү аңтарып эми эле эшикке чыккан Абылгазы тоо-ташты жаңырткан ачуу үндөн чочуп, колунда мылтык кармап турган Гүлбайраны көргөндө катуу коркуп, периштеси уча түштү. Бул учурда эки качкын Кара-Сакал мазарында бир аз тапкан тамак-ашы менен шам-шум этип, жолдон жейбиз деген тамактарын, какталган коёндун этин баштыкка салып жаткан, айыл тараптан чыккан мылтыктын үнү экөөнө жаман кабар жеткирди. Демек, куугунчулар Карга-Токойдогу айылга келген экен деп түшүнүштү экөө тең. Шашып чапандарын кийип, баштыктарын асынып, жоолуктарын белине курчанып, таяктарын колуна алып, бирде аттап, бирде чуркап сүрдүү тоолорду көздөй бет алышты.

Мына ушул учурда бул жерде тургандардын ар биринин жүрөгү титиреп турду. Шырдакчы кемпирдин эки көзү эки мезгилде, эки нерсени көрүп жатты. Баягы көргөн аяны ушул экенин эми гана сизди. Абылгазы да Гүлбайранын мылтыкты атканы качкындарга берген белги экенин түшүнө койду. Чуркап келип Гүлбайранын колундагы мылтыкты карышып калган колдорунан тартып ала койду да, үйдүн капталында турган үймөк чөптүн арасына сойлотуп жиберди. Аңгыча эки милиция чуркап келип калды.

- Мылтыктын үнү кайдан чыкты? – деп сурады бойлуураагы.
- Тиги жактан, – деп ылдый жактагы токойду көрсөтө салды Абылгазы.
- Тиги, Себен-Токой тарапка качышты окшойт.
- Жүргүлө, кеттик ошол жакка! – деп буйрук кылды баягы милиция.

Үчөө тапырап аттарына чуркап барышып, шашып аттанышып, ылдый көздөй чаап жөнөштү. Алардын артынан төртүнчү шериги да өйдөтөн чуркап келип атына шап минди да, тигилердин атынын чаңында калганына карабай жанталашып чаап жөнөдү. Ушул бир аз убакыттан пайдаланган качкындар тоо ашып, бел ашып карматпай кеткенге үлгүрүштү.

Ал эми Гүлбайра менен Абылгазынын турмуш жолу андан кийин таптакыр кесилишпеди. Алар өмүр жолунда бири-бирине көп эмес убакытка конок болушту. Ошол учурда бири-биринин жүрөгүнө из калтырышты, кандай из экенин алар эч кимге айтпайт. Бул, купуя сыр. Эми алар бири-бирине жөн гана чоочун адамдар.

Эссе

**Качкынбай
КЕРИМБАЕВ**

АЙЫЛ БАЯНЫ

I

Оо, жолоочум, биздикине келе кет,
Айткан сөзгө абай салып көнө кет.
Бах, чиркин ай, эмне деген сулуулук,
Тержайлактын таңы кандай керемет!
Таңга маалкы ырыскыдан даам татып,
Кооздукту көз толтуруп көрө кет.
Балдарыңа чексиз баалуу базарлык,
Теке-Таштын ышкынынан тере кет...
Айтам сага айылымдын баянын,
Оо, жолоочу, ага көңүл бөлө кет!

* * *

Эгер куйма кулак, жөн билги адам болсоң бул баянды өзүңдөн кийинки муундарга айта жүрөрсүң. Көкүрөгүңдү тепкилеп, көңүлүңдү тынч алдырбаган «чымындуу» жан болсоң чыгармачылыгыңа пайдасы тиер. Айтор, сөз – жөндөн-жөн эле айтылбайт. Жолоочум, бул жагын сенин өзүңө койдум.

КЕРИМБАЕВ Качкынбай – 1956-жылы Токтогул районунун Сары-Камыш айылында туулган. Кыргыз мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүн бүтүргөн. «Кар кызым менин», «Сен эсонүндө элегия» ж.б. жыйнактардын автору. Токтогул райондук «Шамшыкал» газетасында жооптуу катчы болуп иштейт.

* * *

Береги биз турган жерди «Көк-Чолоктун бою» дейт. Жакшылап серп салчы. Те, Кичи-Корумдунун оозунан атырылып чыгып, таштан-ташка урунуп көбүк черткен көк кашка тунук суунун шапатасы көңүлүндү сергиттиби? Даамын татып көр. Сабада ачыган байтал бээнин бал кымызынан эмне айырмасы бар. Чын бекен?

Жолоочум, эмесе ушундай. Кичи-Корумдунун суусунун мына, биз турган жери: «Көк-Чолоктун бою» – деп аталат.

* * *

Тыңшачы жолоочум, Көк-Чолоктун суусу күрпүлдөй шоош берип, эмне үчүн «Көк-Чолоктун бою» аталдым, эмне үчүн «Желдең-Талаа», «Кер-Айгыр», «Чынардын-Бели» аталды деген суроону таштап, бизге кайра аны чечмелеп, те кылымдардын түпкүрүнөн баян кылып аткан жокпу?..

* * *

... Бул окуя өткөн кылымдарда болгон экен. Тээтиги Толук менен Сары-Камыштын ортосун бөлүп турган белдин берки түбүндө Чынар байбиченин үй-бүлөсү кончу экен. Анда ушул турган жерлердин баары башкача аталган окшойт. Сүйлөсө сөзү эп, иштеген иши төп Чынар байбиче учурунда сары-камыштыктардын кадырлаган адамы болуптур.

Анда уруучулук күч алган, жоокерчилик заман. Эл болгондон кийин арасында тентеги болот, жөнтөгү болот. Той-горопо өтөт. Анан чырчатак болбой коёбу? Мындайда айылдын улуу-кичүүсү дебей Чынар байбичеге кайрылышат. Чынар байбиче сөз билгилиги менен араздашкандарды ыкка келтирип, ынтымакташтырып турчу экен. Эл аны Умай энедей кастарлашып, Чынар байбиче барында ток пейил турушчу экен.

Ар бир өмүрдүн чеги болбой койбойт. Бирок Чынар байбиченин өлүмү күтүүсүздөн болду. «Жай күнү – жаш баладай» – дейт. Шашке ченде шаңкайып ачык турган асманды булут чулгап, бир паста кара нөшөрүн төгүп ийгени. Капырай, жайлоодо жамгыр дайым эле жаайт, бирок мындайды ким көрүптүр. Чагылгандын чартылдашы, күндүн күркүрөшү башкача. Оо!.. Бир маалда күн катуу күркүрөп, андан улам жер силкинип, мылтык аткандайбы, не кылыч менен кылыч кагылышкандайбы, чак-чук эле боло түштү!

Чагылган!

Ушундан көп өтпөй жамгыр тып басылат. Жанагы асманды чулгаган үзүктөй кара булуттар эскирген жууркандын кебезиндей булайып, үзүлүп,

тытылып жок болду. Асман кайрадан шаңкайып, күн ачылды. Күнүмдүк тиричилик кайрадан уланды. Бирок негедир элде түпөйлүл коопсууну турду. Бул эмнеси? Эмне жетишпейт?

Айыл аксакалдары конуш-конушка киши чаптырды. Баары эсен-түгөл... Жок! Түгөл болбой калсын! О кудай, көргөн көз ишенбейт. Бир айыл элдин Умай энесиндей болгон Чынар байбиченин үйүнө чагылган түшкөн турбайбы! Оо, эсил кайран эне! Ушул элим, балдарым, урпактарым ынтымактуу жашаса, тоо арасынын бир бүктөмүндөгү Сары-Камышты жердеген бир ууч айылдан калдайган калың журтка айланса деп тилек кылган эне!..

Чынар байбиченин күтүүсүз өлүмүн эл өзүнчө түшүндү. Умай энебиз дайым ынтымакка чакырчу эле, бирок биз болбой ар кандай жосунсуз ишке барчу элек. Бул Кудай Тааланын бизди жазалаганы дешти. Адегенде мындан ары кандай кылабыз деп туюкка кептелген сокурдай абдаарый түшүштү. Бирок элдин ичинде акылга дыйкан кемеңгер адамдар жокпу. «Койгула балдарым, минтип отурбагыла. «Ынтымак бар жерде-ырыс бар» – дейт. Байбичени жакшылап жайына коёлу. Мындан ары бул энеңердин осуятын аткара жүрөлү. Ылайым арбагы ыраазы болсун. Эмдиги жылы жалпылап ашын өткөрөлү» – деди аксакалдардын бири...

Мына ушундай жолоочум, ошондон кийин тигил артуу бел «Чынардын-Бели» аталып калат. Сары-Камыш айылынын баяны ушинтип башталат...

II

Кулагыңа угулдубу дүбүрттөр,
Желдей сызып келаткан го күлүктөр.
Карасаң эй, бул да коштоп алганбы,
Алгыр бүркүт шаңшып учуп бийиктен.
Ушул азыр күтүп жаткан чыгар ээ,
Көз жайнатып жол караган үмүттөр.
Күлүк чабыш эң чоң намыс билгенге,
Чоң байгеден ким болбосун үмүткөр!

* * *

... Кийинки жылдын жай ортосунда сары-камыштыктар Чынар байбиченин ашын чоң шаан-шөөкөт менен беришти дейт. Алар бул кылган иштери менен ынтымакка биригип, өзүлөрүнүн калдайган калың журт болгонун көрсөткүлөрү келгендир. Айтор, аш дубанда жок шаани менен өтөт. Эр сайыш, улак тартыш, балбан күрөш жана башка оюндарга чоң-чоң байге сайылыптыр.

Ошолордун ичинен ошондогу ат чабыш ушул күнгө чейин улуудан кичүүгө, кичүүдөн урпакка уламыш болуп айтылып келет. Ат чабышка Сары-Камыштагы Көк-Чолок, Кер-Айгыр сыяктуу күлүктөр кошулуп, Жумгалдын Кызыл-Оюнан коё берилип, береги Чынардын-Белинин башынан тосуп ала турган болушат. Байкап көр жолоочум, Кызыл-Ой кайда жатат да, Чынардын-Бели кайда жатат? Береги учтары көк асманды жара челген кырка тоолордун арасынын баары эле артуу, бел. Түз-Ашуу, Кызыл-Ашуу, Кырккыздын-Бели!.. Бардыгы тиги Суусамырга ашып түшөт. Ушулардын ичинен Кырккыздын-Бели бийик дейт. Чынында ал анча-мынча адамды сынайт турган бел эмеспи. Түтөк болбосоң да ашуунун кырына чыкканда жүрөгүң дикилдеп, көзүң бир караңгылап алмагы бар.

Күлүктөр ошол Кырккыздын-Белинин ары түбүнөн, Кызыл-Ойдон коё берилет. Аралык жакшы атка бир күндүк жол. Күлүктөр эки күн мурда кеткен. Буйруса, бүгүн түш оой жетип келээр деп күткөн эл. Күн төбөдөн батышка карай ооп баратат.

Эмне болду? Кыр-кырдан турнабай салып карашат, деле эч нерсе көрүнбөйт. Мурда мынчалык алыс аралыктан чуркап көрбөгөн күлүктөр зоругуп... же кара кыя таш жолдо такалары сынып, туяктары жешилип, жүрбөй калыштыбы?!

Бир маалда!.. Оо, жаныбар! Таш-Көпүрөнүн берки кыраңынан же бедей учуп келаткан ат көрүндү! Эл дүргүп маранын башын көздөй чабышты. Жанагы караан Тегерек-Саздан өтүп, Шамал-Талаанын түзүндө сызып келатты. Ана, Кичи-Корумдунун оозун көздөй кудуп кирди! Көз ирмемче болгон жок, берки белесчеге чыга түштү да, ошол жердеги бүктөлүштөн өтүп, жол боюндагы бир-бирине желөнгөн кош таштын далдоосуна кирип... ошол бойдон көрүнбөй калды.

Астаапыралда! Антип-минткиче кош таштын далдоосунан эрбендеген баланын карааны чыгып, ал ат жолдун чыйырына салып чуркап жөнөдү. Мына тамаша! Көпчүлүк эл эмне болгонуна түшүнбөй дел болгонсуп кыймылсыз турушту. А бала дале болсо жолдон чыкпай жүгүрүп келатты. Не чай кайнам, не андан көп убакыт өттүбү, өпкөсү көөп, көзүнөн намыс менен ызанын жашы чууруган бала чуркаган бойдон марадан өтүп барып кайрылып турган элдин жанына келип, үстөмөнүнөн кулады!

Бала көпкө чейин солуктап жатып, анан: «Көк-Чолок, тиги...» – деп, ар жагын айтууга дарманы келбей калды. «Эс ала гой, анан айтасың», – деди аксакалдардын бири.

Салт ушул, күлүктүн баары келмей сайын эч ким эч жакка жылмай жок. Бир убакта Шамал-Талаанын кырынан дагы бир ат көрүндү. Бул жаныбар Кер-Айгыр эле! Анын да окуясы көз ачып-жумгуча болду. Жанагы кош таштан өтүп, кечүүгө кирип мүдүрүлдү...

Көрсө, жаныбар Көк-Чолок белестен өтө бергендеги бүктөлүштөгү жалпак ташты арткы буту менен аткый өтүп, күүсү менен тигил кош таш-

ты сүзүп жыгылган экен. Андан кийинки Кер-Айгыр кечүүдөн мүдүрүлүп жан бериптир. Ал күнү бул экөөнөн башка ат келбептир.

Көк-Чолокту союп, башын ошол кош таштын үстүнө коюшат. Аксакал карыялар кийин ошол таштын башынан бала кезибизде жылкынын баш сөөгүн көрүп калчу элек деп кеп кылышчу. «Көк-Чолоктун бою», «Кер-Айгырдын кечүүсү» ошондон баштап аталыптыр, жолоочум!

Өзүң көргөндөй Көк-Чолок сүзүп өлгөн кош таштын бири азыр жок. Кечээ жакында эле, жетимиш үчүнчү жылы жол салгандар бирин дары менен аттырып жок кылып, а бирине «Сары-Камыш» деп чегип жазып коюшкан. Таштын белесче жагындагы бүктөлүш тегизделген, а Көк-Чолоктун туягы тийген жалпак таштын кичинекей эле учу калган. Анда жыгач кесенин оюгундай чункуру болор эле. Аны Көк-Чолоктун туягы тийген жер деп коюшат эле карыялар.

III

Кыбыладан мээлүүн соккон жел келет,
Кыймыл кирип гүлдөр назик термелет.
Бул сулуулук, жаштык кезиң алыстайт,
Өмүр жашың өткөн сайын өйдөлөп.
Жел сыяктуу гүлдү назик термеген,
Же бир изиң болбогону эмне кеп?!
Тируүлүктө күч-кубатың жумшап кал,
Бар эмгегим туулган жерге, элге – деп!
Сен кимсиң деп сурап калса урпагың,
Ээ жолоочум, жооп кайрыйсың эмне деп!?

* * *

... Ап баракелде! Сен дагы сөз дегенде жантигыңдан жата калган жан экенсиң, жолоочум. Мына эми кептин асылын айттың. Ошент. Атыңды жайдактап, отко койдуралы. Өзүң бүгүн мейман бол. Эртең таңынан аттанаарсың. Сен дагы кудай деген пенде экенсиң, жолоочум. Бүгүн төл башыдан бирди союп, айыл-апаны чакырып, тамак берели деп аттык эле. Ырыскың кошулуптур. «Эр жигиттин шыбагасы эл ичинен» деген ушул эмеспи. Ылайым ишиң оңунан жүрсүн.

Ие, жанагы «Желдең-Талаа» дегенге кызыгып турат көрүнөсүң. Желдең-Талаа – бул биздин үстүбүздөгү тектирдин аркы түзү эмеспи.

Жана Көк-Чолоктун Шамал-Талаада чуркап келатканын айттым го. Көрсө, Желдең-Талаа мурда Шамал-Талаа аталчу экен. Тай чабым келген

тайпаң түз бийик тектирден орун алгандыктан тынымсыз жел, шамал согуп турат. Ошондон улам го Шамал-Талаа дегени.

Желдең болсо кечээ жакында эле жашап өткөн кадимки Райымбек манаптын жакын туугандарынан эмеспи. Карыялардын айтымында ал бала кыял, ак көңүл, башынан бай түлкүлүү тебетейи түшпөгөн, оюнкараак, дүнүйө-мүлк дегенге сугулуп түшпөгөн колу ачык адам болгон экен, жарыктык.

Тержайлактан төмөн Сары-Камышка кетип баратса Шамал-Талаанын башынан Тегерек-Сазга чейин, же төмөн жактан келатса Тегерек-Саздан Шамал-Талаанын башына чейин бай түлкүлүү тебетейин колуна алып булгалап атын чаап өтчү дейт. Аны көрүп дөңдө аңгеме куруп отурган карыялар карс-карс күлүшүп: «Ээ, бул жерди Шамал-Талаа дебей Желдеңдин талаасы дегиле», – дешчү экен.

Сөздүн чыны, Желдең-Талаа деп Желдеңдин ары-бери чаап өткөнүнөн эле айтылып калбаса керек. Кээде адам жоо сайбай туруп эле эрдик жасап коёт тура. Райымбектин – Райымбек болушуна ушул Желдең чоң көмөк болгон эмеспи. Райымбектин жашында атасы Калча өлөт. Калчанын байбичеси менен кичинекей Райымбек, Байсубандарга ээ кылбай туугандары малы түгүл Калчанын ээр-токум, жарак-жабдыгына чейин алып жок кылышат турбайбы. Бир кездеги бардар үй-бүлө ошентип тез эле жакырланышат. Ошондо Райымбектин он-он бирдеги кези болсо керек.

Ошол кезде Сары-Камыштан улак-сейнек дегендей мал уурдалып жоголо баштайт. Бир-экөө болсо жакшы го, кейпи жүзгө жакын жандык мал жоголгон көрүнбөйбү. Эми өзүң ойлоп көр, жолоочум, ошонун баарын Райымбек кантип жок кылсын! Кыскасы, аны ууру тутушуп, жоголгон малды Райымбектин мойнуна жүктөшөт. А Райымбекте анын баарын төлөп бергенге алы бар беле? Ченеп-бычып көрүсө жоголгон мал бир адамдын кунунан ашып кеткен.

Эмне кылыш керек эле? Райымбекти өлүм жазасына тартуу гана керек болчу! Өлүм жазасынын да түрлөрү болот турбайбы! Дарга асып, атып, же атка сүйрөтүп дегендей... Ошол кездеги билермандар кеңешип, Райымбекти өрттөп өлтүрүш керек деген бүтүмгө келет. Бул бүтүм баарына жакканы менен аны өрттөй турган киши табылбайт. Ошондо ушул Желдең: «Мен өрттөйм» – деп чыгыптыр. Кейпи, анын малынан да жоголгон го.

Көпчүлүк Желдеңге ыраазы болуп, Райымбекти тигил Көкөмерен менен Нарындын куюлушунун төмөн жагындагы Жоон-Терек деген жерге алып барышат. Нарындын боюндагы куу агындыдан теришип, үйдөй кылып үйүп, анын үстүнө Райымбекти аркан менен чырмап таңып, Желдеңдин колуна оттук ташты беришип: «Эми өрттөй бер» – дешип өзүлөрү кетип калышат. Анан кишинин чыркырап өрттөнүп атканын ким эле көрүп тургусу келсин.

Желдең жарыктык чын дили менен эле мен өрттөйм десе керек го. Кагыраган куу агындыга оттугун чагып койсо дүркүрөп күймөк да, чай

кайнамга жетпей иш бүтмөк. Желдең оттугун улам алып, бирок жандырганга колу барбай: «Ээ, түш оосунчу» – деп, анан «кеч кирсин», «күүгүм кирсин», «түндө от койгонум оң» деп атып уктап кетиптир.

Ошондогу Желдендин түшү экен. Казганактаган эл дейт. Бул эмне деген эл болуп кетти деп Желдең жетип барса котологон элдин ичинде мамы, мамыда бир кызыл чаар жолборс байланып турат дейт. «Бул кимдин жолборсу экен» – деп сурайт Желдең. «Райымбектин жолборсу экен» – деп жооп берет тургандардын бири.

Желдең чочуп ойгонсо таң ык салып, Райымбектин эки көзү күйүп, ийинде балдар ойноп атыптыр дейт. «Райымбек, мен сени коё берем» – дептир Желдең ошол замат. «Ээ, Желдең аке, бир күн, бир түн таңылып жаткан мени коё берсең деле алыс кете албасмын, – дейт Райымбек. – Андан көрө бусурманчылыгың болсо чакмагыңды чакпайсыңбы, адамды кыйнабай». «Жок, – бек унчугат Желдең. – Сен түбү жүрүп адам болосун. Мен сага Тогуз-Торого ашып кетчү жолду көрсөтөм»...

Ошентип, Желдең Райымбекти коё берип, Тогуз-Торонун жолуна салат да агындыга өрт коёт. Кудай бетин салбасын, Жоон-Теректин ичи таң сүрө түтүнгө толуп чыкты дейт. «Оо, кайран Желдең, Райымбекти таңга маал жайлайын деген экен го» – дешип сары-камыштыктар Желдеңге ыраазы болуп калышкан дейт...

Райымбектин андан кийинки, бийлик башына келгенге чейинки тагдыры өзүнчө узун сабак кеп, жолоочум. Сөз Желдең жөнүндө бараткан соң биротоло анын акырына чыгалы. Сары-Камыштыктар Желдендин Райымбекти өрттөгөнүнө чын эле ишенип, эч шек санашпайт. Ал түгүл Райымбек өзү кайрылып келгенге чейин анын тирүү экенин эч ким билбептир. Эгер билишсе Желдеңди бир балээ кылышат эле да. Райымбек кадимки Шабдан баатырга жолугуп, анын мөөрү басылган кагаз алып, жанына бир кызыл чокту кошуп Сары-Камышка келгенде Желдендин кемпири өлүп, жүдөп калган кези экен. Ушул Желдең акемдин жакшылыгын унутпасмын деп Райымбек ага өмүр бою жардамын аяган эмес дешет...

Ошентип, байкоосуздан чоң эрдик жасаган Желдендин аты мына ушул шамалдуу талаада түбөлүккө сакталып отурбайбы, жолоочум!..

IV

Улуу сөз бар уксаң кумар таркаган,
Уламышка тамшанышкан канчалар.
Эрдигине суктанышып эрендин,
Эрки курчуйт кеп уңгусун байкаган.
Эмгек кылса эч тартынбай ак ниеттен,
Эли-журту бата берип алкаган.

Бириктирип эл курайм деп Райымбек,
Бир жаралып калган тура Калчадан.
Кыстальштан жол тапкан бул адамды,
Кылымдардын кыйырына айта бар!?

* * *

... Кымыздан иче отур, жолоочум. Сен меймансың. Мейманы батыра тамак ичсе, конок күткөн үй ээсинин төбөсү көккө жетет эмеспи! Анан калса жаныбар Тержайлактын кымызындай кымыз бар бекен? Илгери бейиши болгур Зыфар отпускага келгенде, тиягы Кетмен-Төбөдөн, биягы Суусамыр, Жумгал, Тогуз-Тородон кишилер келишип, батпай кетишер эле. Зыфар бул дүйнөдө бир жаралып, бир кеткен жан эле го. Бир чети ага учурашканы, бир чети ден соолуктун айынан келишчү. Зыфар алардын тааныганы менен да, тааныбаганы менен да улуу-кичүүсүнө карабай адатынча жадырай күлүп учурашып, ден соолугун көрсөткөндөрдүн айрымдарына: «Суусамырдын кымызынан ич» дегенин уккам. Көрсө, кагылайын Суусамырдын кымызы минден бир ооруга дары турбайбы! Суусамыр менен Тержайлактын ортосун ашуулар эле бөлүп турбаса, экөөнүн айырмасы кайсы. Тержайлактын кымызы да бир жагынан дарылык касиети менен баалуу го. Иче отур.

Ушул Зыфар – Райымбектин небереси. Эгемберди ажынын баласы эмеспи. Эми бул жөнүндө өзүнчө сөз болор. Убактыбыз ченелүү. Жана Райымбектин Сары-Камышка кайра келгенге чейинки тагдыры узак кеп дедим го. Аны күндөп-түндөп айтып отурсаң аягына чыга албассың. Жакшылап иликтеп жазса жок эле дегенде олчойгон бир китеп болчу окуя. Аны айтпады деп капа болбо. Өзүң дагы кепке-сөзгө ышкылуу жан экенсиң. Эгер кызыксаң дагы бир жолу келип, айылыбыздагы куйма кулак, сөзмөр адамдардан угарсың.

Мен эми Райымбектин келгенден беркисин айтайын. Мына, биз отурган жер Тержайлак, Сары-Камыштын жайлоосу гана. Ата-бабабыз байырлаган жер жалпы жонунан Сары-Камыш деп аталып, Райымбектин тушунда Суусамыр, Жумгал, Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө өрөөндөрү менен чектешип, Кара-Чүйлүү, Карман-Түз деген жер соорулары биздин карамакка кирген.

Сары-Камыш деп аты эле айтып тургандай тиги кыштак түшкөн кууш өзөн бир кездери калың камыш басып, арасын илбирс, жолборс жана башка айбанаттар мекен кылган ээн жер болсо керек. Кечээ, алтымышынчы жылдары эле Кара-Баткактын төмөн жагындагы Ак-Колоттогу калың камыштан жүктүү төө жүгү менен көрүнбөй турчу. Андагы камыштын жоондугу камчы саптай келип, узундугу үч-төрт метрге жетсе керек эле. Жыл сайын камыш да азайып баратат.

Жана биз айткан Чынар байбиченин урпактары башпаанектеп келгенге чейин бул аймакта адам жашабаган. Өзүң баамдагандай Боргемик деген журттун түбү да ошондон башталат шекилди. Бирок өзүнчө бир бийликке баш ийбеген, башаламан калк болгон окшобойбу. Негизи, бийлик дегенди билбесе деле керек. Райымбек келгенде гана атпай журттун аяк-биягына белгилүү өзүнчө эл болбодубу.

Азыркы жаштар, силер айтып жүргөндөй Сары-Камышка маданият дегенди алып келген ошол Райымбек болгон. Анжияндан алма, өрүктүн көчөттөрүн алдырып келип тиктирген. Колунан көөрү төгүлгөн усталарды чакырып, мечит, медресе, мончо курдурган. Билимдүү молдолорду алдырып, балдарды окуткан.

Нарындын жээгин бойлогон Кабактын жолунан кыштыр-жайдыр адам аягы үзүлгөн эмес. Райымбек ошол ары-бери каттаган жолоочуларды коноктоп, айрымдары менен кудалашып, достошуп, туугандашып, атүгүл кээлерине жер берип отурукташтырган. Мурда эки атадан тараган «Сары», «Кара» Боргемик уруусу эле болсо, кийин басыз, кытай, моңолдор, кайдуулат, алагөз, кармыш уруулары келип калдайган улуу журтка айланган. Ошентип, Райымбек Сары-Камышта көп уруу элдин башын бириктиген, эл кураган адам болгон. Кадимки хан Шабдан менен жакшы мамиле түзүп, кыз алышып, кыз беришкен куда болгон.

Мурда-кийин Сары-Камыш деген айылдын бар-жогу менен эч кимдин иши болбосо, Райымбек эл башына келгенден тартып, Кетмен-Төбө, Жумгал, Суусамыр өрөөндөрүнүн жакшыларын кызыктырган байгерчиликтүү элге айланган. Ээ, жолоочум, «Аккан арыктан суу агат» – деп бекеринен айтылыптырбы? Райымбектен Кудайберген, Эгемберди деген балдар төрөлгөн. Райымбек экөөнү тең жакшы көрчү дейт. «Муну кудайым берген, муну эгем берген» – деп эркелетчү дейт. Экөөнү тең молдого берип, кат тааныткан экен.

Эгемберди Мекеге барып ажы болуп келген. Райымбектин көзү өткөндөн кийин мураскору катары Кудайберген Сары-Камышта болуштук кылган. Карыялардын айтымында Кудайберген да теңиз адам болгон. Жакыр-жалчыларга жардамын аяган эмес. Эл тоюнсун деп жаз-күз эки жолу той бердирчү дейт. Ал революциянын алдына чейин болуштук кылып көз жумган...

* * *

... Эми мынча болду жолоочум, Сары-Камыштын чыгаан уулдардан андан кийин да уучу куру эмес экенин айта кетейин. Жана Зыфар жөнүндө сөз арасында айтып кеттим го. Зыфар ошол Эгемберди ажынын баласы. Айтса, Эгембердинин Канболот, Абаскан деген өрттөй жанган балдары

болуптур. Кичүүсү ушул Зыфар. Канболот менен Абаскан Совет бийлиги орногондон кийин аны чын дилден кабыл алып, ак кызмат кылышкан. Бирок «манаптын тукуму» деп кулакка тартылып кетишкен.

Зыфар анда жаш болуп, Верный шаарынан окуп, Ташкендеги медициналык техникумун эң мыкты баалар менен бүткөрүп, 1929-жылы Москва университетине жөнөтүлөт. Университеттин медициналык факультетинен врач-хирург адистигин 1933-жылы бүткөрөт. Баамдап көр жолоочум, анда врач дегенди ким билиптир. Зыфар Эгембердиев Кыргызстандагы эң биринчи жогорку билимдүү врач болуп атпайбы. Кыргызстандын түндүк-түштүгүнө кызмат өтөп, Улуу Ата Мекендик согушка катышып, кийин Кыргыз ССРинин саламаттыкты сактоо министри болгон. Илим коргоп, докторлук даражага жеткен. Алгачкы профессорлордон болгон. Медициналык институтка дарс окуп, миңдеген жогорку квалификациялуу врачтарды тарбиялап чыгарган. Кыргыз Республикасынын медицина илимине чыйыр салган адам катары тарыхта калды.

Ал эми Самыйбек Эгембердиевди Кыргызстанда ким билбейт? Ал Зыфардын бир тууган агасы Абаскандын баласы. Бул чыгаан уулубуз катардагы кызматкерден республикалык геология башкармасынын начальнигине чейин жеткен. Жер байлыгын ар тараптан изилдеген. Учурунда бул ишти алдыга жылдыргандыгы үчүн Мамлекеттик сыйлыкты алууга татыктуу болгон. Тоо арасындагы айылдарга жол салдырып, электр жарыгын жеткирткен. Береги Сары-Камыштын даңгыр жолу, кубаттуу электр линиясы өзү эле курула калыптырбы? Бул чоң иштерде Самыйбек уулубуз салым кошкон. Азыр бул сыйлап алар уулубуз ардактуу эс алууда жүрөт. Бишкекте жашайт.

Профессор Манапбай Керимбаев. Юридика илимине башын сайган бул жигитибиз азыр жогорку окуу жайдын студенттерине укук коргоодон сабак берет. Бүгүнкү күндүн талаш-тартыш маселелери боюнча гезит-журналдарга жазып, радио, телекөрсөтүүлөрдөн сүйлөп, өзүнүн позициясын тайманбай так айткан кашкөй адамдардын бири.

Улуу агаларынын жолун жолдоп, илимдин артынан түшкөн уулдарыбыз көп. Каттоо Мейманов, Мейманжан Жээналиев, Абылгазы Сыдыков, Каныбек Өмүрканов, Сулайман Рысбаев, Мукаш Бейшенбаев сыяктуу уулдарыбыз билими менен тажрыйбаларын айкалыштырып, эл чарбасынын түрдүү тармактарында бел чечпей иштеп, азыр республикада төбөсү көрүнгөн азаматтар.

Ие, жолоочум, айрыкча азыркыдай кырдаалда эл башында туруш кыйын го? «Эр жигит – эл четинде» – деп ошон үчүн айтылган го! Бишкек шаарынын Ленин районунун мурдагы акими Амангелди Кенжетаевдин, Жалал-Абад шаарынын акиминин орун басары Самидин Жунусовдун иштериндеги жакшы жышаандарды гезиттен окуп, радиодон угуп, телевизордон көрүп, кубанып калабыз.

Амангелди – эл улуу аталып, аты уламышка айлана баштаган, ысымы былтыр Токтогул шаарчасынын бир көчөсүнө коюлган ыраматылык Шакир Кенжетаевдин уулу эмеспи. Шакир жөнүндө уккуч келсе кыябын таап айтып берермин. Ал эми чыгаандын чыгаан уулу Амангелди тууралуу өзүң деле жакшы билерсиң. Ал башкарган Ленин району республикадагы эң мыкты район катары белгилүү. Анан ушундай уулдар менен кантип сыймыктанбайсың!

Хе, жолоочум, кыргыздын баягы алабармандыгына салып, жалаң сыртта жүргөндөрдү айтып саал мактанып жибердим бейм. Бул айылдын өзүндөгү балдар капа болушпасын. Ушул, азыркы кыйын кырдаалда элдин жашоо-шартын жакшыртсам деп билек түрө шымалана киришкен уулдарым кантип эстен чыксын. Э кокуй, Ибрай Мамытов, Жанузак Аскар-ов, Талымбек Акылбеков, Советжан Сыдыев, Барктабас Орозбаевдей ишмер жигиттерибизди район бүт билет эмеспи!

Эми жолоочум, мындай чыгаандар кыргыздын ар бир айылында бар. Ошон үчүн алар жалпы элдин уулдары да! Ошон үчүн коомубуз алга жылып атпайбы! Элдин зоболосун көтөрүү үчүн жоо саюу эле керек эмес. Бирөө кара күчү менен, бирөө сүйлөгөн сөзү менен, бирөө чебер устачылыгы менен жалпы журттун көзүнө көрүнөт.

Учурунда Сары-Камышта Үмөталы деген жашап өткөн. Анын ашыпташкан байлыгы, колунда мансап, бийлиги деле болгон эмес. Болгону карапайым уста болгон. Эч кимден акы албай соопчулук үчүн иштеген. Ал учурунда Көкөмеренге көпүрө салган экен, жүз жылга жакын убакыттан бери ошол Үмөталынын көпүрөсүн пайдаланып келатабыз. Ыраматылык, же бир цемент пайдаланбай же бир мык урбай салган көпүрө азыр да турат былк этпей. Бул эмне, эрдик эмеспи, жолоочум? Болгондо да чоң эрдик го! Ээ, ылайым ушундай чыгаандарыбыз болсун дейличи!

V

Аны эстесем эт жүрөгүм өрөпкүйт,
 Ээ, жолоочум, бул башыңдан не өтпөйт.
 Ачык турса азыр эле көк асман,
 Кайра туруп кара жамгыр көнөктөйт.
 Алагөөдөн, мансаппуруш адамдар,
 Алдындагы ырыскысын тебет – дейт!
 Жашоо ушул, бирде өйдө, бирде ылдый,
 Акыр түбү бир жакшылык келет – дейт.
 Жалгандагы оомал-төкмөл дүйнөнүн,
 Жакшылыгын, жамандыгын эл эстейт!

«Оомал-төкмөл дүнүйө»... Кыргызстандын картасына кээде белгиленсе, кээде белгиленбеген ушул Сары-Камыш жергеси өз башынан эмнелерди гана өткөрбөдү. Бир кезде жалаң камыш басып саргайып жаткан ээн жерди боргемик деген эл каармандык менен мекендеп жер кылып, кийин Райымбектин тушунда да көп уруулуу журт болуп гүлдөсө, Совет бийлиги тушунда да ал тарыхый кырдаалдарга тушукту.

Эми өткөн учурдун баарын эле жокко чыгарып, бир жактуу каралай бериш калыссыздык болоор. Совет бийлигинин тушунда Сары-Камышта да чоң өсүп-өнүгүү болду. Ар бир кампания өз деңгээлинде өтүп, мектеп, ооруканалар салынып, уул-кыздарыбыз илим-билимге жетишти. Азыр эле ооз толтуруп кеп кылган чыгаан уулдарыбыз ошол кездин муундары эмеспи.

Бирок ал учурдагы туура эмес жагдайларды жашырып койсок акыйкаттыктан тайган иш кылабыз. Отузунчу жылдары райондор уюшулганда Сары-Камыш Кетмен-Төбө районуна караган экен. Анан кыркынчы жылга жакын элди маданиятташтыруу маселеси көтөрүлүп, ушундай бир капчыгайда жашоо – жапайычылык. Ушундай турмушту көксөгөн адам – эски көз караштагы адам деп, сары-камыштыктарды Жумгалга көчүрүшөт.

Ал кезде Сары-Камышта «Жээк», «Упа-Талкан», «Бирлик», «Кызыл Октябрь» сыяктуу беш-алты колхоз болуптур. Карачы, эл кандай өскөн. Ошол ар бир колхоздун элин Жумгал районунун колхоздоруна бөлүп отурукташтырат. Түз жерлерден жер берип, көчөгө үй куруу иштери башталат. Бирок көп өтпөй Улуу Ата Мекендик согуш чыгып, элди массалык түрдө аскерге алат. «Сөз чынынан бузулбайт», ошондо жергиликтүү элден мурда биринчи сары-камыштыктар аскерге жөнөтүлөт экен.

Анан элдин ичинде нааразылык болбойбу! Качкан-бозгондор болбой коёбу! Ошондо тигилген үй тигилген бойдон калып, элдин көбү качып, алды Анжиянга, арты Чүйгө чейин кетип, азыраагы кайра Сары-Камышка келишет. Мына ошентип, сары-камыштыктар согушу жок эле тарап, бириндейт. Үй-мүлкүнөн ажырап, эр-азаматтары согушка кеткен азганакай эл батышта кызыл кыргын жүрүп атканда тылда туруп ит көрбөгөн кордукту көрүшөт. Кара кекиртектин айынан аз эле киши калбаса, көпчүлүгү тентип-тербишет.

Ошентсе да өзүнчө чарба болуп Жумгал районуна 1956-жылга чейин карап турат. Анан Аламүдүн районуна кошулат. Аламүдүн менен Кант бириккенде Кант районунда калып, «Киргизия» колхозунун бир участкасы болуп калат. Алтымышынчы жылдары Сары-Камыш маселеси кайрадан козголуп, кайра Жумгал районуна кошо турган болушат.

Бул маселе боюнча Сары-Камышка Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Председатели Төрөбай Кулатов келет. Суунун боюндагы

Акундун багында чогулуш өтөт. Мамбеткан деген бар эле. Кайран киши, сөзгө чебер, улакчы адам болчу.

Т. Кулатов Сары-Камыштын шартын айтып, Кант районунан алыс турганын белгилеп, анан Жумгал районуна кошуу жөнүндө айта баштаганда эле ыраматылык Мамбеткан ордуна атып турду дейт. Жумгал дегенде бая илгерки көчкөнү, эл көргөн азап-тозок көзүнө элестеп кеткенби: «Төрөбай Кулатович, мына бу тоону көрдүнүзбү?» – деп Кызыл-Таш тоосун көрсөттү дейт. Кулатов тоо тарапка кылчайганда: «Мына ушул Кызыл-Таш биздин Кремлибиз. Биз Кремлибизди таштап эч жакка көчпөйбүз», – дейт Мамбеткан.

«Сиздерди ким көч деп атат? Болгону райондун карамагына өтөсүнөр». «Көчпөсөк да Жумгал районуна карабайбыз»...

Ошентип, ары сүр-бери сүр болуп атышып, акырында Кулатов: «Мейлиңиздер эми. Калинин районунун Суусамыр МЖСине кошулуңуздар. 1933-жылы Кетмен-Төбөгө карагансыздар. Акыры ошол жакка кошулар бекенсиздер», – деп койгон дейт. Кыдыр даарыган киши да, кийин 1972-жылы Кулатовдун оозуна сала бергендей Токтогул районуна карабадыкпы.

Эми ойлоп көрсөң, жолоочум. Ушул алакандай айыл эмне деген гана замандарга күбө болбогон? Ыраматылык Мамбеткан жөндөн-жөн эле мамлекет башчысынын алдында тайманбай сүйлөдү дейсиңби?

Азыр Кыргызстандын бардык жеринде сары-камыштыктар бар. Алар багыда качып-бозуп кеткендердин урпактары эмеспи.

Аттиң десең, саясат дегениң учурунда туурадай эле көрүнүп калат шекилди. Эми ошол саясатты туура жүргүзбөй, партиянын наамына жамынып алып өзүм билемдик кылгандын кесепети тийди го. Болбосо, туш-тарапка чачырап кетпей эл чогуу болбойт беле. Өсүп-өнүгүү мындан да жакшы болбойт беле, атаганат!

* * *

Ырасын айтыш керек, жетимишинчи-сексенинчи жылдары Сары-Камышта чоң өсүш болду. Мен билип турам, жолоочум, сен Шакир жөнүндө уккуң келип атат. Шакир тууралуу эл ичинде ар кандай аңыз кептер айтылганын кулагым чалып жүрөт. А биз чогуу жүрдүк. Чогуу жүргөн киши аз билет өңдөнбөйбү. Шакирди республикага чейин билчү. Ал айтылып жүргөндөй кыргыз элине аты чыккан чыгаан инсан эле.

Шакир 1964-жылдан өмүрүнүн акырына чейин бөлүмдүн башкаруучусу болду. Ошол кезде айылда машина жолу, электр жарыгы жеткирилди. Эки кабаттуу мектеп, 25 орундуу оорукана, үч-төрт дүкөн,

механизаторлорго квартира, ар бир кыштоого короо-сарайлар, чабандык үйлөр, тоют цехи курулду. Төрт түлүк мал дүркүрөп өстү. Мурда көрүнгөн районго карап, карапайым элдин эмгеги туура бааланбай келсе, ошол жылдары орден, медаль алган, автомашина менен сыйланган чабандар чыкты.

Мына ушулардын бардыгы ырасында маркум Шакирдин аракети менен болду. Шакир иштин көзүн тапкан, ар бир учурдун талабын түшүнө билген киши болчу. Дегеле жаны тынчу эмес. Жылдын төрт мезгили ал үчүн бирдей болчу. Ар бир өнөктүктүн маалыматын алып, район менен тынымсыз байланышып турчу. Тоют топтоо өнөктүгүндө мына ушул биз отурган Көк-Чолоктун боюна боз үй тигип, штаб түзчү.

Кышка жетерлик азык-түлүк, кийим-кечелерди күн мурунтан тарттырып келчү. Мектеп менен байланышта болуп, айыл чарбасына иштөөгө жаштарды чакырып, өндүрүштүк бригадаларды уюштуруп, деги койчу, аракетинин баарын эл-жеринин өсүшүнө жумшачу.

Азыркы иштеп аткан айыл чарба кызматкерлеринин көпчүлүгү Шакирдин сынынан өткөн.

Анан иши жакшы жүрүп аткан кишинин сөзүн ким укпасын. Район, облус, республиканын жетекчилеринин Шакирди тааныганы ушундан. Кыскасы, жолоочум, Шакир атак-даңкка карапайым эмгеги менен жеткен адам болгон.

VI

Сөздүн баркы кымбат тура алтындан,
Сөзмөр чыккан нечендеген калкымдан.
Казынасын урпагына калтырып,
Кара жерде жатышат ээ, алтындар!
Бакыт ошол, таштап койбой улантса,
Баягынын сөзү эле деп артындан?!
Ээ, жолоочум, ушул уккан-көргөндү,
Эми сенин айта жүрчү парзың бар!

Ээ, десеңчи, мезгил деген токтобогон закым экен. Доордун алмашып турмагы абзел иш экен. Мына биз дагы бир доорду артка калтырдык. Өткөн күнүбүз ушинтип тарыхка, санжырага, улама кепке айланып кете берет экен. Мен дагы сага айтып берген ушул Сары-Камыш айылынын

баянын жалаң эле өзүм оюмдан чыгарды дейсиңби? Сары-Камышта Муса деген карыя жүз жетиге чыгып өлдү. Кадимки Үмөталы устанын бир тууган иниси эле. Тегирмен чуркатып, кереге-уук матап, түндүк ийген чоң уста эле, жарыктык. Сынчылык жайы, сөзмөрлүк өнөрү бар болчу. Он алты жашка чыкканча Райымбектин атын чаптым дечү.

Садырбек молдо жакында эле дүйнөдөн өттү. Таңдайынан бал тамган чечен киши эле, бейиши болгур. Ошолордон уккандарыман, анан өзүмдүн көргөн-билгендеримен азыноолак кеп кылдым, жолоочум. Жашыбызда балалык кылып сөзгө анча маани бербепмин. Мунумду моюнума алам. Болбосо, көзү өткөн ак таңдайлардан дагы көптү билип калганга мүмкүнчүлүгүм болгон экен, атаганат!

Мунусуна да шүгүр дейли, элибизде Бекиш, Акмат, Шамшы өңдүү кептин көркүн чыгарган карыяларыбыз бар. Чоголуп калганда бири-биздикин бирибиз толуктап, балдарга айтып, ал аркылуу замандын оош-кыйышын жаштарга түшүндүрсөк дейбиз.

Мамлекетибиз өз алдынчалыкка жетип, коом өзгөрүп отурат. Азыр ар кимге өз эрки берилген. Менчикке болгон мамиле жакшырды. Менчиктештирүү процесси Сары-Камышта колго биринчи алынганын уккандырсың, жолоочум. Азыр элибиз төрт-түлүк малдын, жердин чыныгы ээси болду. Мурда коомдук менчик деп тийип-качып иштеп жүргөндөргө кыйын эле. Ошондо улуудан калган улама сөз пайдасын тийгизет экен. Эмне, ата-бабабыз жатып ичер, жанбакты болуптурбу?

Мурда эч ким жашабаган ээн сайды мекен кылып, суу чыгарып, жер айдап, күтүрөтүп мал багып, эмгектенүүнүн эң сонун үлгүсүн көрсөтүп, кагылайын Сары-Камышты бизге түбөлүккө мураска таштап кетишпеди беле!

Мына ушундай жолоочум, алакандай айыл жөнү. Азыр сары-камыштыктар жапатырмак эмгекке бет бурушуп, иштин көзүн өздөштүрүп калышты. Ушул жашка келгени Оттук-Таштын сыртына чейин эгин айдалганын көргөн эмесмин. Азыр айылдан бош калган тердиктин бетиндей тегиз жерди таба албайсың. Мурда жайды жайлата жүрүп бир короо койго эки үймөк чөп чабылса, азыр ар бир үйдүн жанында жал-жал чөп тирелет. Эмгектин акыбети деген ушул. Ошентип, биздин айылдын адамдары келечектин санжырасын түзүп атышат. Баса, унутуп кала жаздаган турбаймы. Жашырганда не, жаңы башталыш кыйынчылык туудурбай койбойт. Биздин айылда да кыйынчылыктар, аткара турган иштер көп. Өзүн өзү башкаруу деген оңой-олтоң иш эмес экен. Ошентсе да жаштарыбыз бул кыйынчылыктан чыгып кетүүнүн камын көрүп атышат. Баарынан да «Ак бата» марафонун өткөрөбүз дегени жагып калды.

Ата-а, ошол марафонго сен дагы катышсаң жакшы болоор эле. Ушул Көк-Чолоктон өтмөк. Райондун жетекчилери жана мен айткан биздин

сыртта жүргөн чыгаан уул-кыздарыбыздын баары келишмек. Көрүп, учурашат элең. Марафонго салым кошобуз деп күн мурунтан кабарлашыптыр, кагылайындар. Марафондон түшкөн каражатты көпүрө, жол сыяктуу маанилүү иштерге жумшайбыз дешет. Эмнеси болсо да айылымдын жаштарынын тилеги кабыл болсун, ылайым.

Ээ, мейли анда жолоочум, тирүү болсок далай кездешээрбиз. «Бирдики миңге, миңдики түмөнгө» – дейт. Айтылган сөз сая кетпес. Сен экөөбүздүн артыбыздагы санжырага айланаар.

Кош анда, жолоочум! Бул марафонго катыша албасаң насип буйруп дагы бир жолку жакшылыгыбызга келерсиң. Биздин балдардын максаты ишке ашсын! Сенин жолуң шыдыр болсун! Оомийин!..

Эл ичинде

**Касымбек
ТАЗАБЕКОВ**

КУРМАНЖАН ДАТКАНЫН КЫЗЫ

(Актан Тыныбековдун айтуусунда)

Актан тууралуу эки ооз сөз

Актан Тыныбеков кыркынчы жылдардын аягында Кыргыз филармониясынан артисттиктен бошонуп, Нарынга келгенден кийин өз айылы, мурдагы «Өрнөк» колхозуна эли сыйлап, күүдөн-күчтөн кала элек, али дараметтүү, дени сак, карылыкка моюн суна элек адамды, ат үстүндө эрмек кылып, таза авада көбүрөөк болсун деп, төө фермасынын башчысы кылып койду. Ал жылдары элде да, колхоздо да төө баласы көп боло турган.

«Өрнөк» менен «Эмгекчил» колхозу кошуна айыл болгондуктан биздин атабыз Тазабек аксакал экөө бурадар көрүнөт, эмнегедир биздикине көп болбосо да, анда-санда келе турган.

Бир келгенде: «Ата, бул киши ким?» – деп сурап калдым.

– Балам, бул атактуу Тыныбек манасчынын уулу Актан деген болот. Атасы Тыныбек чоң манасчы эле. Ал Манасты айтканда жерди-сууну өзү Манас менен кошо аралаша жүргөндөй чоң чабуулда, чоң казатта күндү алай-дүлөй кыла жаадырып, мөндүр түшүрүп, тулпарлар мөндүргө соорусун сала койгонуна чейин сүрөттөп айтаар эле.

Атабыз Тыныбектин сыйкырдуу Манасын көбүрөөк, көкөлөтө мактай берип, баса көрсөтүп:

– Аа, балам, андай манасчы азыр кана, – деп, арман кыла турган.

Менин баамымда, биз бала кезде атабыз эмнегедир Саякбай манасчыны айтчу эмес. Балким, билбеген, укпаган чыгаар. Бирок Сагымбай

манасчыны көп айтчу. Илгери-илгери жаш кезинде тигил чоң жайлоодо «Солтон-Сары», «Кара-Каман», «Балгарт», «Кара-Саз» менен «Чаар-Жонду», Манастын «Оттук-Ташы» бар жерлерди аралай Сагымбай манасчы көп келип, «Манас» айтканын оозунан түшүрчү эмес. Ал манасчыны өтө ызаттай турган.

Ал эми Саякбай болсо биздин айылга манас айтып келбеген чыгаар. Мен бала кезде артисттер эл жайлоого чыкканда келишээр эле. Анда бүт эл, ата-энелер балдарын жетелеп, жөө-жалаңдап алардын келгенин майрам катары тосуп алышаар эле. Атай, Муса деп угуп калаар элек. Бирок Саякбайды мен деле укпаптырмын. Болгону кийин Нарын шаарына окууга келип, сегизинчи класстан тартып мектеп-интернатында тарбиялангандан баштап, Саякбайды бир-эки жолу көрүп, анын «Манасын» угуп, таң калганым эсимде.

Ал кезде Нарында театр, филармония деген жок, «Токтогул» атындагы жалгыз кыргыз орто мектеби, анда интернат жайланышкан. Короосу кенен. Сентябрь айы болсо керек. Мектептин директору Усубалиев деген узун бойлуу, бир жак көзү азиз, сулуу киши эле. Элдин айтуусунда директор өзү Таластан болсо да, Саякбайга күйөө бала деп айтышчу. Анысын ким билсин.

Бир күнү кечинде:

– Саякбай келиптир, «Манас» айтат экен, – деп бүт мектеп-интернаттын балдар-кыздары, ошондой эле шаардык элдер мектептин короосуна жыкжыйма толду, батпай да кетти. Саякбайга мектептин сырткы бир бурчуна ала кийиз, шырдак, анын үстүнө кара көрпө көлдөлөң салып берип отургузушту.

Өзү тоголок келген кара тору киши экен, сейрек муруту бар. Колуна эки метрче келген ак даки алып алыптыр, оң жагына бир чоң кесе толтура эритилген сары май коюлган. «Манас» айта баштады. Эми кудай бетин көргөзбөсүн бакырат, албуттанат, кээде ыйлаган жерге келгенде көзүнөн жашы буркурайт, боздойт. Оозунан шилекейи буркан-шаркан түшүп ак көбүктөнө калганда баякы ак даки менен оозун сүртүп алат. Улам демигип отуруп, отурган жеринен кыйла төмөн жылып кеткенин байкай коюп кайра ордуна жылат. Ушунчалык үнүн катуу чыгарып айткандыктан оозу кургап кетеби, тигил чоң чыныдагы сары майдан ууртап алат да, «кокуй-алатты» койгулаштырып, эмнегедир «атандын көрү дүнүйө» деген сөздү көп колдонот экен, айткан манасынын чети оюлар эмес. Тээ, түндүн бир оокумуна чейин айтты. Мындай манасчыны укпаган жаныбыз: «Атандын көрү, Саякбай болбосоң коё кал. Бали, манасчы ушундай болуш керек» – деп, таң калганыбыз эстен кетпейт.

«Бул Актан, атасын көп тартпай калды, «Манаска» караганда «Семетейди» көп айтат, андан тышкары анын жазмасы бар, окучу, тигил «Эр Табылды» деген китепти. Ал китепти ошол Актан жазган. «Аккан арык-

тан суу агат» дегендей, Актандын дагы бир касиети – кара сөздүн устаты. Кепти, сөздү айтса ошол айтсын. Андай сөзмөр, көптү билген, билгенин айтып, элге жеткире, уккулуктуу кылып тунжуратып салат. Анан комуз да черте билет. «Эр жигитке жетимиш өнөр аздык кылат» – деп элибиз бекер айтпаган чыгар. Актанда толгон-токой өнөрлөр бар» – деп, атабыз ал кишини өтө жактыра турган.

Ойноок бала кезде анын «Эр Табылдысы» эмне, Актаны ким экенин ким билиптир. Атаганат, ал кезде эселек болбосом тийип-качпай эң жок дегенде ал залкар адамдын айткан кебин жакшылап угуп, көңүлүмө бекем түйүп алмак экемин. Көп эле жолу колуна суу куйдум, атка мингиздим дегендей.

Мен бул аңгемемди жазып жатканда Актандын ошол кездеги элеси көзүмө тартыла түшөт. Ал киши узун бойлуу, чап жаак, аппак жүздүү, кырдач мурун, эки көзү бакыракай, калдайган узун муруттуу, жарашыктуу, анча чоң эмес сакалы боло турган. Адамдын нурдуусу эле. Кийген кийими, отуруп-турганы сыпаа, айылдагы чалдардай эмес сыйда, өтө эле сүйкүмдүү көрүнчү мага. Жайкысын ак кементай, күзгө жуук боз төө чепкен, кышкысын аппак тонго кыркалай этек-жеңи, жакасы менен карыш келген кара көрпө салдырган кенен-кесири узун, шалбырата тигилген ак тон кийип жүрөр эле.

Актан Тыныбеков Фрунзедеги филармонияда көп жылы эмгектенип, атактуу артисттер: Калык, Осмонкул, Молдобасан, Шаршен, Атай, Мусалар менен бирге кыргыз жерин канча кыдырып, элди кубантпады.

Ал эми Ош, Жалал-Абад өрөөндөрүндө болгондо да эки-үч айлап эл кыдырып, өздөрү ырдап, элден да үйрөнүп, кайра элге берип, Кыргыз элинин фольклорун, музыкасын байытып келбеди беле.

Ошентип, Алай канышасы Курманжан датканын тегерегиндеги сөздөрдү көп укса керек. «Куйма кулак» кара сөздүн устаты Актан ал мезгилде тыюу салынган Курманжандын турмушундагы окуяларды кеңири айта да албай, ал эмес кагаз бетине түшүрүп жаза да албай кетсе керек, балким, Ошто, Алай өрөөнүндө Курманжан датка тууралуу узун сабак кеп болуп айтылып жүрсө керек.

Ошентсе дагы Актандын бир айткан аңгемеси – Курманжан датканын кызы тууралуу эмнегедир эсиме бек сакталып калыптыр. (Ал мезгилде жаш болсом дагы кыз жандуу окшобоймунбу.)

Курманжан датка илгери-илгери өткөн бир жомоктой, уламыштай сезилчү. Нарын өрөөнүндө Курманжан датка, Алымбек даткалар жөнүндө эл оозунда айтылчу эмес. А көрсө, чыныгы эле болгон окуя, көп аңгемелер, очерктер, китептер, эскерүүлөр, изилдөөлөр дагы эле улантылып жатат. Мен булардын бирин калтырбай окуп келем. Жазылган баяндарда көбүнчө Курманжан датканын кыргыз элине сиңирген эмгеги, орду, анын балдары: Мамытбек, Камчыбек жана башкалар жөнүндө

баяндалат да, кыз тукумдары жөнүндө сөз жок катары, угуп да, окуй да албадым.

Мен булардын артынан түшүп изилдөөчү-тарыхчы болбогондон кийин, албетте, мойнума алам дечи, кыздары тууралуу да маалыматтар бар чыгаар.

Ушул биздин кыргыздарда бир жаман адат – кыз баланы тукум санабай көз жаздымда калтырып коёбуз. Кыз баладан айланса болот!..

Деги эле Курманжан эне кыз төрөгөнбү, жалаң эле уулдары бар беле?.. Кыз балдары да болсо керек. Болбосо атактуу залкар Актан агабыз жок жерден Курманжан датканын бир кызынын укмуштуу, сырдуу баянын бекер жеринен айтпаган чыгаар.

Нарын эли илгертен бери жайкысын мал менен: көбүнчө жылкы, анан кой баласын айдап да, жайып да отуруп Тогуз-Торо, Казарманды ашып канча күндө жетерин бир кудай өзү билбесе, Ош, Алай, Анжиян аралап соода-сатык жүргүзчү тура. Ал жактан түрдүү кездеме, кийим-кечек, чай-чамек, көбүнчө ат жабдыктарын – анжиян ээр деп коёр эле, ага кошуп үзөңгү-куюшкан, көмөлдүрүк-басмайылы менен, деги бир укмуш кооз да, жеңил да, жарашыктуу келер эле. Балдарга ылайык чийбаркут кийимдерди да кийип калдык. Кагазга оролгон таттуу момпосуйларды айтпа! Соода-сатык менен эле чектелбей нарындыктар эл аралап, журт аралап конуп-түнөп дегендей куда-сөөк күтүп, кыз алышып, кыз беришип жакындашат.

...Ошол мезгилде нарындык тынымсейит уруусунан Сейиткожо (ангемедеги кишилердин аттары дал келбеси мүмкүн, анүчүн окурмандарымдан кечирим сурайм) деген тың жигит көрүнөт, жылыга Алай аркылуу Анжиян – Ошко соода кылып жүрүп, «нике-кайып» дегендей алайлык Зууракан аттуу кызды жактырып, өнөрө салып Нарынга алып келет да, чоң той берип, турмуш куруп калышат. Куда-сөөктөр катташып, ынтымактуу үй-бүлө курулат. Жыл айланбай эркек уулдуу болушат. Уулунун атын Турдубек коюшат. Турдубек 12–13 жашка келгенде Сейиткожо аттан жыгылып, дүйнөдөн кайтат. Сейиткожо ата-энеден жалгыз болгондуктан Зууракан менен уулу Турдубекке каралашаар ага-туугандын мааниси чак болгондуктан, Зууракан төркүн жагына оойт.

Зууракандын теги Алымбек датка, Курманжан даткага кыйыр тууган болгондуктан, Курманжан датканы караан тутуп, Зууракан датканын казан-аягын кармап, Турдубек болсо Мамытбек, Камчыбек таякелеринин күлүктөрүн таптаган саяпкерлеринин ат багуучусу катары, аттарга чөп салып, жем берип, сугарып, суутуп, аттын терин алып, саяпкердикти үйрөнүп алат. Ошентсе да жетимдикти, жокчулукту башынан өткөрүп, өз ишине тыкан болуп, элпек, шайдоот, шайыр мүнөз, зээндүү чоңоё баштайт. Бат эле чоң үй, чоң ашка аралашып, датканын өз балдарындай сөзгө алынып кетет. Балдар-кыздар менен кошула түнкүсүн «ак чөлмөк, күндүзү алабакан селкинчек тебишип, датканын кызы Зуура менен бирге чоңоёт.

...Балээнин баары «ак чөлмөктөн» башталды.

Жайдын толук кези. Алайдын атыр жыттуу салкын төрүндө датканын айылы. Бала-бакырасы менен жайлоого жакында эле көчүп келишкен. Көптөгөн ак өргөөлөр тигилип, тээ обочодо желе байланып, майда мал аркы жакта: койчу, уйчу болушуп, төрт-түлүк мал толтура. Жайлоодо малдан башка эмне болот. Малчылар өз иши менен алек.

Жаш өспүрүм балдар-кыздар түнкүсүн «ак чөлмөктү» күтүшөт. Ал замандагы «ак чөлмөк» азыркы турмуштагы «дискотека» сыяктуу нерсе тура. Жаш өспүрүмдөр бири-бири менен кезигишип, жигиттер кыздар менен таанышып, ашыктыктарын билгизишип, «ак чөлмөктү» издемиш болушуп, караңгыда эки-экиден бөлүнүшүп эзилишип, «чөлмөк» табылып бирөө иле качса, анын артынан кубалап жетип жулумуш болуп, бири-бирин кучакташа кумардан канган убак. Оо, кайран жаштык дечи!

Мына ушундай бир түндө, көптөн бери көзү кызаргыча карап, шилекейи түшүп, кантип жакындыгын билгизе албай жүргөн Турдубекке ондой берди болду.

Зуура деле көптөн бери Турдубекке кош көңүл эмес эле. Көз кырын салып, анда-санда андый кылтыйып карап, Турдубектин жасаган, кылган иштерине маашыркап, ичинен жактырып, анын шамдагайлыгы, эки чачырап турса Зуура эмес анын башка тентуш кыздарына да Турдубек жагаар эле. Албетте, Зуура ичинен жактырат. Бирок канчалык жактырса да Турдубек алардын кызматчысы, ат багары, мындайча айтканда, ал үйгө кул да. Ошондой болсо дагы анын аларга жээндиги, өзүнүн ага таэжелиги аз болсо да жакындатат, ылымсанатат.

Албетте, буга чейин Зуурага бирөө келип аттуу-баштуу, даткага тең келе турган Алай тарабынан, Анжиян–Ош жактан куда түшүп, сөйкө салына элек. Зууранын али башы бош. Кыз бала тал чыбыктай болуп ай сайын эмес, күн санап өсүүдө. Анын кырдач муруну, бакырайган татынакай эки ботокөзү, адамды тик караганда кишинин желкесинен өтүп кетчүдөй. Мандайы жарык, дайыма күлүмсүрөп жылмайып жүргөнү адамды элжиретет. Анын келишкен орто боюна кийген кийими төп келишип жарашып, эки төшү бүркүттүн томогосундай торсоюп чыгып, белинин бир тутам болуп ийилчээги адамды суктандырат.

Ак чөлмөк

Ак жайдын толук кези. Айсыз караңгы түн. Сыдырым соккон тоо гүлү жел менен кошо бетти аймалайт, жан эргитет. Жаңы эле көчүп келген Алай жайлоосунун бетегеси белден буралат. Айылдан обочо белестин жээгинде күндүзү «селкинчек» орноткон, түнкүсүн ак чөлмөк ойночу түзөң жерди жаштар ээлеп алган. Атаганат, күнүгө эле түнкүсүн ак

чөлмөк боло бербейт дечи. Бул оюн ойнолбогонуна бир жумадан да ашып кетти. Турдубек да, Зуура да ак чөлмөктү күтөт. Турдубек ак чөлмөккө шылтоолоп Зуураны күтөт, ал эми Зуура эмнени күтөт, азырынча билүү кыйын, Кудайдын өзү эле билбесе, Турдубекке кош көңүл эместей.

...Мына, бир жумадан бери күткөн ак чөлмөктүн түнү да келди.

Жаштар бүгүн айрыкча көп чогулду. Бака-шака, баарынын көңүлдөрү жайдары, тамаша, күлкү.

Мына ак чөлмөк да ыргытылды, тээ алыска ыргытылды. Бир жерге барып «топ» эткендей болду. Артынан жаштар чуркашып издеп жүрүшөт. Бирок көпкө чейин табылбады. Турдубек менен Зуура эмнегедир бирге, чогуу, жанаша издешип калышыптыр. Аңгыча болбой ак чөлмөк топ куурайдын арасында чункурчада жатат бултуяп. Муну Зуура биринчи көрдү:

– Турдубек, – деди Зуура акырын үнүн чыгарып, – сен алчы тигил чөлмөктү, куурайдын арасында жатпайбы, менин колум тыгылып калбасын, – деди.

– Жакшы, жакшы, мен алайын да сага карматайын, эч ким шек санаган жокпу?

– Жок, сен эле ал, менде болсо балдар-кыздар колумду толгоп жулуп алышат, – деди Зуура.

– Макул, мен жерден алып сага берейин, анан мага акырын кайра сун.

Зуура макул болду. Башка жаштар тээ обочодо. Дагы эле чөлмөктү издеп жүрүшөт. Турдубек акырын эңкейип билмексенге сала аппак чөлмөктү куурайдын арасынан алды да, Зууранын оң колуна карматты. Сунган колду Турдубек коё бергиси жок, аны шап кармады. Зууранын колунун ысыктыгы, кебездей жумшактыгы кандай керемет, коё бергиси жок, анын колун өзүнө тартты да, белинен бек кучактады. Зуура деле көп каршылык көрсөткөн жок, эмне болуп атканын билбей деле калды. Өзүн жоготуп койду. Ичинен канчалык ылым санап жактырып жүрсө дагы, кыз каадасы кылып бетин ала качкансыды. Турдубек сөз айтууга жарабай дароо дудук боло түштү. Алкымынды тозчу, бир жыттап алайын дегенге да жарабады. Суроо-сопкуну жок эле тал чыбыктай татынакай таэжесинин бетинен «чоп» эттирип өөп алды. Оо, жыргал ай, бул убакытты канча күттү эле. Асмандан тилегени колго тийип, колго тиймек кана турсун Турдубектин кучагында, анын эки бетин аймалап жатты, соруп жатты. Коё бергиси жок. Олдо касиеттүү караңгы түн ай. Сен сүйүшкөн жарлардын канчасына күбө болбосун. Канчасына «ак жол, ак тилек каалайсың, ушундай түндөр көп болсо, атаганат.

– Апээй жээн, ушундай да болобу, балдар көрсө эмне дейт, уят эмеспи! Коё бер колумду, деги бошотчу боюмду, думугуп да кеттим, деги акырын өбүңүзчү, алкымым көгөрүп калат. Анан эртең энем эмне дейт, катыгүн. Анда эле мен өлдүм. Экинчи мени эч жакка чыгарбай коёт. Кайтарыкты калам. Ал, чөлмөгүңдү, чурка марага!

– Зуураш, – деди Турдубек энтигип, өпкө-өпкөсүнө батпай, – жаштар алар деле биздей балдар-кыздар, караңгы түндө ким-ким менен чөлмөктү издеп жүргөнү билинбейт, издей беришсин, мен сенин колунду чөлмөккө шылтоолоп кармаганыма ыраазымын, бетинден бир өпкөнүм үчүн миң мертебе бактылуумун, мени кечирип кой, кана эмесе, мен кеттим.

Чөлмөктү ала зымырап чуркап, көздөн кайым болду.

Зуура эмне экенин али билбейт, эсине келе албай жатты. Өнүбү, түшүбү, караңгы болсо да эки бети албырып ысып чыкты. Ысыйт эле ысыйт. Ал эми күндүз болсо эки бети чоктой болуп кызарып кеткенин көрсө болот эле. Караңгыда анын бетин ким көрүптүр десен. Зууранын ою уйгу-гуйгу. Эми болору болду, боёосу канды деген ойго келди.

Эзели энесине да өптүрбөгөн бетин, эркек адамга, болгондо да үй кызматчысы катары ат багып жүргөн алысыраак жээнинин мындай жакындыгын ичинен сезип ылым санап жүрсө дагы, мынчалык бети ачылып экөөнүн ортосундагы чүмбөттөлгөн көшөгө, айсыз караңгы түндө ачылганын Зуура байкаган да жок, тек гана бетин кармагылайт, алкымынын көгөрүп калбасынан коркот. Карайын дейт, караңгыда кайдагы күзгү. Оюнга алаксыган өндөнгөн менен чөлмөгү курусун, эми кантип Турдубекке жакындайт. Ал чымылдап чуркап бара жатыр, эки бутуна канат бүткөндөй учуп-күйүп зуулдаган бойдон эч кимге жеткизбей бара жатты. Бирок орто жолдо буктурма сыяктуу булунда аңдып жүргөн жигиттер Турдубекти шап кармады, белден алды. Оң колдо кармалган ак чөлмөктү жулуп алгылары келди. Бирок Турдубектин колу ушунчалык бир карышкан экен, эч кимге алдыра койгудай эмес. Болбой эле топтон атылып чыгып, марага барып жыгылды. Бир аздан кийин эсине келди. Зуураны эстеди. Акмалап карагысы, көргүсү келди, кучактагысы келди. Кантсе да эки мөрөйдү өзү уткандай, андан кыйын, андан күчтүү, андан бактылуу адам жоктой сезип турду.

Бир күнү саяпкер Кадыр датканын уулу эртең болуучу чоң ат чабышта Маамытбектин кара кашка аргымагын Турдубектин минип чабышын Маамытбектен өтүндү. Маамытбек макул болгондон кийин түн бою Турдубекке атка мингенде атайы белгилүү боло турган жеңил чапан, башына кызыл шайыдан малакай, үзөңгү уруп кетпегендей булгаарыдан жумшак өтүк, мойнуна саймасы бар жибек көйнөк тиктирилет.

Буларды кийгенден кийин мүрунку шамтырап, салбырап жүргөн Турдубек жок, кийген кийими жарашып, кара кашка аргымакты мингенде күлүк ат менен баланын шаңына-шаң кошулуп, эң эле көзгө жылуу учурайт. Муну көргөн датканын эрке кызы Зууранын ичи элжиреп, энтиге энесине: «Эне, мындан кийин байкемдин күлүктөрүн дайым эле жээн чаап жүрсүнчү» – дейт. Датка энеси болсо кызынын чөлмөк ойнолгон сайын, Турдубек менен өбүшүп, алкымынан сордуруп жүргөнүн кайдан билсин. Датка алайып кызын бир карап алды. Акылдуу датка байбиченин оюна

«тык» этип бир нерсе түшкөндөй болду. Кызынын акырын болсо дагы бойго жетип калганын эми байкагансыды. Өзүнүн жаштык кези эсине келе түштү көрүнөт. Жалаң уулдарым, эл-журт, Алымбек абышкасынын күйүтү деп жүрүп кызын унутуп койгон белем. Олда бири кем дүнүйө ай. Кечээки эле секелек кызы минтип жигиттерге көз салып калган турбайбы. Датка ичинен ойлонуп калды.

Эртең менен ат токулуп минилип, Турдубек ат сарайдан чыга бергенде Курманжан датка бүт бала-бакыралары, жан-жөкөрлөрү менен чуулдашып ак бата берип узатышты. Батанын ичинде Зуура да бар. Ал ичинде солкулдап турду, Турдубектин аты биринчи болуп келерин кудайдан жалынып турду. Аргымак ат минген жаш жигиттин куп жарашып калганы Зуура эмес бүт элге сонун көрүнүп, көздүн жоосун алат.

Эми кара кашка аргымак чыгып келеби же жокпу, кеп мына ушунда турат. Эгер чапкан аты чыгып келсе Турдубектин бактысы ачылганы, эгер чыкпай калса баягы таз кейпи менен ат сарайда жүрө берери бышык, а балким, андан да айдалып калар. Аны болжош кыйын эле. Бирок кара кашка чыныгы тулпар. Канча жолу намысты алып берген. Датканын балдарынын күлүктөрүнүн ичинен эң мыктысы. Саяпкер Кадыр канчадан бери терин алып, суутуп небак табына келтирип койгон. Ойноктоп, ыргыштап, жер чапчып, башын силкип, көкүлү шүйүлүү, куйругу түйүлүү болсо да ичи тартылып, чаткаягы чарадай дегендей, соорусу жылтылдай, көкүрөк көөдөнү керилип, мойну укуруктай ийилчээк келип, маңдайындагы ак тагы кашкай жылкы баласына көрк берип турду.

Илгери аттарды алыска айдап, эңкейиш-өрүнө карабай күлүктөрдү сынап турган. Эңкейишке келгенде эликтей буту сайылып дегендей астыңкы эки колу узун аттар озсо, ор жерге келгенде колу кыскараак күлүктөр өткөнү баарыга маалим. Ар кайсы буктурмада сүрөөнчүлөр менен калыстар. Мелдеш чоң. Аттар Анжиян, Аркадан, Самаркан менен Бухарадан, Ашхабад мекен Дондун күлүктөрү, дагы толуп жаткан жерден келген.

Ат айдап бара жаткан калыстар тобу белгилүү чегине жетер-жетпес болгонунда: – Теңелгиле балдар, теңелгиле, оомийин – деп бата беришет. Эчен жолу чабышка түшүп кадик болгон күлүктөр, «оомийин» деген үндү күтүп тургандай шарт артына кайрыла турган.

Дал ушул мезгилде кудай бетин көргөзбөсүн балээ болду. Кара кашка аргымак шарт артына бурулганда Турдубектин басмайылы үзүлүп кетсе болобу! Турдубек ээр-сээри менен аттан учуп түштү. Анысы аз келгенсип куюшканды ат куйругуна бекем кыпчып алган экен. Баарыдан балакети үзөңгүдөн бут чыкпайт. Ошентип Турдубек аргымактын эки арткы бутунун чаткаягынан чыга сүйрөлүп келе жатты. Бир мезгилде кыпчылган аттын куйругунан куюшкан бошоду да, Турдубек бир топ жерге сүйрөлүп келип түшүп калды. Караса буту-колу аман. Алаканы гана сыйрылып кеткен. Эч нерсе болбогондой ордуна тура калды. Кара кашка аргымак

сүрөөн менен күлүктөргө кошулуп бир топ астыга узап кеткен экен. Бир маалда карасаң жарыктык, жылкыдан акылдуу мал жок дегени чын белем, кишинеп артын карап туруп калса болобу. Ээси жок ат чыгып келсе дагы баш байге болбосун билгенби, окуранып жер чапчыды: «Келбейсиңби, мен сени күтүп турбаймынбы» дегендей, эки көзү кызарып Турдубекти карайт. Бети-башын чаң баскан, аз да болсо эси оой түшкөн, өзүн эми «өлдүм» деп ойлогон Турдубек чымылдаган тейден кара кашкага жете келди да, жайдак чап секирип минип калды. Жылкы баласынын мындай кылган жакшылыгына ичи жылып, ат жалын өөп койду. Аттар көп эле узап кеткен экен, тээ алда кайдан карааны араң көрүнөт. Эң артында кара кашка караандабай калган. Эми көрүп ал, жарыктык аргымакка канат бүткөнбү, учкан куштай зымырайт. Мал да болсо мындай ызалыкты күтпөгөн, ар убак астыга ат салдырып көрбөгөн буудан эми арыш таштады белем! Эңкейишке келгенде «эликтей буту сайылат» дегендей, эчен атты басып өттү. Эми дагы ат үстүнөн учуп түшпөйүн деп Турдубектин эки колу аргымактын жалында карышкан. Өр таяна бергенде он эки атты басып өттү. Түзөң жерге келгенде эми кызып калган белем учкан куш менен жарышкандай араандай оозу ачылып, ак көбүгү чачылып, кулактын түбүнөн тер жаңыдан чыпылдап таамп, башын жерге сала бир келатат дейсиң, тим эле аткан октой зымырайт. Турдубек эки тизгинди бош койдуду. Кара кашка өз билгениндей арыш таштап келе берди. Саяпкердин баланча жерден тарта чап, баланча жерден камчы сал, баланча жерден оозун коё бер дегени эсинде жок, тек гана Турдубек башын эңкейте ат жалына жазданып камчысын күүлөөдө. Анда-санда алды-артын карап коёт. Кара кашканын астында эми эки-үч ат бара жатат. Алар да оңой күлүктөрдөн көрүнбөйт. Капырай десен, күлүктөр кадимки эле адам сыяктуу көрө албастык, ичи тардык өңдөнүшүп кулактарын чунайтышат. Атаандашат. Кара кашка улам бирин басып өткөн сайын артта калганы кулактарын чунайтып, эки көзүн жашылдантып, жаман бир карап калат да: «Эми бара бер, жолуң бош» дегендей аргасыз өткөрүп жатты. Эми кара кашка биринчи болду. Улам барган сайын шуулдайт. Жаны ачышып, чабандеси үстүнөн учуп түшкөнүнө капа болгондой, адегенде эле биринчи болот элем дегендей, эми өзүнө келгендей мойнун кере салып зымыроодо... Чыныгы күлүккө айла жок көрүнөт. Ар кайсы жерден сүрөөнчүлөр да чыга калып жатты. Адегенде алар бир аз жакындаганы менен, тез эле артта салпандап калып жатышты.

Марага да жакын калды. Кимдин аты биринчи келатат, ким билсин. Балдардын кийиминен таануу өтө кыйын. Анын үстүнө Турдубек топурак-баткак менен жуурулушуп, башындагы малакайы жок, жылаң баш, киши таанылгыс. Андан көрө ураан чакырмай. Курманжан датканын даражасы канча бийик болсо да, кыргызда аялдын атын айтып, ураан чакырыш салтта жок. Муну түшүнгөн Турдубек мурун эле билгенби,

болбосо саяпкери кулагына куйганбы, ат чыгып калса: «Алымбек датка эле, Алымбек датка» – деп айгай салууда. Аргымак да таанылгыс. Анын маңдайындагы айкашкасы да баткак, чаң менен тер басып чымкый кара болуп бүткөн. Турдубектин чыйылдаган үнү, «Алымбек даткалап» ураан чакырышы Маамытбектин кара кашка аргымагы чыгып келе жатканын айгинелеп турду. Датканын иши оң келип, ээси Маамытбектин ташы өйдө ыргып турган кези болсо керек, аларга намыс да, тогуздап сайган байге да келип колуна түштү.

Эми минген аты чыгып келген бала ого бетер сүйгүнчүктүү. Маамытбек Турдубекти аттан көтөрө салып астына өңөрдү да маңдайынан сылап, өөп койду. Датка алакан жайып балага бата тиледи. Зуура болсо Турдубекти көргүсү келет.

Мына ушундан кийин Турдубектин бала болсо да бактысы ачыла баштады. Энеси экөөнө атайы ак өргөө тигилип берилди. Кийим-баштары бүтөлүп, мурдагыдан да өз бала болуп калды. Кийин Турдубек дайым ат чаап чабендес боло, датканын аргымактары чоң той, чоң аштарда нечен жолу чыгып келип, же байгеге илинген сайын Турдубек да сүйгүнчүктүү.

Зуура бой тиреп чоңоё баштагандан бери датканын ою өзүнө ылайык, өзүндөй датка болбосо да, Алай өрөөнүндө, эл-журтка белгилүү жерден куда күткүсү келет. Кызы Зуураны чоң азем менен, каада-салт менен узатсам деген ою эсинен кетпейт. Турдубек да муну жакшы билет.

Бирок ашыктык оту небак жанган Зуура Турдубексиз, Турдубек Зуурасыз күндүзү ойдон кетпей, түнкүсү түштөн кетпеген болуп калган.

Убакыт зымырап уча берип, экөө тең бой тиреп калган.

Эми эмне кылуу керек? Көпкө ойлонгон эки жаш качууну чечти. Кулак угуп, көз көргүс жакка кетүүнү шерттеништи. Бул ойду жүзөгө ашырыш үчүн ыңгайлуу гана бир күндү эңсегени-эңсеген. Акырындан камданып да жүрүштү. Көбүнчө Зуура камдангандай болот. Көпкө күткөн бул күн да келип жетти. Зуура кылдаттык менен кийим-кечесин эки куржунга толтура шыкап, арасына апасынын жамбыларынан да аралаштырган.

Курманжан датка нөкөрлөрүнүн жандоосунда, уулдарынын коштоосунда алыскы бир чоң салтанатка аттанды.

Албетте, аргымактарды багып Турдубек сарайда, Зуура келин-кыздар менен үйдө кала беришти. Турдубек Зуура жөнүндө оюн өзүнүн энесине да айтпады..

Ошол түнү Турдубек небактан бери өзүнө жаккан, өзү тандап нечен жолу байге бербеген кара кашка аргымакты жана ошондой эле тору күлүктү камдады. Күлүктөр ыргыштайт. Майрамдагыдай токулган. Эки куржун көзү толтура Зууранын кийим-кечеси, майда-барат көр-жери, арасында алтындан жамбы, көп нерселер бар. Тээ, түндүн бир оокумунда, эл жаткандан кийин экөө жолго чыгышты.

Бир түн, бир күн өттү. Эзилишкен эки ашык махабаттын илебине батышты. Эми аларды эч ким таба алышпайт, тапса дагы астындагы эки аргымак канат бүткөндөй качса кутулгандай, кууса жеткидей эмес. Алар мындан аркы келечегин да ойлобойт, тек гана экөө кошулганга ыраазы. Кайда баратканын өздөрү да билишпейт. Ат үстүндө обон сала кетип бара жатышкан эле. Жайдын күнү. Күн ачык. Түш ооп, күн бешим болуп калган учур.

Бир маалда кара басты. Эмнегедир чуулдаган үндөр, көп аттын добуштары, кара жол чаң басып кылкылдаган көп кол. Качкан кыз менен жетим жээнди кубалап келе жаткан эле.

«Мына ушундай болмок» – деди Турдубек. «Эми өлдүк», – деди Зуура. Башка айла жок. Качып кутулуш керек. Эки аргымактын оозун коё беришти. Табына келген күлүктөр балээни да жеткирер эмес, чу койгон жерден белүндү да, тигилер караансыз калгандай болушту. Көп жерге узап да кетишти. Аттын оозун жыйгыча артын карашса топ куугандардын арасынан бир атчан бөлүндү. Тигилер кайра дыр койду. Аргымактар оңой менен жеткирер эмес.

Адам-ээй, баягы топ элден бөлүнгөн атчан, ат эмес эле канаттуу куш белем, бат эле эки күлүк аргымакты такымдап жете келди. Жалт бурулуп Зуура артын караса, агасы Маамытбек экен. Астындагы мингени чолок куйрук баягы Чаар бээ турбайбы.

Маамытбек Зуура менен Турдубектин астына өтө чаап, кайра кайрылып:

– Токтогула, акмактар, – деди. Өңү кумсарып, көзүнөн чаары чыгып:

– Мынчалык болбосо болот эле, жээн. Эми баягынын агасы карындашын кууп жетип, кайра алып келиптир деген биз үчүн намыс өлүмдөн да катуу. Эзели илгертен бери ата-бабабыз кыз чыкканда ак бата менен уза туучу. Биз сени Зуура каада-салт менен узатсак болмок эле. Мен силердин махабатыңарды түшүнөм. Эми ушунчалык болгондон кийин, атаң Алымбек датканын көзү өтүп кеткен, энең Анжиян – Аркага, Бухара – Орусияга аты чыккан улуу инсан. Силерди ойлоп, көз жашын төгүп отуруп калды. Бул жерде энең болбосо да мен бир туугандарыңдын улуусу болгондон кийин, агаң болсом дагы атаңдай көрүп, силерге ак батамды берем. Карындашымды сага тапшырдым, сени кудайга тапшырдым, Оомийин, ак жолунар ачылсын, кармашкан колуңар бек болсун, – деп бата тиледи, кичирээк баштыкка түйүлгөн дилдени Турдубекке ыргытты да, кайра тартты.

Мына, Кудай берет деген ушул. Асмандан тилеген жерден келет деген ушул болду. Эки ашык көпкө чейин эмне кылаарын биле алышпай, же ыйлай албай, же күлө албай, тээ бир оокумда араң эстерине келишти. Сүйүнүчкө чек жок. Агасынын адамкерчилиги, акылдуулугу, жол билгилиги, качкан карындашын атайы кууп жетип, ак бата берип кайра кайтканы эмне деген гана бакыт.

– Эми ишибиз онолду, Зуура, – деп Турдубек Зуураны аттан көтөрүп алып сыга кучактап, ары-бери ээн талаада:

– Оо, чоң Кудай, Кудай эле Кудай, чын эле сен бар экенсиң да, – деп Зуураны аймалап жатты.

– Эми биздин багыбыз ачылды, боюнду токтот Турдубек, жүр атка минели, кеттик андан ары, – деп аргымактарына камчы салган бойдон, мына эми чапканды көрсөң, күлүктөрдүн чуркашы эми канат бүткөндөй кетип баратышты.

– Капырай, – деди Зуура, – бул чуркаштары менен аргымактар тигил Чаар бээге кантип жеткизди десең.

– Чаар бээ, – деди Турдубек, – чыныгы буудан. Кыргыз эли: «Байтал күлүк болуп байге албайт» – деп, ургаачы жылкыны ат чабышка илгертен бери кошушкан эмес. Чаар бээнин бир кана айыбы, алиге бир күлүк тукум калтыра элек. Эмнегедир жылда тууганы жылда өлөт.

Күндөр өтө берди. Алардын качканына бир жумадай болуп калды. Тоо ичи. Чоң көк жайык. Алды жакта бир чоң айылдын четинде котологон көпчүлүк эл. Той берип жаткан сыяктанат. Улак тартмай, кыз куумай дегендей. Кыйкырык сүрөөн, ызы-чуу. Тээ, ары алыстан ат чабыш келатат. Зуура менен Турдубекти алар жандай өтүүдө.

Кудай эми урса болобу! Зуура минген аргымак далай жолу чоң чабышка түшүп, мындай ач кыйкырык, куу сүрөөнгө көнгөн жаныбар, анын үстүнө эми эле жарышып келе жатканда эти кызып калганбы, жалт ала качкан бойдон, топту аралай кетсе болобу! Зууранын алы келбей эки тизгинди колу карыша тартса да болбой топ күлүктөргө аралаш барып араң токтоду. Топураган эл дароо эле Курманжан датканын айтылуу күлүк аргымагы экенин таанышат. Бул аргымактарды минип, кызы Зуура менен жээни Турдубектин качканы Алай менен Анжиян өрөөнүнө небак эле дүңк дей түшкөн. Жамандык жерге жатабы. Айтылуу Алай канышанын кызы болсо.

Мына ошентип Зуура капысынан болбогон жерден колго түшүп калса болобу. Айла жок Турдубек да туруп берди. Алайга Курманжан даткага ат чаптырып, чабаган жөнөтүлөт. «Баягы качкан кызы менен жетим жээни колго түшүп кармалды. Эмне кылабыз, коё беребизби, же алып келинсинби» деген кабар кетти.

Арадан көп узабай: «Качкындарга убал жок, кармалса алынып келинсин» деген датканын заардуу өкүмү келди. Арга да жок, амал да жок, Турдубектин колу байланып, ыңырчак токулган арык, сасыган жоор аттарга мингизилип күнөөлүүлөр датканын үйүнө жеткирилди.

Турдубек орго салынды.

Арадан жыл өттү. Жаз маалы. Мал төлдөгөн учур. Датка Турдубекти ордон чыгарды да, буйрук берди. Тигил бактын арасындагы баягы Чаар бээни көрсөттү. Көрсө, Чаар бээ бооз, тууруна жакын калган

экен. Желини толо, эки бөйрөгү салаңдап, эмнегедир тууй түрган түрү бар. Куйругун көтөрүп, ары-бери басат. Турдубек эми түшүндү: анын милдети тигил Чаар бээни аман-эсен туудуруу. Анын тагдыры Чаар бээнин көтөнүндө тургандай сезилди. Турдубек жылкы менен чоңойгон эр кул, бээ ары-бери басса кошо басат. Бирок Чаар бээ кызганып жатабы деген ой менен, билинер-билинбес, көрүнөр-көрүнбөс болуп обочороок андууда.

Кеч кирди. Күүгүм талаш, караңгы да кирип баратат. Тигинде бир караан келаткансыйт. Жакындап келсе желбегей кымкап чепкен жамынган Курманжан датка, башында элечеги бар. Күүгүм талаш болсо да анын заардуу, кумсарыңкы ачуусу байкалып турду. Эмнегедир жалгыз келди. Демейде, ары-бери басканда датканы коштогон аялдар, үй тегерегинде болобу, ал эми алыска жол жүрүп калса коштогон жигиттер, кызматчылары, аялдар да боло турган. Жалгыз жүрбөйт дечи. Турдубекте жан жок. Эмне кылаарын билбей кол куушуруп, чөк түшүп туруп берди.

– Эси жок жетим, бээ туудубу?

– Жок, энекебай, бээ тууй элек, – дегенге араң жарады.

Үн жок, сөз жок датка кайра кетти.

Түн бир оокум болду. Кара баскан Чаар бээ али тууй элек. Бирок чабалактаганы улам көбөйүүдө. Бирде жата калат, бирде кайра турат, иши кылып тынчы кетүүдө.

Түндүн караңгысына карабай дагы эле жалгыз датка дагы бир жолу келди. Али бээ тууй электигин угуп кайра кетти.

Мына эми таң куланөөк сала турган болгондо Чаар бээ чыдай албай жата калып тууп жиберди. Кара кашка, төрт буту тартайган эркек кулун болуп чыкты. Турдубек эки колу менен каканагын аарчып, оозумурдун сүртүп тазалап, эки тизесинин алдына коюп, бооруна кысып отурган кезде датка дагы басып келбеспи, күмүш кымкап чепкенди ийнине сала:

– Туудубу бээ? – деди.

Жаш баладай кулунду бооруна кучактаган Турдубек:

– Кара кашка эркек кулун, накта буудан эми туулду, энекебай.

– Оо, жарыктык Чаар буудан, айда тууганың айда, жылда тууганың жылда жок болчу эле. Эми кара кашка кулундун боосу бек болсун. Эркек да экен. Сенин жалгыз айыбын ургаачы болуп жаралып калганың. Болбосо, ааламда сендей күлүк буудан азырынча жок. Мусулманчылыкта ургаачы жылкыны: «Байтал күлүккө байге жок» – деп, сенин багың ачылбады. Эми мына сенин да, сен тууган кара кашка кулунуң да биздин бала-бакыранын бактысына жаралган, өзүңдү тарткан, күндө чапса күндө чыккан, айда чапса айда чыккан буудан болсун, – деп, оң колун желбегей жамынган күмүш чепкенден чыгарып, кулундун ай кашка маңдайына тийгизип, өз колунун манжаларын өзү өптү.

Ошол кезде оң билегине илинген жалаң кылыч кыны жок жаркылдап илинип турганын Турдубек көргөндө, кучактаган кулуну менен кулап түштү.

– Эми акмак жээним, ажалың жок экен. Кымындай көзүң илинип кеткенде башың алынмак эле. Сенин акмактыгыңды эми кечирдим. Ал, тигил Зуураны, колукту кылып ал. Бул кашка кулунду да сага энчиледим. Эми энелик мээрим менен ак батамды берем. Бир айдан кийин чоң той берилет. Кызымды ошондо каада-салт менен бөлөйүн. Бул кулун сенин байлыгың. Оң менен солго атак-даңкты чыгарган кара кашка буудан болот.

Айтканындай жер дүңгүрөткөн чоң той берилип, мал-мүлкү менен үй көтөрүлүп, энчи бөлүнүп, Турдубек менен Зуура чыныгы баш кошот.

Кийин алар бала-чакалуу болуп, айткандай кара кашка буудан көп жыл бою кыргыздын намысын алып берип турган күлүк чыгат...

Ушинтип Актан Тыныбеков атабыз аңгемесин аяктаган эле.

Эскертүү: *Аңгемедеги каармандардын аттарын эсиме бекем түйүп калбаган чыгаармын. Ал үчүн урматтуу окурмандарымдан кечирим сурайм. Эгер датканын ошол кызынан тукум бар болсо менин сөзүмдү толуктап, тактап беришээр деген ойдомун.*

Публицистика

**Турusbек
МАДЫЛБАЙ**

МЕНИН АМЕРИКАМ, ЖЕ ЖАҢЫДАН АМЕРИКАНЫ АЧУУ

Китебимди ушинтип атагандыгым үчүн мен Америка элинен кечирим сурайм, сиздердин жериңиздерди тартып алайын деген менде дегеле ой жок.

АКШ Өкмөтүнөн дагы кечирим сурайм, анткени өлкөнүздөрдү ээлеп алуу ою менде түк жок.

Атактуу Кристофор Колумб жана Америго Веспуччилердин арбактарынан дагы кечирим сурайм, себеби мен сиздер тапкан Американы эмес өзүмүн, жеке менин гана Америкамды таап, окурмандарга тартуу кылып отурам.

Бардыгыңыздарды терең урматтоо менен китептин маалиби.

Америкалык бир киши кудайга жалынат дейт:

- О, Жараткан, сен үчүн бир миллион жыл деген эмне?
- Бир көз ирмем, – дейт Кудай.
- Бир миллион долларчы?
- Бир тыйын.
- Йа, Жараткан, мага ошо бир тыйынды берип койчу.
- Мейли, бир көз ирмем күтө тур...

Турusbек МАДЫЛБАЙ бир нече эл аралык жана улуттук адабий сыйлыктардын ээси, Кыргызстан Улуттук жана Евразия жазуучулар уюмдарынын, иңглиц тилдүү акындардын «Templar poetry» жамаатынын мүчөсү.

Ошол өлчөм менен алганда адамзатынын тарыхына бир эле көз ирмем болуптур. Ал эми Американын тарыхына анда канча жыл болот? Көзүңдү бир ирмегенге деле үлгүрбөй каласың го. Бирок анткени менен Америка Кошмо Штаттары ошол жарыбаган биртике жылда өсүп-өнүгүп, азыркы күндө дүйнөдөгү эң улуу мамлекетке айланды. Азыр жер жүзүндө жашап, ошол Американы бир барып көрсөм деп эңсебеген адам болбосо керек. Бул жарык дүйнөгө келген ар бир кишинин кыялында өз Америкасын тапкысы бардыр. Жок дегендердин деле бирөөлөрү аны жек көрүп тааныгысы келбесе, бирөөлөрү болсо аны күнүгө эңсей берип, акырында ал жакка баргандан үмүтүн үзүп койгондор болушу керек. Кыскасы, Америкага кош көңүл киши жок: жакшы көрөсүңбү, жаман көрөсүңбү, бирок ал жак сенин эсиңен кетпейт. Американын улуу жазуучусу Эрнест Хемингуэй Парижди: «Сени дайыма коштоп жүргөн майрам» дегендей, Америка дагы сенин жүрөгүңдү дайыма дегдеткен ачылыш.

Бирөөлөрү АКШны укмуш дүйнө көрөт, бирөөлөрү жек көрөт, бирөөлөрү аны кинодон гана көрөт. Мен да мурун Американы кинодон гана көрүп жүргөм. Ал жерде жалаң кылмышкерлер менен полисмендер жашачы, ал жерде толо банги, сойку жана митаамдар жүрөр эле, ал жерди жалаң супермендер жактырып, террорчулар жек көрчү. Америкада жалаң киноартисттер менен ырчылар гана байычы, банкирлер менен финансисттер гана элдин тагдырын калчап-өлчөп, бул өлкөнүн эле эмес, бүт дүйнөнүн экономикасын каалагандай бийлеп турчу. Кинодогу Кошмо Штаттарында эки коңшунун бири кылмышкер, бири аны андып жүргөн полисмен болчу, бири сойку, бири аны агылгалаган маньяк болчу, бири зинжил (кара) кул, бири аны эзип иштеткен ак киши болчу, бири жапайы, бирок мыкаачы инди, бири маданияттуу, бирок жеткен куу жааруу кишиси болчу.

Мына ушундай ойлорум менен мен 2010-жылдын 27-августунда жума күнү БОИНГ-757 учагынын 992-сапары менен Хитроу аба майданына конгондо, Лондондо жаан себелеп туруптур. Лондон дагы өзүнчө бир керемет дүйнө. Инглистан мен үчүн бала кезимен жомоктуу аалам: бул жерде шамал алмашкан сайын Мэри Поппинс деген сыйкырчы айым келип, кичинекей балдарды аруулукка тарбиялайт; бул жерде Алиса деген кыз жердин түпкүрүнө кулап түшүп, ал жактан укмуштар дүйнөсүн таба берет; бул жерде Питер Пен деген бала биротоло чоңойгусу келбеген балдарга келип, аларды кыялындагы чоң саякатка алып кетет; бул жерде Бактылуу Ханзаада шаардын бүт үстүнөн карап, бирөө кыйналып же ачка болсо, ошого жардам берип турат; бул жерде 100 акр аймакта Винни Пух деген тукаба мамалак кайгылуу кодик, абалак мурун торопой жана башка достору менен жашайт.

Бирок, тилекке каршы, мен ушунун баарын көрө албай калдым, анткени беш-алты сааттан кийин, тактап айтканда, ошол эле күнү саат 4:35те мен Американы карай жол тарттым.

1992–94-жылдары мен Маскөөдө дипломатиялык академияда окуп жүргөм. Каникул учурунда үйүмө барганда, бир күнү эле меникине кудам келип калды. Наркы-беркини сураштыргандан кийин ал аксакал киши бир маалда минтсе болобу:

– Анынын баары го жакшы дечи, кудам, бирок сен Ельцинге жолуктунбу?

– Жок, – дедим мен, анан мени ушундай ыңгайсыз абалда калтырган кудамдын наадандыгына таарынгансып күнк эттим. – Маскөөгө баргандын баарын эле кабыл ала бергендей Ельциндин эмне, кылаарга башка иши калбай калыптырбы?

Анда кудам жылмайып, мага муну айтты:

– Угуп турчу, кудам. Менин бир айылдашым бар эле. Жылдардын биринде ал жакшы иштегени үчүн Маскөөгө элдик чарба ийгиликтеринин көргөзмөсүнө (ВДНХга) жөнөтүлүп калды. Бир жумадан ашык убакыттан кийин үйүнө кайтып келгенде, айылдагылардын бардыгы аны кезек-кезеги менен конокко чакырып, ар кимиси Маскөө жөнүндө сурай берди. Эң артында алардын бардыгынын тең сураганы бир эле нерсе болчу:

– Сен Сталинди көрдүңбү?

Анда тиги киши өзүн жоготпой туруп минтип жооп берип коёт:

– Ооба, көрбөй анан! Көрмөк түгүл аны менен отуруп чай ичиштик. Ал мени конокко чакырды...

Эл ошого эле ыраазы болчу. Тиги айылдашынын Сталин менен жолукканын-жолукпаганын ким билип коюптур? Ошондуктан, куда, сен деле Ельцинге жолуккам деп коё бер да, аны ким текшерип отуруптур? – деп бүтүргөн сөзүн менин кудам.

Бирок мен баары бир антип калп айтканды дегеле үйрөнө албай койдум, ошондуктан мен Америкадан көргөнүмдү гана болгонун болгондой айтып берейин, туугандар. Мен ал жактан Обамага жолуккан жокмун, Шварцнеггер, Ван Дамм, Сталлонелер менен кучакташып сүрөткө түшкөн жокмун, Жулия Робертс, Анжелина Жоли, Кристен Стюарт менен өбүшкөн жокмун. Мен ал жакка болгону жазуучу катары ЮНЕСКО жана АКШ Өкмөтүнүн чакыруусу менен эл аралык жазуучулар программасы боюнча бардым.

«Жолоочунун барары эңсеген кербен сарайы» демекчи, мен дагы

Жаңы материкке барганда, Эски материктен 8 саат 50 мүнөт жол жүрүп отуруп, ириде эле АКШнын Чикаго шаарындагы Охаре аэровокзалына жеттим. Ошентип мен 27-августта саат 7:25де 7381 мил (он бир миң километрден ашык) жол басып, Евразия континентинен акыры Америка континентине өтүп бардым.

«Өтүп бардым» – деп айтышың оңой го, бирок мезгил-мезгили менен монитордон Тынч мухиттин үстүнөн учактын өтүп баратканын көргөндө, кудайлагандан башка айлаң калбайт экен. Жанымдагы коңшуларымды карасам, көпчүлүгүнүн көздөрү монитормо дүмөктүү тигилген. Бирөөлөрүнүн оозу бирдеме деп шыбырап баратат, кудайга жалынып жатса керек деп койдум мен ичимен; экинчилери тамашаламыш болуп, өздөрүн шайыр көрсөтүмүш болот, бирок билем да, анысы сыр алдырбаш үчүн эле; үчүнчүлөрү уктамыш болуп отурат, булар «төө куштар» көрүнөт: башымы кумга катсам эле, эч нерсе болбой калат дейт окшойт. Эмне болсо да, бардыгыбыздын кудай дегенден башка аргабыз калган жок!

Ушуну ыраматылык менин акем (атамдын бир тууган иниси) Рай укканда, дагы бир жолу чалкасынан түшмөк беле. Бир жолу мен Токтогулда жүрүп, Маскөөдөгү кишилерге бир жумушту дайындап келейин деп үйүмө барып, телефон аркылуу эле сүйлөшүп коюп, анан жарым сааттан кийин: «Болду, маселе чечилди», – десем, ал эси ооп таңгалган: «Йа, Туту (ал мени дайыма ушинтип эркелетчи), бу сага мине, Маскөөгө барып келиш мен үчүн Аралга барып келгендей эле кеппи?» Арал дегени коңшу айыл, ал жакка акем машинеси менен жарым саатта барып келчи.

Бирок азыркым андан дагы өтүп кетип жатпайбы: мен 27-август күнү эртең мененки саат 7:35те Бишкектен учсам, ошол эле күнү кечки саат 7:25те жер жүзүнүн наркы бетине барып калып отурбаймынбы! «О шумдугун кур, жарым күндө жердин наркы бетине жетип калат дегени эмнеси?! – деп таңгалмак Рай акем. – Бу жарым күндө мен тиги Сары-Камышка деле барып келалмак эмесмин...» Аны айтаарынын себеби, акем өзү учурунда техниканын алдыңкы катарында болчу, ал Кетмен-Төбөдө эң биринчилерден болуп машине айдаган, өмүр бою айдоочу болуп иштеген. Өзү бир кезде сын тагып, бир аксакалдын сөздөрүн бизге тамашалап айтып берип калчы эле: «Э-э, балдарым! – дейт имиш берки чунак киши. – Силер мен көргөн жерлерди али көрө элексиңер. Мен биягы Ала-Бел, тиягы Таш-Көмүргө чейин, биягы Беш-Таш, тиягы Сары-Камышка чейин бүт барып көрүп келгем...»

Ошол кишинин көргөн жери бүгүнкү күнү так гана Кетмен-Төбө өрөөнүнүн чеги, ал кезде машине деген жок, жалаң атчан кыдырчы, ошондуктан ал байкуштун айтканы деле бир четинен туура: илгерки заманда андан алыс ким барып коюптур дейсиң?

Бирок чынын айтсам, мен деле жогоруда айткан он бир саатта

эмес, Бишкектен Чикагого чейин 20 саатка жакын абада учуп жүрүп отуруп, анан зорго жеттим. Жалпысынан мен бир күн, бир түн жол жүрдүм, ал эми биз күндүн батышынын артынан ээрчип баргандыктан, мунубуз он бир саат айырма берип, жолубуз жарым күндүк эле сапардай элестетилип калды.

Ошол эле Рай акем дагы минтип койчу эле: «Туту, сенин чоң атаң Мадылбай чоң соодагер болгон, ал бүт Орто Азияны кыдырып соода кылчы. Атаң Нукуш дагы, мына, чоң соодагер болду, эми ал бүт Совет өлкөсүн кыдырып жүрөт. Сен болсо чоңойгондо дүйнөнү бүт кыдырам деп атасың, анда сен да соодагер болушуң керек. Бар, барып Самаркандагы соода окуу жайын бүтүрүп кел...» Бирок мен ошондо эле айтчымын: «Буйруса, мен атактуу жазуучу болом. Ошондо мен да, буйруса, дүйнөнү бүт кыдырып келем...» Кудайга шүгүр, менин тилегими берип, азыр чыгармаларым дүйнөнүн бурч-булуңундагы тилдерге которулуп жатат... Азыркыга чейин мен дүйнөнүн жарымын кыдырып көрүп келдим, буйруса, мүмкүн, эми калганын да көрүп калармын...

Мейли, анда эмесе мен өз сапарымды, кечиресиздер, өз баянымды уланта берейин. Ошентип мен атактуу Чикагого барып, ал жерден дагы 196 мил (350 километрге жакын) жолду абада жүрүп, бир сааттан кийин кечки саат 10:35те АКШнын түндүк-чыгышындагы Айова Сити шаарына, Айова штатынын борборуна жеттим.

1983-жылы мен «Мосфильм» киностудиясында режиссер Леонид Квинихидзе тарабынан тартылган «Мэри Поппинс, кош бол!» деген кинофильмин көргөнүмүн. Эсиңерде болсо керек, дагы анда Мэрини Наталья Андрейченко аткарды эле. Бир кездерде атактуу жазуучу П. Трэверс сүрөттөгөн шаарды мен ошол кинодон көрүп алып, эсимде балалык кыялымдагы шаар болуп сакталып калган.

Мен үч айга токтогон Айова Сити дагы дал ошол шаарга окшош экен. Кишилери, тамдары, талдары, дагы көп-көп нерселери кудум эле тиги фильмдегидей көрүндү. Менин Норт Гилберт көчөсүндөгү 115-тамым дагы кинодогудай эле үй экен. Бардыгы төп келишип калды, жада калса, жанымдагы «Жонс» деген азык-түлүк дүкөнү дагы жанагы кинодогу «Жон Лоң» дүкөнүнө окшош болуп чыкты.

Ошентип кудайдын буйругу менен, АКШнын Кыргызстандагы элчилигинин жардамы менен бала чагымдагы тилегим ишке ашып, мен

татынакай, кооз, сулуу, ажайып, чырайлуу, бейпил, көрөңгөлүү (дагы көп сөздөр менен мактай берсе жараша турган) шаарга барып калдым.

Айова Сити шаары эң кооз шаарлардан экен. Бир штаттын борбору үчүн чакан болгону менен бул шаар тынч, таза жана маданияттуу эле. Тынч экенин мен ошол шаардын четиндеги Седреп аэропортуна келгенде эле түшүндүм: аэровокзалдын ичине кирсем, ал жерде саналуу гана киши туруптур. Бир кыз менин атымды жазып алып, колуна бир барак кагазды кармап турган экен, мен түз эле аны көздөй бастым.

– Куш келипсиз, Турусбек мырза! – деп жылдыздуу жылмайды тигил кыз. – Кандай жеттиңиз? Кыйналган жоксузбу?

– Саламатчылык! Жок, кыйналган жокмун, – деп жооп бердим мен.

– Абдан жакшы. Менин атым – Кери... Кери Жорж, – деп өзүн тааныштырды кыз. – Анда жүрүңүз.

Менин көр-жөрүмдү алып, биз сыртка чыктык. Эшиктин алдында келишкен машине туруптур, мен ага түштүм. Ал жерден Кери мага бир кагаз баштык карматты: ичинде нан, жемиш, суу бар экен.

– Бу сизге, – деди кыз. – Сиздин кеч келериңизди билип, алып койдум эле. Азыр дүкөндөрдүн көбү жабык.

– Чоң рахмат! – түн ичинде келеримди мен биротоло эстен чыгарып коюптурмун, чын эле Керинин белеги жакшы болбодубу.

Биз шаарга чейин бир саатча жол жүрдүк. Мен үйгө жеткенимде эл бейпил уктап жатыптыр. Кери мага дагы бир баштык берди, анын сыртында:

Т. Мадылбай

Бостек үйү,

Куш келипсиз, урматтуу конок! –

деп жазылуу экен. Ичинде ачкыч жана бүктөлгөн бир барак кагаз жүрөт. Анда:

Меймандар үчүн Бостек үйү,

115, Норт Гилберт көчөсү.

Тарыхый Бостек үйүнө куш келипсиз!

Сиздин бизге конок болууңузга абдан кубанычтабыз!

Эшик кулптануу, аны бак жагынан ачсаңыз да болот.

Көчө тараптан 2010 деген кодду терип бассаңыз, өзү ачылат.

Машинеңиз үчүн бак жагында орун бар.

Кандайдыр бир жардам керек болсо, 319-354-2453 телефонуна

үй кызматчыңызга чалыңыз, – деп жазылыптыр. Эшигинде илинип турган кыргыздын туусун көргөндө, менин жүрөгүм бир аз жылый түштү. Мен каалганы ачып, үйгө кирдим. Ичи татынакай, эки кабат там экен: меймандар үчүн бөлмө, жата турган бөлмө, чакан алоокана, эс алуучу жай, үй эмеректери.

Мен шам-шум этип алып, төшөгүмө барып жаттым. Бул менин Америкадагы биринчи түнөшүм эле.

Эртеси мен турганда, эшикте күн тийип, жарык болуп калыптыр. Мен аман-эсен жеткенимди үйдөгүлөргө кабарлап коёюн деп Интернет бар жерди издеп жөнөдүм. Кайсы тарапка барарымды деле билбейм, нары басып, бери басып, акырында жанымдагы коңшу үйгө кайрылдым. Ал жерде ушул Бостек үйлөрүнүн дагы, жанындагы жаңы оңдолуп жаткан Енглерт үйлөрүнүн дагы ээси, татынакай, апакай Барбара ван дер Воуд айым жубайы Стив экөө бар экен. Мен алар менен таанышып, Интернетти кайдан тапсам болот деп сураганда, алар мага жолду көрсөтүп берди:

– Ушул Норт Гилберт көчөсү менен түз барып, үч гүзөр өткөндөн кийин оңго бурулсаңыз, бир аз басканда эле шаардык китепкана көрүнөт, – деди Барбара айым.

Мен айткан жолу менен барып, китепкананы таптым да, ичине кирип сурадым.

– Сиз бизде катталуусузбу? – деп сурады китепканачы.

– Жок, – дедим мен. – Мен бул жерге кечээ эле келдим.

– А-а, анда сиз мейман турбайсызбы? – деди тигил. – Сиз жазуучусуз да, ошондойбу?

– Ооба, – мен башымды ийкедим.

– Анда Интернетти бул жерден пайдалансаңыз болот, – деп китепканачы нарыраактагы бир кызды чакырды да, андан мага компьютерди көрсөтүп берип коюуну суранды.

Үйүмө катты жөнөткөндөн кийин мен тигил кыздан акчасы канча болорун сурадым.

– Сиз биздин мейманыбыз болосуз да, сизге бекер эле, – деди кыз.

Мен баягы «Мимино» деген кинодогу машине айдоочу Хачикяндай эле абалда калдым. Эсиңердеби, ал Маскөөдө мейманканага келсе, аны башка бир про-

фессор менен алмаштырып алып, люкс бөлмөсүнө бекер эле киргизип коёт. Мени дагы бирөө менен алмаштырып алган жокпу деп, мен тигил кыздан кайра сурадым:

– Сиз мени башка киши менен алмаштырып жатасыз көрүнөт, – дедим мен.

– Жок, сиз Турусбек Мадылбайсыз да, туурабы? – деди тигил кыз камырабай туруп гана.

– Туура, – дедим мен мукактанып.

– Ошол, анда сиз биздин шаардын мейманысыз, – деп жылмайып койду кыз. – Сиз үчүн биздин кызмат бекер.

– Рахмат! – деп алып, мен аң-таң бойдон үйүмө кайттым.

Ошол маалда менин да Рай акемдикиндей эсим ооду. Кыргыз эли деле меймандос келет го, бирок тигинчелик эмес да! Эшигимде болсо кыргыздын туусу илинип турат, китепканада минтип мага бекер кызмат кылып берип жатышат, жок, мындай сыйды мен биринчи жолу көрүшүм... Акыйкаты, Америка таңгалычтуу өлкө экен!..

Үйгө келгенимден кийин менин көңүлүм ток болгону менен кардым ач болчу. Тамдын ичине кирбей туруп эле мен саал өйдөрөөк басып, каерден курсагымды тойгузарымды издедим. Менин көчөмдү кесип өткөн Ист Маркет көчөсүндө бурчта бирине бири бет маңдай эки ашкана турат: бирөө Блуверд Динер, 330-үйдөгү жергиликтүү тамактарды даярдоочу ашпузул; экинчиси Бандитос деген 331-үйдөгү мексикалык ашпузул. Мени ушул экинчисинин аты кызыктырды да, мен ошол жерден тамактанганы кирдим.

– Саламатсыздарбы! Кандайсыздар? – мен мексикалыктар иштесе керек деп ичиндегилерге испанча кайрылдым.

– Саламатсызбы! – деп испанча жооп берди кызматчы кыз. – Куш келипсиз!.. Мына, ушул жерге отуруңуз... Сизге кандай тамак алып келейин?

Мен тамагынын аттарын деле билбегендиктен мага даамдуураак жана тогураагынан бирдеме бергиле деп сурандым.

– Сиз мексикалык эмессизби? Мен сизди Мексика ашпузулун билет экен дебедимби, – кыз өзүн оңтойсуз сезип кетти көрүнөт. – Анда мына бул тамактан татып көрүңүз.

Кызматчы кыз мага чаватиге оролгон лоядан оокат алып келди. Калемпирди аябай кошкон экен, оозумун ичи дуулдап эле калды. Бирок тамагы даамдуу болду, өтө кымбат дагы эмес, болгону 12 доллар. Бирок бул жакта, бүткүл Батыштагыдай эле кызматчыларга дайыма чай пул бериле турганын билчимин: мен 13 доллар төлөдүм да, коштошуп чыгып кеттим.

Бул менин Америкадагы биринчи тамактанышым болчу.

Курсагымды тойгузуп алып, мен шаарды бир аз кыдырып келдим. Элесимде калганы эле, тегерегим бүт көк талаа. Ооба-ооба, шаардын ичи жайнаган эле көк талаалар менен бак-дарактар экен. Анан эң кызыгы, биздегидей ар жерде: «Чөптү баспагыла! Айыбы баланча сом» – деп жазылбай, тескерисинче, каалагандын баары ошол көк чөптүн

үстүнө китеп баштыктарын коюп алып, бири уктап, бири китеп окуп, бири жада калса тамактана берет экен. Болгону өздөрү артынан кайра бүт тазалап кетет. Окуучулар болобу, чоң кишилер болобу ошол шалбаанын үстүнө тартынбай эле, коркпой-үркпөй эле чак түштө кийим-кечесин, болгон көр-жөрүн жайып алып жата берет, ал жерде сабагына даярданат,

эс алат, башка иштерин кылат.

Эмнегедир шотландиялык «The Brothers Four» (Төрт бир тууган) деген ырчылар тобунун «Көк талаа» аттуу ыры дароо менин эсиме келе калды:

Бир кездерде көк талаалар жайылчы,
 Күн нурунун кучагына жайкалып.
 Бир кездерде өрөөндөрдө суу акчы,
 Туш-тараптан шалбааларга курчалып.
 Бир кездерде көк асманды мелжиген
 Ак булуттар агып турчу бийикте.
 Кыялымда чоң сүйүүнү эңсеген
 Булуң оорун алып турчу тилекте.
 Ошондо биз кол кармашып чуркаган
 Ашык элек, көкөлөөчү мейкинде.

Азыр ал көк талаалар жайылбайт,
 Күн нурунун кучагына жайкалып.
 Азыр ал өрөөндөрдө суу акпайт,
 Туш-тараптан шалбааларга курчалып.
 Шамал айдап, көк асманды мелжиген
 Ак булуттар акпай калды бийикте.
 Кыялдагы чоң сүйүүнү эңсеген
 Булуңдар жок тилектеги бир кезде.
 Кайда эми кол кармашып чуркаган
 Ашыктыгым көкөлөөчү мейкинде?

(Иңглис тилинен которгон Т. Мадылбай)

Мен үйүмө кайтып келсем, коңшу тамдын жанында менден бир аз кичүүрөөк бир зинжил (кара) жигит көр-жөрүн түшүрүп жатыптыр. Мен билчимин, ошол Жефферсон менен Норт Гилберт көчөлөрүнүн бурчундагы ал там дагы Бостек конок үйлөрүнө кошулат, демек, бул жигит бүгүн келген Жибутилик акын жана жазуучу Чехем Вотта болсо керек. Мен Бишкекте үйүмдө жүргөндө эле анын Африка чөлү жөнүндө чыгармасынан үзүндү окугам, ошондуктан мен анын жанына басып барып саламдаштым. Тигил сүйүнүп кетип, өзүнүн эмеле саат бештерде келгенин

айтты. Кийинчерээк биз көбүнчө аны менен французча сүйлөшүп жүрдүк, анткени ал Парижде окуп, азыр да чыгармаларын француз тилинде жазып жүрүптүр. Инглис тилине караганда француз тилин жакшы билет экен.

– Анда сен кыйналбай эле мага французча сүйлөй бер, – дедим мен ага. – Мен француз тилин деле түшүнөм. Мен сенин чөл жөнүндө чыгарманды окугам. Ушул силерде чын эле суу маселеси өтө татаалбы? Мен Экзюпериден да окугам, эсиндеби, баягы чөлдөгү арап уруулардын аксакалдарын шаркыратмага алып барганда, алар көпкө суктанып карап турат го. Анан бардыгы тараганда, бирөө баары бир кетпей тура берет. Аны жүр деп чакырышса, ал мен ушул суу түгөнгөндө кетем дейт. Бул суу эч түгөнбөйт десе, анда тигил буркурап ыйлап жиберет: силердин кудайынар биздикинен ырайымдуу экен дейт. Сенин да чыгарманда ошого окшош жери бар экен го.

– Силерде суу маселеси жокпу? – деп сурады Чехем.

– Жок, – дедим мен. – Бизде суу маселеси, Кудайга шүгүр, анчалык татаал эмес.

– Анда силер бактылуу экенсиңер, – деп суктанды Чехем.

Ал менин Америкада таанышкан биринчи жазуучум болду.

Ошол эле күнү кечки саат 10:00до дагы бир кошунам, Жаңы Зеландиялык акын Хинемона Бейкер келди. Анан эң акырында саат 11:30да Венесуэланын жакшы акындарынын бири Беверли Перес Рего келди. Мага анын «Эскурана» деген ыры абдан жакчы:

Ал мени касиеттүү көрөт.

Ал акылынан айныса керек.

Касиеттүүлөр кара тору, майда болот,

Же борго окшош аппакай.

Анан дагы чыңырбайт

Анын алдында жатып мага окшоп .

Ал мени ыйык көрөт.

Билем, мени шилекейи менен булгайт,

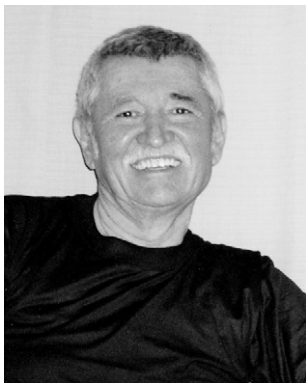
Үстүмө тор жабууну жабат,

Анан шамды жагат.

«Мага бир укмушту көрсөтчү», – дейт...

Чехем, Хинемона, Беверли менен мен кийинчерээк жакшы дос болуп калдым.

(Уландысы бар)

*Өнөркана:
Мурза Жапаров*

УНУТУЛБАС СОКМО ЖОЛ

(Уландысы, башы өткөн санда)

Капкара кийинген сулуу кыз, апапак кийинген сулуу аял

– Мурзаке, бармагын сыяга боёп күн көргөндөрдүн башкасын билбейм, мен Юдахиндин «Орусчадан кыргызчага», «Кыргызчадан орусчага» сөздүктөрү үстөлүмдө турмайын иштей албайм. Түндө иштеп атып ойлондум: жеке өзүм ушу кишиге канча карызмын, дүйнөдө канча билсем, канчасын Юдахинден алдым да, канчасын башкадан алдым? Мага окшоп эки ооз орусча билбей элеттен келгендер антип ойлор ою, ойлонор жөнү бар дейин десем, өзүңдүн эле кыпкызыл кыргыз тилиңди Юдахинден үйрөнүүгө туура келип атпайбы. Эми ал башка кеп, терең маселе, мен тайыз кылып албайын. Айтайын дегеним, сиздин сценарий боюнча тартылган документ фильм бар эле. «Слова» деген, Юдахинге арналган. Бир эле көргөм. Түндө ошол эсиме түштү. Бүгүн ошол тууралуу ангеме куруп берсеңиз кандай болот?

– Анын жайын сурасаң, фильмди Бекеш Абдылдаев тарткан. Билесиң го, кадыр-барктуу, атактуу режиссер. Андан мурда да менин сценарийим боюнча эки документ фильм тартты эле, бири – Фрунзеден 1-жолу троллейбус айдаган кыргыз кызы жөнүндө, «Проспект» деген. Экинчиси – атактуу эжебиз Зууракан тууралуу, «Дочь земли» деп аталат. «Слованы» 1969-жылы экранга чыгарды.

– Юдахинге кандайча кайрылып калдыңыз?

– Константин Кузьмич менин окутуучум, менин профессорум болчу. Өзүң билесиң, КМУнун филология факультетин бүтпөдүмбү адегенде. Анан барып Госкинонун жогорку сценаристтик курсунан окудум. А киши бизге, кыргыз студенттерине 5 жыл кыргызча сабак берип, кыргыз тилин үйрөткөн. Кыргыз диалектологиясы боюнча окутчу. Ажайып адам эле, ажайып окумуштуу болчу. Гуманитармын дегендердин баары эле а кишини жакшы көрчү, көпчүлүгү ошо кишиден окушкан. Бүт өмүрүн, бүт ишмердигин Кыргызстанга байлады да. Өмүрүнүн аягына, б.а., көрүстөнгө кеткенге чейин Кыргызстанда жашап, кыргыз тилине, илимине, дегеле элине чоң эмгек сиңирди. Сен айтып аткан сөздүктөр эле эмне деген кенч. Сенин эле эмес, ар бир билимдүү кишинин, акын, жазуучу же аалымдардын үстөлдөн түшпөгөн китеби болуш керек. Бул котормо сөздүк эмес, түшүндүрмө сөздүк. В.Дальдын, В.Ожеговдун сөздүктөрү сыяктуу эле. Ой-бой, анын ичине кирсең, окуп отурсаң, кыргыздын канчалаган макалылакаптары, салт-санаасы, этика, эстетика, тарыхын билип чыгасың. Биз өзүбүз билбеген сөздөрдү ушу киши бизге эскертип, мынабу сенин сөзүң, мааниси мындай деп, кыргыздын кулагына куюп атпайбы. Ушунусуна эле алтындан эстелик орнотсок болмок.

– Эстелик демекчи, а киши өмүр бою иштеген, өмүр бою тапкан ташыганын, атүгүл китепканасынан өйдө таштап, табыштап кеткен университеттин алдында Шабдан баатырдын эстелиги турат. Эстеликте эч кимдин кусаматы жок деңизчи, бирок эмне үчүн сөзсүз түрдө университеттин алдында турушу керек? Кеминдин оозунда турат го, Петр биринчинин эстелигинен ашса ашып, кемибеген эстелиги. Эмне үчүн университеттин алдында, мисалы, алиппеден баштап, кыргыз тил илиминин, дегеле маданиятынын чамгаарыгын көтөргөн Касым Тыныстанов турбайт? Университетти түптөшкөн ошол эле К.Юдахиндики? Б.Юнусалиевдики? Мамлекеттик ишмердики зарыл дейин десең, биздин гезит ачылгандан бери кеп кылып аткан Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн чыныгы автору Ж.Абдрахмановдуку жок! Эстеликтер боюнча мамлекет саясатына түшүнүү кыйын. Көчөдө, коомдук жайларда Юдахинди эскерген эч бир белги жок го?..

– Өзүң билесиң, биздин көчөлөр, мектеп-сектеп, жоголгон колхоз-совхоздор, дегеле айыл-апа кокту-коллоттон чыккан, өздөрүнүн айылынан чыккан, жалпы элге белгилүү да, белгисиз да кишилердин аттары менен атала баштады. Атүгүл тирүү жүргөн акын-жазуучулардын, окумуштуулардын аты менен аталган мектептер, жерлер бар экен. Бул эми ашынып кеткендик да. Өзүнүн жеринин, же өзү окуган мектептин, же эр жеткен көчөсүнүн атын жоготуп, өз атын, же атасынын, же кайнатасынын атын коюп алууга кантип бет чыдайт. Бу да болсо биздин кыргызбайчылыгыбызды, анан маданий деңгээлибиз канчалык экендигин көрсөтөт. Ошон үчүн Юдахин сыяктуу кишилерибиз унутта калууда.

– Сөздөн четтеп кеттик сыяктанат. Ошентип фильм тартуу жөнүндө ой качан, кандайча пайда болду?

– Мындай болду. Москваны бүтүп келгенден кийин «Кыргызфильмде» иштеп калдым. Бу кишинин да ташы өйдө кулап, өкмөт менен партия түз карай баштаган. Болбосо улутчул деп куугун-сүргүнгө алып кирген. Кузьмич ошо кездеги БК бүйрөсүнөн кызарып-татарып түз эле сабакка келип: «Мени кыргыздын улутчулу деп күнөөлөп атышат» – деп айтканы эсимде. Ал көп сөз. Кыскасы, өкмөттүн көзү оңолду дебедимби, сен айткан «Кыргызчадан орусчага» сөздүгү СССР сыйлыгын алды. Анан мен өзүмдүн атыман, курсташтарымдын, филфакчылардын, дегеле кыргыз элинин атынан куттуктап койгум келди. Ага а кишинин сыйлыгы, ошо кездеги коомдук кадыр-баркы жардам берди, сценарийим өтүп кетти.

– А киши сценарий менен таанышкан жокпу?

– Таанышкан. Атүгүл баштан-аяк кеңешип турганбыз. А киши менен жеке мамилем да бар эле. А кишинин жетекчилигинде дипломдук иш жазгам. Түштүк диалекти боюнча. Өзү кулакка куюп турчу, аны кош, муну киргиз деп. Түштүктүн түмөн бай сөздөрү кыргыз адабий тилине кириш керек дечү. Түштүктүн баласы экен деп мени өзүнө алып алган да. Кийин ойлосо, Кузьмич мени окумуштуу кылам, тилчи кылам деген экен. А менин жазуучу болом деген гана жалгыз максатым бар болчу.

Ошентип сценарийди баштар алдында үйүнө бардым. Мурда да барып жүргөм. Байбичесин билет элем. Чаар деген ити бар эле, аны билет элем. Мен Москвадан келгиче байбичеси кайтыш болуп кетиптир. Жалгыз жашап калыптыр. 1-Май көчөсүндө, кыргыздын «мен» дегендеринин, Аалыке, Түкөлөрдүн тегерегинде жашачу. Чоң коргону бар эле. Үйү алыс калчу. Коргонунда даричасы, кичине калиткасы бар. Калиткасында звоногунун кнопкасы бар. Кнопканы бастым. Шыңгыраса керек, ити үрүп калды. Кузьмич басып келип, эшигин ачыкча калитканы изучать эттим да. Коңгуроо кнопкасынын тегереги желелеп баратыптыр. Киши аз келет экен, киши баштагыдай каттабай калыптыр деп ойлоп койдум. Чыкты. Үстүндө көк бейкасам чепкен бар экен. Саламдаштык. – Үйгө кир – деди. Баягы көрө жүргөн, отура жүргөн китепканасында отуруп, ой-максатымды айттым. Ал деле пенде эмеспи, кубанып кеткенсиди, ыракмат – деди. Сценарийдин планын түшүндүрдүм. Байбичениз кайтыш болуптур, арты кайрылуу болсун – дедим. Байбичениздин бейитине ар жума сайын машине менен барып, гүл коюп турат экенсиз, аны уктум, сценарийге жазсам болобу – дедим. – Жаза бер – деди. Басып-туруп тартылып бересизби, аякка жүрүп бериңиз, буякка жүрүп бериңиз дегенге макул болосузбу – дедим. – Жаза бер, эмне үчүн басып-турууга болбосун – деди. Айтор, көп нерселерди сүйлөштүк. «Революцияга чейинки кыргыздын жазма тили» деген эмгек жазайын дегем. Ташкен, Самарканды кыдырыш керек, архивдери жакшы» – деп калды. Анда сонун турбайбы,

биз дагы киноэкспедиция уюштуруп, тартып калсак болобу десем, жаш балача кубанып кетти. Мен жакын арада Ташкенге барам, өз жумушта-рым менен, келгенде сүйлөшөлү деп коштоштук.

Эки жумадан кийин телефон чалып келсем, коргондо бир жаш аял пайда болуп калыптыр, Жээн келиним деп тааныштырды. Экөөбүз ээн отуруп, сценарийди тактадык. Макул болду. Эми Мурза, – деди, – мынабу жээн келиниме Ысык-Көлдү көрсөтүп келейин, өзүм да эс алайын, андан кийин баштай бергиле – деп макулдаштык.

Мен сценарийди өткөрүп, режиссер чектелип, калган ишти ошол киши моюнуна алып, мен кутулуп кеттим.

– **Съёмкага катышкан жоксузбу?**

– Сценаристтин катышуусу анчалык кажат эмес. Ошо кезде параллель ишим жүрүп жаткан. Рүстөм Ибраимбеков дегенди билесиң го. Менин курсташым. Атактуу кинодраматург. Оскарды алган. СССРдин, Россиянын мамлекеттик сыйлыктарын алган. Ошол экөөбүз биригип киносценарий жазып, аныбыз Москвада өтүп, «Кыргызфильмге» жиберилип, режиссердук сценарийин түзүшүп атканбыз. Өкмөт дачасында. Бир күнү эле Юдахин жөнүндөгү фильмдин деректири машине минип жетип келиптир: «Константин Кузьмич фильмге тартылбайм, Мурзаны чакыргыла деп чыр чыгарып жатат» – дейт. Келдик. Кузьмич филфактын өзү тартуулаган китепканасында отурган экен. Жашарып, жасанып алыптыр, көңүлү жайдары, мени жакшы кабыл алды. Экөөбүз жалгыз калып, жалгыз сүйлөштүк. Сценарий жакшы экен, окуп чыктым, мени ардактап сыйлапсың, аныча ыракмат, бирок айрым жерлеринде мен артистке окшоп кетет экем, мен артист эмесмин да, ойной албаймын дейт. Кайсы жерлери десем, айтты...

Кыскасы, сценарий боюнча мындай болчу. Мүрзөгө гүл коюп, кичинекей аллеяда илкий басып келатат. Нар жакта көр казып атышат. Карап коёт. Аңгыча алдынан капкара кийинген супсулуу кыз чыгат. Учурашат. Кузьмич да баш ийкеп коёт. Кыргыз элинин ага болгон ызаатын, аза кайгысын бөлүшүп жатканын билдирейин дегем да. Жөн эле символ. Бүткөнү да ошондой. Чайыттай ачык күн. Баягы калитканын мен баскан коңгуроо кнопкасын бирөө басат. Бу киши жалгыз жашайт. Өзүнүн басыгы менен чайпалып, жайкалып чыгат. Эшикти ачса, башынан аягына чейин апапак кийинген жаш, сулуу аял турат. Баягы көрүстөндөн жолуккан кыз экен. Апапак кийинип келиптир. Бул эми кыргыздар чын жай, тиги дүйнө деп коёт го, ошондой символ болчу да. Экөө тиктешип туруп калат. Кино ошону менен бүтөт. Ошону жактырбай атпайбы.

– **Өтө реалисттигиненби?**

– Кийин иликтесем андай деле эмес экен. Жанагы жээн келиним деген аялга үйлөнүп алыптыр. Сценарийди ал аял окуптур да. Окумал аял экен, мени жазыптыр деп таанып коюптур. Ошон үчүн кыскарттырып атыптыр.

– Чын эле ошол аялды мелжеп жаздыңыз беле?

– Деталь ошол аялды көргөндөн кийинки таасирден жаралган. Акыры ушул аял көмөт го деп ойлогом. Ошондой болду. Кино кыскарып, анын ордун интервьюлар менен толуктаптыр режиссер. Лариса Лебедева деген бар го, кыргыз прозасынын чыгаандарын орус тилине оодарып жүрбөйбү. Москвада бир отурушта ошого айтып бердим бул окуяны. Кузьмичти тааныйт, сыйлайт экен. «Ой, Мурза, өзүнчө эле көркөм чыгарма экен, жарыялаш керек» – дейт. Сценарийди таппай калгам. Жаштык кез эле, мастык кез эле, ичип, көчүп жүрүп, бир жерге калтырганмын да...

2001-жыл, 30-ноябрь

Бир түп өрүк менен сүзүшкөн булдузор.

Бир көчөгө тыгылган кыштактар.

Эрин сатпаган аял

– «Көчө» фильми тууралуу сүйлөшсөк кандай болот? Бир жылдарда АКШны кууп жетебиз деп ондогон айылдарды бир кыштакка, ондогон колхоздорду бир совхозго бириктирбедикпи. «Көчө» кыязы, ошонун терегинде жазылса керек?

– «Көчө» көркөм чыгарма деле эмес, бар болгону сценарий. 1968-жылы жазылган. Ооба, ошондой балакет чыкпады беле. Майда кыштактарды жоюп, шаар тибиндеги поселкаларга айлантабыз, чарбаларды ирилештиребиз деген. Ошону менен чачылып жашаган кыштактардын, үйлөрдүн баарын бошотуп, анан ал жерлерди эгин-тегин эккенге, же башка бир курулуштарга, же дагы бир башка максаттарга ылайыкташтырыш керек эле. Бул саясат СССР деген эбегейсиз зор мамлекеттин булуң-бурчтарынын баарында жүрдү. Кыргыз жергесинде да жүрдү. Кыргыз өзүң билесин, аз болуп, жери кенен болуп, чачкын жайылып жашай берер элек. Кокту-коллоттордо, түздөрдө, эгин-сегин эгиле турган жерлерде.

– Сценарийди жазууга ошолор түрткү болдубу?

– Ошентип койсо да болот. Анда жазылгандар менин айылым болчу. Баш каарман, өспүрүм, же болбосо боз бала деп коёлу, бул мен болчумун. Күндөрдүн бир күнүндө бир тууган үкамдан, 8–9-класста окуган баладан кат алам. Аппак кыш болчу. Катында минтип жазат үкам: – Ака – дейт, – колхоз биздин айылдарды көчүрмөк болуп жатат башка жакка. Биз бир жерге, бир көчөгө чогулуп, бир көчөнү бойлой отурукташа турган болуп атабыз. Ушу күздө тракторлор, булдузорлор келип дейт, биздин

өрүктөрү, бак-даракты кыйып, түп-тамыры менен сүрүп, түздөп кетишти – дейт. Бирок түздөлгөн талаада жалгыз түп өрүгүбүз калды – дейт. Ал дуб сыяктуу аябай зор өрүк эле. Баарын түздөп, ушуга келгенде баягы кыргызбайдын булдузорунун тумшугу сынып калыптыр да, анан чыгаралбай колун шилтеп басып кетиптир. Баягы өрүк бак кичине кыйшайган бойдон турат, булдузор ошону сүзгөн бойдон турат – дейт. Азыр кар жаап атат, өрүк дагы, булдузор да кар астында калды – дейт. Ал өрүктүн кылда учуна чейин далай чыгып, далай башка өрүктөрдү көргөм. Өрүктөрүн терип жегем, горосунан баштап, бизде жаңыдан түйүлгөнүн, көкмөк кезин горо деп коёт. Солженицындин «Бодался теленок с дубом» дегени эсиндедир. «Музоо дубду сүздү, бирок албетте, аны жыгалган жок. Бирок дуб кичине кыйшайды» – дейт эмеспи. Бул эми параллель. Мааниси башка. Солженицын дуб деп мамлекетти, СССРди айткан. Музоо деп өзүн айткан. Биздики реалдуу булдузор, реалдуу өрүк болуп атпайбы. Мындайча айтканда, өрүк менин кыштагымдын символу да. Ушундан-улам көз алдыма айылым келип, жүрөгүм ооруп, көзүмө жаш айланып, кекенип, жергиликтүү бийликтен кантип өч алышты ойлодум да ошо кезде.

– **Анан өч алдыңызбы?**

– Кийин, кийин билсем, ойлосо, бул жергиликтүү бийликтин деле ою менен ойлонуп, колу менен жасалган иш эмес экен. Алар бар болгону жасоол тура. Ошонун баары Кремлден барчу экен, менин айылыма чейин. Бирок үкам жазган өрүк эсимен өчпөй калыптыр.

– **Ошол замат баштадыңызбы?**

– Агезде чыгарма жазам деген оюм жок эле. Анын үстүнө баягы сага айткан дипломдук ишти – «Ак поюзду» жазып аткам. Кийин, жогорку курсту бүтүрүп, Фрунзеге ишке орношуп, киностудияда иштеп аткан кезимде биздин Госкино, киночулар союзу, «Кыргызфильм» кошулуп, көркөм фильмдердин мыкты сценарийине конкурс жарыялап калды. Бир датага байланыштуубу, эсимде жок. Ошого катышам деп калдым. Ошол айылымдын тагдырын ошондо жаздым да. Бир нече айылдан турган чоң кыштакты бир көчөгө тыгып салып жатышпайбы. Көчө да какыр жерге түшкөн. Ал көчөнүн нугунда мурда сел кетип турчу. Колхоз айылдаштарымдын бирөөнө да бир шифер, бир торсун, бир рама, бир сом бербептир. Үйлөрүн, бак-шактарын жөнеле түрттүрүп салган. Анан бечаралар эски үйүнүн жыгачтарын, торсундарын, түркүктөрүн сүйрөп келишип, жаңысын кошуп, ыйлап-сыктап жанагы үйлөрдү эптеп тургузуп алып атышпайбы.

– **Кыштагыңар өтө көрктүү болсо керек?**

– Чоң кыштак болчу. Уруу-уруу болуп жашачу элек. Нойгут, сасык-бука, кызылаяк, бостон – деп. Ар бир үй чүмкөлгөн кара бактын ичинде жашайт эле. Бир кыштак менен экинчи кыштак, бир үй менен экинчи үй

жалгыз аяк сокмо жол менен катышчу. Эки кошунанын ортосунда сокмо жол болор эле. Бир коргондон экинчи коргонго кичинекей арыкта суу агып, бирөөнөн кирип, экинчисинен чыгып кетчү. Бир үйдүн бышып үзүлгөн алма, өрүгү экинчи үйдүн коргонуна кирип, чыгып турчу. Биз, балдар суудан тутуп жээр элек. Кимдин өрүгү, кимдин алмасы экендигин да таанычубуз. Эми Алым, кыска интервьюда кыштагымдын образын, көркүн сүрөттөп айтып бералбайм да... Бир гана айтарым, ээн-эркин жашаган кишилер ошентип эшигинин алдында 6–7 сотых жерге ээ болуп, ошентип жашап калышпадыбы. А жер тарыганда кишилердин пейили да тарыйт. Дүйнөсү тарыйт. Мисал үчүн, бирөөнүн тоогу экинчи кошунаныкына кирип кетсе, ташка алып кубалап чыгат. Кыргыз ээн-эркин жашап көнгөн. Ошон үчүн пейили кең болчу. Ошо менен жашоо ыңгайы өзгөрүп атпайбы. Ал өзгөрсө, ой жүгүртүү да өзгөрөт.

– **Өзүңүз билесиз, ушул эле темада В.Распутиндин повести бар, «Матёра менен коштошуу» деген. Ал бүт дүйнөнү дүң кылды. Ошол теманы жазган башкалардын, анын ичинде Сиздики эмне үчүн андай резонанс жараткан жок?**

– Ал повесть меникинен он чакты жылдан кийин чыкты. Валентин Распутин абдан таланттуу, анан абдан акылдуу жазуучу. Мен ага өзүмдү салыштыра албайм. А кишинин артында улуу орус адабияты турат. Көп кылымдык традиция турат. Бул – бир. Экинчиден, биринчи эле сүйлөмүнөн баштап окууга, окурманга арнап жазган. А меники сценарий да. Сценарий көрөрманга ылайыкталат. Эпизоддон-эпизодго, сценадан-сценага өтүп дегендей, аттап-саттап жазгам да. Бул эми актануу, акчылануу эмес. Жөн эле экөөбүздүн талантыбыз эки башка, масштабыбыз эки башка деген кеп. Ал азыркы адабияттын классиги. Мисалы, биздин жазуучулар жазганды ал такыр башка жазып койгон учур арбын.

– **«Живи и помнени» эске алып атасызбы?**

– Ал дагы сонун повесть. Дезертир, дезертирдин аялы жөнүндө. Мындай карасаң, боло жүргөн окуя. Ата Мекендик улуу согуштан качкан качкын. Үйүнө качып келет. Өзүнүн мончосуна жашынып жүрөт. Акырындап аялына билинет. Аялы акырындап баарын түшүнөт. Акырындап күйөөсүнө күйүп, күйөөсүнө жан тартып, күйөөсүнө жардам бере баштайт. Акырындап экөө эрди-катын катары табышат, жатышат, өбүшөт дегендей. Анан боюна бүтүп калып атпайбы. Күйөөсүнүн ушул жерде экендигин билдирип албаш үчүн күйөөсүн качырышка туура келип атпайбы. Кар баскан чытырман токойго апарып, ошоякка жашырып, өзү күн сайын тынбастан тамак ташып, кийимин алмаштырып турат. Анысы коңшу-колондорго, айыл-апага билинип калат. Алардын арасында албетте, бир стукач болот да. Эл болгондон кийин. Ал органга билгизип атпайбы. Орган келиндин артынан түшөт. Келин артынан тушкөн сакчыларды билип калат. Өз эринен, сүйгөн жарынан эч качан айныбас аял

эле да. Артынан андып келаткандарга эрин колго түшүрүп бербеш үчүн кайыкты Ангарага айдайт, ортосуна жеткенде боюн Ангарага таштап, агып кетет эмеспи.

Биздин адабиятта да дезертир жөнүндө жазылган повесть бар – «Бетмебет». Ч.Айтматов жазган. Бул киши маселени башкача чечет. Идеологиялашкан жазуучу да. Кыргыз келин баягы дезертирден туулган баласын көкүрөгүнө туу катары, партбилет сыяктуу кармап алып, артынан советтик милийсаларды ээрчитип барып, жашынган үңкүрүнөн эрин кармап берет. Биздин кыргыз аялы – Чыкенин героинясы – Кычан Жакыпов же болбосо Павлик Морозовго айланып атпайбы.

– **Конкурса келеличи. Эмне болду?**

– Жабык конкурс болчу. «Көчөнү» жазып, «Красное небо» деген девиз менен өткөрдүм. Жюри мүчөлөрү Ч.Айтматов, Ш.Усубалиев, К.Өмүркуллов баштаган дөө-шаалар экен. Баланча күнү, баланча саатта жюри заседаниеси башталды. А мен атайлап чечим чыккандан кийин келдим. Эми кичинекей деталь.

Менин сценарийим конкурса түшкөндө ошол кездеги абдан кадыр-барктуу режиссерубуз Мелис Убукеев окуптур дагы, абдан жактырып калыптыр. Меники экенин билбейт. Жюри мүчөлөрүнө, тактап айтканда, Шаршен Усубалиевичке айтыптыр: «Мен мунабу сценарийди окуп чыктым, мага абдан жакты. Эгер конкурстан ушул жеңсе, мен тартат элем. Автору менен иштешет элем» – деп заявка берип коюптур. Мага бир-эки күн кийин айтышты. Өгүнү сага айтып бербедимби, «Ак поюздун» айынан Убукеев экөөбүз араздашып калганбыз. Адам катары күн сайын саламдашып, күн сайын көрүшүп эле жүрөбүз, бирок ичибизде бар да кысталак. Эми ыраматылык Мелис келип, приемныйда отуруптур. Жюри мүчөсү эмес да. Кийин мага ушинтип айтышты. Жюри чечими чыкканга чейин отурду деди. Качан чечим чыгып, «Көчө» Мурза Гапаровдуку экендигин укканда, ал унчукпай кетип калыптыр. Ушундай киши да, эгер Мелистин амбициясы, кекирейген мүнөзү болбосо, «Мурза, куттуктайм, кел, кайрадан чогуу иштешели» – десе, экөөбүз борматуханы ортобузга коюп алып иштей берет элек да... Бай-манапский характери бар эле. Өткөндө да айтпадыкпы.

Ошентип «Көчөгө» үчүнчү сыйлык бериптир. Биринчи, экинчи эч кимге ыйгарылган жок. Бир кызыктыруучу сыйлык берилди, Улан Токомбаевдин Ленин жөнүндө сценарийине.

Сценарийди киностудия 6000 рублге сатып алды. Ага өзүң билесиң, бир жарым машине келет эле. Сценарийдин конкурстан жеңип алган катары кадыр-баркы жакшы болду. Анан баягы эле Геннадий Базаров досум басып келди. Аны менен деле сөгүшүп ажырашканбыз, «Ак поюздун» айынан. Эгер макул болсон, мен тартайын ушул сценарийди – деди. Тарт, – дедим. Ага чейин мен дагы акыл-эсеме кирип калгам, автор катары. Кино коллективдүү искусство. Ал автордун айтканындай, жазганындай боло

бербейт. Режиссердун айтканындай гана болот. Ыраматылык жердешибиз, атактуу кинорежиссер Динара Асанованын бир макаласын окугам: «Сценарий умрет, рождается кино» – дейт. Сценарий киного сиңип кетиш керек.

Иши кылып Генага мен зор ыраазымын, анан зор милдеткермин. Ушул фильмди тартты. Мени менен көп иштешти. Биринчи вариантым жакшы болчу. Бери калганда өзүмө өтө жакчу. Кайра-кайра оңдотуп жатып алышты. Бу жолу өзүбүздүн эле киностудиядагы чиновниктер. Бездарный эле кишилер. Кызматы гана бар. Мен баш ийип иштей бердим. Анда кино өткөрүү тозок эле: киностудиядан өткөндөн кийин республика Госкиносунан, андан кийин Москванын Госкиносунан өткөрүш керек. Ушундай бюрократиялык система болчу.

Ошентип иштеп, иштеп отуруп, мен жана сага айтып берген социалдык жагы мокоп отуруп, акырында комедияга жакыныраак, жеңилерээк, лирикалык фильм болду. Бирок өз учурунда эл дуулдап көрдү, державанын бардык дегидей республикаларына көрсөтүлдү, чет мамлекеттерге да сатылды.

Генанын мыктылыгы – ушул фильмге Кыргызстандын театр, кино корифейлерин тартты. Муратбек Рыскулов, Бакен Кыдыкеева, Алиман Жангорозова, Насыр Кытаев, Рысмендеева эмне деген гана айкөлдөр! Эми ушулардын бардыгы кайтыш болуп кетти. «Көчө» фильми, мындайча айтканда, «Ардак такта» болуп калды. Портреттери сакталган фильмге айланды. Мукемдин акыркы фильми ушул болчу. Башка көркөм фильмге тартылган жок. Болгону өзү жөнүндө телеочерк тартылды. «Көчө» азыр да көрсөтүлө калат. Көргөн сайын ошол кишилерди элестетем. Менин көчөм эмес, жанагы кишилердин көчөсү болуп калды.

Эми Алым, экөөбүздүн маек мемуар жанрына жакын. Менин чыгармачылыгым жөн эле сөзгө шылтоо. Канча кишилердин атын атап, арбагын ойготуп жатабыз. Кечээ Б.Бейшеналиев өлгөндө кыргыз киносу үчүн быйыл кыйын жыл болду деп кеп кылдык. Алгачкы режиссер эжебиз Лилия Турусбекованы, менин досум, таланттуу режиссер Үсөнжан Ибраимовду, Болоттун өзүн эскердик. Биринин артынан бири кетпедиби! Эми кечээ Төлөмүш Океев өтүп кетти деп, киночулар союзунан телефон чалышты. Кыргыз киносунун накта классиги эле. Улуттук колоритти мындай эч ким берген жок. Менталитетти мындай эч ким билген жок. Биздин Төкөм менен кыргыз киносунун бир доору кошо кетти. Бирок кийинки муунга, кийинки киночуларга өзүнүн «Бакайдын жайытындай» болгон жашыл чөптүү жайлоосун жана мен айткан кара топурактуу кыртышын таштай кетти. Андан Төлөмүш Океевдей таланттар өсөт деп ишенем, ишенгим келет. Кайран Төкөбүз, өзү сүйгөн, өзү күйгөн, өзү ардактаган Ата Журтун оор онтотуп, оор үшкүртүп кетти.

Багы жок элдин баатырлары. Көйкөлгөн көкнарылар. Кына койгон кыздар

ЭМНЕ ҮЧҮН КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН ӨМҮР БАЯНЫ СОВХОЗДУН АК КОЙЛОРУНДАЙ ОКШОШ?

– Жазуучулардыкы эле эмес, бардыгыбыздыкы – бүт совет элиники окшош эмес беле. Бирдей сүйлөп, бирдей маарап, бирдей колдоп тургула деп тим болбой, өмүр баяныңар да бирдей болсун, сөзсүз, кедей-дыйкандын үй-бүлөсүнөн чыккыла деген көрүнбөс зекүү бар болчу. Ансыз комсомолго өтчү эмес, окууга, партияга алынчу эмес, демек, чокчондоп ат минип, чочондоп эл башкара албай калчу. Өзүң билесиң, ансыз көп кыргыз кыргыз болбой калат. Азыр баары тең эле эрдесип атпайбы: манаптан чыкканбыз, тектүү жердин тукумубуз деп. Иттин уулу Байгара деле ошентип атат, ашкан атеисттердин баары молдо, жеткен коммунисттердин баары демократ болгондой, баары эле манаптын уулу болгусу келип калды. Ал мезгилде ошенткенин көрөт элек. Азыр манапмын деп адырандап, шадырандап жаткандардын кимисинин болбосун ошол кезде өз колу менен жазган өмүр баянын окуй келсең, бүт эле кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Алдагы Кыргыз Энциклопедиясын аччы, Кыргызстанды 24 жыл кыңк эттирбей башкарган Усубалиев аксакал деле «чынжырлуу» дыйкандын тукумунан.

Ал кезде ошондой эмес беле. Ар ким өзүнө өзү цензор болчу, ар ким өз көлөкөсүн өзү жашырып жашачу. Бардык жерде «кулак» болор эле, КГБнын локатордой «кулагы» канча жашынам десе да, бардык жерден калдайып чыгып турчу. Мен киностудия, телестудия, киносотуз, Жазуучулар союзу сыяктуу идеологиянын кайнаган жеринде иштебедимби. Мисалы, киностудияда жүздөгөн киши иштейт, ондогон киши андып жүрөт, жок эле дегенде, сөз ташыйт. Андай экенин сезип эле жүрөсүң, бирок сен да ага өзүңдүн сезгениңди билдирбейсиң.

Анан кантип өзгөчөлөнүп, өзүңчө жазуучулук биография түзөсүң? Кимдин биографиясында канчалык «кара так» бар экендиги партияга аларда же чет мамлекетке чыгарда кудум рентгенге салгандай көрүнүп калчу. Мен ошондон коркуп эле Монголияга да суранган жокмун.

МУРЗАКЕ, ЭМНЕ ҮЧҮН МОНГОЛИЯГА ДА ЧЫККАН ЖОК?

– Өмүр баянымда деле анчалык шек жок. Өзүмчө эле шектене берчүмүн да, таап алат го деп. Анткени ата-тегимде совет бийлигине каршы чыккан кишилер да болуптур. Мисалы, таятамды Абжапар жүзбашы деп койчу экен. Эскиче кат тааныган, дин насытын улаган, көзү ачык, көкүрөгү ти-

рик киши эле дешет. Өзүң билесиң, мен ноокаттыкмын. Ноокат басмачылардын мекени болгонун да билесиң. «Басмачы» деген совет бийлигинин термини да, биз жакта аларды бектер деп сыйлап айтышат. Чынында өз жеринин патриоттору болгон да. Айтор, кызыл аскерлер Ноокатты басып кирет эмеспи. Ноокаттын эли жалпы эл сыяктуу эле караңгы кыргыз да. Үйүнө ким кирип, жерине ким кожоюн болгусу келип атат, – билбейт, иши да жок. Билгендери менин таятама окшогон жаш жигиттер. Таятам ат-көлүгү, курал-жарагы бар, өзүнө окшогон эр көкүрөк жүз жигитти чогултуп, келгиндерге, мындайча айтканда, кызыл аскерлерге каршы ок атып атпайбы. Бектерде мамлекеттик таалим-тарбия болбосо, анан өз аты, өз курал-жарагы менен чыгып атса... Аттарына жем-чөп, өздөрүнө тамак-аш керек болгондо, жакага түшүп, чоттуу-чоттуу алдуубай-малдуубайларды тандап, керектүү нерселерин «келе!» деп алып турчу да. Анысын ушу кезге чейин басмачылар карапайым калкты талап-тоногон деп окутуп келатпайбы.

Канткен менен бектердин шары менен калк катуу козголуп турган. Ноокат, Алай элинин патриоттук сезими, күч-кайраты түпкүлүгүнөн өтө катуу өнүккөн эл. «Аттан!» дегенде, атка шарт ыргып минип, союлу болсо союлун, мылтыгы болсо мылтыгын көтөрүп чыккан эл азыркыга чейин ошол бойдон келатышат. Мекен маселесине келгенде «дүрт!» эте түшүшөт. Ош окуясы көрсөтпөдүбү...

ӨЗ ЭЛИН КУЛ КЫЛГЫСЫ КЕЛГЕНДЕР ӨЗДӨРҮ КУЛ БОЛОТ

– Сүйөркул Тургунбаевдин макаласын окудуңбу дейсинби? Окудум. Угушумча акындын айткан сөздөрүнө теригип аткандар да бар имиш го. Сын айттырбай, сын укпай көнүшкөн да. А чындыгында Сүйөркул көп жеринен туура айтат. Ош окуясы өтө опуртал окуя болду. Ылайым анын жүзүн ары кылсын! Ылайым кайталанбасын! Бирок анда ким күнөөлүү, ким күнөөсүз деген маселе коюлган жок. Бери калганда, мен ушундай ойлойм. Чыкем, биздин Чыңгыз Айтматов сыяктуу ситуацияны жакшы түшүнбөгөн, ал жердин элинин азап-тозогу, кубаныч-кайгысы менен иши жок, кылымдар бою чогуу жашап келаткан калктардын кошуналык катышын, ашыналык алакасын, туугандык мамилесин жакшы билбеген кишилер чалмакей чалды да, «көзүм көрбөсө...» болуп басып кетти. Чындап жабыр тарткан ага-инилер жабыр тарткан бойдон калды. Советтик доордо, Горбачевдун мезгилинде да, калыстыкка караганда, саясий ката кетирбейин, эл жабыр тартса да мен жабыр тартпайын деген психология күч эмес беле, биздин идеологдордо, идеология «тууларында», камчы чабарларында. Ошондой адамдар көп аралашып, ошол кездеги мамлекет

башчыларыбыз да, окуяны басканы келген москвалык эмиссарлар да, анын ичинен биздин Чыкебиз да ошолордун жетегинде калып, баш ориентирин жоготуп алды. Менин өкүнгөнүм, окуяга акцент туура эмес, бир тарапка гана оодарылып коюлгандыктан, кыргыздар тарап гана жаманатты болуп калды.

Эми экөөбүз тең саясатчы эмеспиз, адабиятчыбыз. Аны башка кишилер сүйлөшсө жарашмак. Бирок Ош окуясы ар кандай улут аралык, эл аралык кырдаалда абдан сак, кылдат, этият болушубуз керектигин көрсөттү. Эң негизгиси, өзүбүздү өзүбүз басынтпашыбыз керек экен. Кыргыз эли ансыз да басынган эл. Оор турмуш ого бетер басынтып атат. Басынган эл кулга айланат. Чеховдун бир акылман сөзү бар. Жаңылбасам, минтип айтылат: «Я по каплю выжимал из себя раба». Анын сыңарындай биздин ар бирибиз өзүбүздөгү кулдук психологияны бир тамчыдан болсо дагы сыгып жатып кутулушубуз керек. Антпесек, биз кичине элбиз, ушул кул бойдон калып, же башка элдерге кул болуп сиңип кетебиз. Биздин «жаңы кыргыздар», баймын деп, көзүн май баскан кыргыздар ушуну түшүнбөй атат. Булар байыган сайын өздөрүн элден бөлүп карап, өздөрүн бек, калган калкты кул санап алды. А чындыгында алар кечээги эле кембагалдар, көпчүлүгү заман ополоң-тополоңунда орто байлыгын талап-тоноп капчыгын кампайтып алгандар. Ошондуктан булардын байлыгы өз боюна сиңелек. Ач көз, алдым-жуттум болуп, арааны ого бетер ачылып атканы да ушундан. Андан айрылып калса, кайреле сен экөөбүзгө окшоп бечара болуп чыга келет.

Эми бизди кул кылган ким? Мына бул көчөлөрдө агылып бараткан ишсиз жаштар, ошол эле көчөлөрдүн бойлорунда уят-сыйытын сатып отурган кыз-келиндердин убалы кимге? Казакстандын какыр талааларына тамеки эгип, жарыбаган эмгек акысын алалбай жалдырап, чегарадан ары ыргытылып, бери ыргытылып жүргөн жалаң кыргыздардыкычы? Россиянын шаар, кыштактарында кар кечип, баткакта калып, нан издеп жүргөн кыргыздардын убал-сообучу?..

Туура айтасың, эл тагдыры – жер тагдыры менен бир. Көз алдыбызда Ата Журттун аймактары ар өлкөгө кесилип өтө баштады. Мына ушунун өзү эле элибизди көз каранды, кол каранды кылып, кулчулукка алып барат.

ӨЗ ТҮШҮНҮГҮНӨ КУРМАН БОЛДУ. ӨЗ ЖЕРИНЕ КОЮЛГАН ЖОК

– Эсимде, эсимде. Сен анда «Кыргызстан маданиятында» иштетчү эмес белең. Салттуу, нарктуу гезит эле. Бекер өлтүрүп алдыңар да. Тактап айтканда, бекер өлтүрүп алдык. Айрым жазуучуларыбыздын ач көздүгүнөн, дүнүйөкордугунан, мансапкорлугунан таланып-тонолуп жок болду.

Андан бери 10 жылдан ашуун убакыт өтүп кеттиби? И-и, ошо силерге берген интервьюда кеп кылбадык беле, багы жок эл баатырга муктаж – деп. Бертольд Брехтин бул таамай сөзүнүн тагыраагы мындай сыяктанды эле: «Баатыры жок өлкө эмес, баатырга муктаж өлкө бактысыз». Ошондой болуп атпайбы. Ошондой болуп келди. Кыязы, ошондой боло берет. Жок баатырларды 70–80 жыл ойдон чыгарып жасадык. Дагы эле бачке-бачке кылып жасап атабыз. Элибиз чын эле муктаж. Короодон «тоок» койбогон баатырларга эмес, короодон беш кадам ары узап чыккан баатырларга. Биздики бүт эле күтүрөп бийлик короосунда жүрөт. Жүрө келген, жүрө берет окшойт.

Таятамдын андан нары эмне болгонун сурасаң, ал киши алынын жетишинче кызыл аскерлер менен аткылашат. Анан кийин аны бирөө кызылдарга сатып койгон экен. Таятам жан жигиттери менен аш жеп, чай ичип, чайханада отурганда кызылдар дүнгүрөтүп замбирек менен чайхананы атат. Таятам катуу жарадар болот. Жигиттери көз байланганда арабага жаңы чабылган жаш беде төшөп, таятамды чалкасынан жаткырышат да, алыскы айылдарга алып жөнөшөт. Таятам айды карап келатып, жарым жолдо жан берет. Жигиттери аны өз айылына эмес, кошуна айылдын бирине эч кимге билгизбей койгон экен. Кызылдар көрсө ачып, сөөгүн кордоп кетеби деп коркушса керек. Мен ушул күнгө чейин таятамдын кайда коюлганын билбейм.

НООКАТТЫК РОМЕО МЕНЕН ЖУЛЬЕТТА

– Чоң атамды да жакшы билбейм. А киши жаңы замандын жытын жапайы сезим менен бир топ эле андап алса керек. 20-жылдары жаңы өкмөттүн кызматын өтөптүр. Эмне кызматта иштегенин да билбейм. Анын жанында ар дайым бир жан жигити болчу дешет. А киши кечээ жакында эле 90 жаштан ашуун жашап, көз жумду. Узун бойлуу, зор киши эле. Ошол кишиден эмне кылчу элеңер деп сурасам, мынабу Нойгуттан чыкчу элек дейт ат минип. (Нойгут биздин айыл. Биздин уруубуз да нойгут. Чоң аталарым те, Баткен тараптан Сох дайрасын бойлоп түшүп келип, ушул жерге отурукташыптыр. Ээн талаа, эрме сай дегидей жерди жапжашыл кыштакка айлантыптыр.) Экөөбүз эки ат минип, Нойгуттан чыгып, бир айылдан экинчи айылды арытып отуруп, тетиги Кыргыз-Атага чейин барып кайтчубуз – дейт. Эми экөөнүн ортосу эки колхоздун айылдары. Эмне иш кылчу элеңер десем, ошол айыл-апаларда чыр-чатак чыгар эле, жаңжал болуп калчу, анан а киши барып, тынчытар эле, басар эле дейт. Кыскасы, а киши эмне кызмат кылганын алигиче билбейм, билейин деп иликтегеним да жок чынын айтканда. Ошондой кызматта иштеп жүрүп, кийин өз ажалынан эле каза тааптыр. Чоң атам менен таятам ынтымак-

ынак, жакын тууган кишилер экен. Атабыз менен апабызды бешиктеги кезинде эле кудалап коюптур. Атабыз 14 жашка, апабыз 13 жашка чыкканда үйлөнүшүптүр. Ромео менен Жульеттанын курагы. Жок, мен жөнеле дал келип калганын айтып атам. Эми, чырымтал түгү түшөлөк дегендей курак да. Чоң энебиз 13 жашар апабызды эки жылдай өз койнуна алып жатып анан: «Бар эми, эриң менен жат» – деп, атабызга өткөрүп берген имиш.

ЭКИ КОРГОНДУН ЭРКЕ БАЛАСЫ

Апамды да жакшы элестете албай калдым. Азыр эсептеп көрсөм, апам каза болгондо мен 3–4 жашта болсом керек. Ал кезде келиндер жаш кезинен көп өлчү экен. Андан үч бала элек: агам Зулпукар, эжем Ибадат, анан мен. Үчөөбүз апабыздан эрте ажырадык. Бизди таэнебиз чоңойтту. Менин «биринчи университетим» ошо киши болду да. Салттуу, нарктуу, эски замандын кишилеринен эле. Бизди эрке жетим кылып өстүрдү. Апабыздын да, атабыздын да жоктугун эч билгизбеди. Атабызбы? Согушка кетип калган. Согушка кеткенде мен жаш элем, мектепке баралек болчумун. 42-жылдан 45-жылга чейин Улуу согушта жүрүп, согушту бүтүрүп, анан келди.

Таэнемин аты – Сялма. «А» менен, быяктын тили менен жазсаң, Салма болуп калат. «Я» же ичкертүү белгисин (ь) кошуп жазуу керек. Ооба, бизде деле Салма, Салиман, Салия ж.б. аттар көп. Бирок таэнедикти аларга туура келбейт.

Үйүбүз эки коргондон турар эле. Коргондун ичи жык толо алма, өрүк, жангак, шабдаалы, алча, гилас... Алардын арасынан тутунук тоо суулары агып өтөт. Айылдын бактарынан күбүлгөн мөмө-чөмөлөр да суу менен кошо агып турчу. Биз аларды тутуп алып жечүбүз, атургай кайсы бактан түшкөнүн да таанычубуз деп мен сага айтып эле жүрөм го. Ал эми кош коргондун артында биздин аталарыбыздан калган кең өрүктарлар жатчу созулуп. Ал өрүктарга кош коргондон кош дарича чыгат.

Биздин үйгө бир чоң түп өрүк сөйкөнүп өсчү. Кыштын күндөрү, шамал түндөрү ошол өрүк кычырап, кычыраганы үйдүн ичине кирип турчу эле. А биз болсо үйдүн ичинде сандалды тегеректеп отурабыз. Сандалыңыз эмне дейсиңби? Сандал түштүк кыргыздарда печкенин милдетин аткарган. Үйдүн ортосуна жерди кичине казандай кылып оюп, ага кыпкызыл өрүктүн чогуун салат, анан ал чок тез өчпөс үчүн үстүнө төрт бурчтуу жапыс үстөл орнотулат. Ал үстөлдүн үстүнө дасторкон жайып, оокат ичсе да болот, оокаттан кийин аны төшөнчү менен жаап, сандалга бутту катып тегеренип жатса да болот. Ушундай сандал япондордо да бар. Аны орус котормочулары «жаровня» деп которуп жүрөт.

Биз ошол сандалды тегеректеп, үч небере өрүктүн кычыраганын тыңшап уктачу элек. Менин колтугумда бырылдап таргыл мышык укта-

чу. Таэнем ташфонардын жарыгында отуруп, ийик ийричү. Кыш ичи эчкинин жүнүнөн же болбосо пахтадан жип ийрип чыгар эле. Жаз келип, күн жылый баштаганда эшиктин алдына таар (өрмөк) курат эле. Керели-кечке майышып, кайышып отуруп таар согот эле, жука кылып. Боёчу. Кышында араалап, отун кыла турган картаң өрүктөр болот, алардын дүмүрчөлөрү калат. Ошолорду жаз келип, жер жибий баштаганда акеме кетмендетип каздырат эле. Анан казган тамырларын балталап кыйдырат эле. Энем ошол тамырлардын кабыктарын чогултуп алып, казанга салып кайнатат эле ийриген жиби менен кошо. Анан боёлуп чыга келчү. Таар согулган соң, кайчысын алып, үстүн тегиздеп кыркып, агама, мага шым тигип берчү. Өзүң билесин, анда кабат-кабат кийим жок, бирден ыштан-көйнөк, бирден шым кийип чоңойдук да.

Анан атабыз аскерден келип, агабыз үйлөндү, эжебизди күйөөгө бердик. Энемдин колунда мен калдым.

НОЙГУТТАР МАНУФАКТУРАСЫ ЖАНА ЭСТЕТИКАСЫ

Биринчи коргондун таржымалы ушундай. Мынча болду, экинчисин да айтып берейин. Окурмандарды тажатып жибербесек болду. «Гапаровдун короолору менен кемпирлеринин кимге кереги бар?» дебесе болду. Айтышат, айтышат. Менин эле калемдеш досторум айтат. Айткан менен төө кыядан өтүп кеткенин билишпейт да, кысыталактар. Мунун баары жанагы сенин кыргыз жазуучуларынын өмүр баяны эмне үчүн окшош дегениңен чыгып калды. Баарыбыз эле детдомдо өсүп, инкубатордо көз жарган эмеспиз да. Ар бир жазуучу көргөн-өскөнүнө, акыл-эсине, билимине, табитине жараша өз турмушун өзгөчө курат, өзгөчө жашайт, өзгөчө ойлонот, анан ошолордун баары айланып келип, чыгармаларында чагылат да. Менин айтып аткандарым ошол чагылгандар. Кудай дагы биртике өмүр берип, аман-эсен турсак, чагыла тургандар. Сөз бурулуп кеттиби? Эми бул алдын-ала актаныш үчүн айтып атканым. Орус адабиятынын көпчүлүк лектөрү, мисалы, Толстой менен Бунин же Горький бала чагы, өспүрүм курагы, боз жигит кездери жөнүндө өздөрү жазып кетти. Орустар ошондой: өзү жазбаса, замандаштары жазат, замандаштары жазбаса, аялы, бала-чакасы жазат. Жок эле дегенде алар каттарынан кадимкидей көрүнүп, сезилип, угулуп турат.

Бизде эми андай маданият жок да, эпистолярный жанр, мемуар, күндөлүк, чыгармачылык запискалар деген жок. Ошон үчүн инкубатордон чыккандай болуп атпайбызбы...

Ошентип, экинчи коргон алты пакса дубалдан согулган чоң коргон эле. Чоң атам кишилерди жалдап, ылайды жалаң ат менен тебелетип, аябай бышырып курдурган экен. Аны курушкан айылдаш акелерди кийин

көрүп жүрдүм. Силердин коргонду биз курганбыз деп калышчу. Анда эки үй-бүлө жашайт. Мен туулган үйдө атамдар, экинчи үйдө атамдын иниси – Сатар авам жашайт. Сатар авамдын апасы мага чоң эне да. Билесин, илгерки кыргыздарды. Агасы өлсө, агасынын аялын инисине алып берип койчу эмес беле. Сатар авамдын атасы өлгөндө чоң энемдин анын кайниси Тешебайга алып беришиптир. А Тешебай Гапардын бир тууган агасы болуп атпайбы.

Чоң энемдин аты Галыш болчу. Калы бар үчүнбү, айтор, Галмама деп коёт эле. Галмама чоң энем таэнемден да өткүр киши эле. Чо-оң атканабыз бар эле, ошол аткананы жазында мисирдей кылып тазалап, жыт-пытын кетирип, ошол жерге бөз токуйт эле да. Кийин, кечээ жакында эле борбордо мода болуп кетпедиби, ошол бөздү катын-кыздар кадимкидей издеп калышты. Ошону токуйт эле, баягы сарайдын тиги башынан бу башына чейин тизилген приспособление дейбизби, станок дейбизби, ошонусу бар болчу. Кудум фабрикадагыдай өзү тик туруп, тигил башынан бу башына чейин жүгүрүп иштетчү. Мен атканага киргенде анын жалгыз терезесинен түшкөн нур токулуп аткан бөзгө чагылышат эле дагы, караңгыда жөргөмүштүн желесиндей бопбоз көрүнүп кетчү. Ошолордун арасында энем өз торун токуган жөргөмүшкө окшоп кыдырып басып жүрөр эле. Жана таэнем таар сокчу дебедимби, ал мунун алдында жөн эле примитивдүү, таш доорундагы кыргыздын бирдемеси болчу.

Анан дагы бир атканабыз бар эле, аны жайында геологдор ээлеп, азыркыча айтканда, арендага алып дегендей, биздин адырларды казып, бирдеме издеп жүрчү. Чоң атам аны аткана дебейт экен, мен жаңылып атам, амбар экен, дан сактаган амбар экен. Ичине кирсең, жалаң жыгачтан жасаган ноолуларды көрөт элең. Бийик сандыктары болот эле, аны биз сүкөн деп коёбуз. Буудайын бир бөлөк, арпа, жүгөрүсүн бир бөлөк толтуруп таштайт эле, анысы бир жылга кенен-чонон жетет эле. Азыр ойлосоң, чоң атамдын жерлери көп экен, бир чакан колхоздукуна тете жер экен, бак-шактары, өрүктарлары менен кошо эсептегенде. Амбарды ошого чактап курду да. Ооба, менчиги. Кийин колхоз алып койду дечи. Мен сага айтып бербедим беле, чоң атам менен таяталарым Баткен тараптан, Сох дайрасы куралган жерден көчүп келиптир. Суу жетпеген жерлерге арык казып, суу алып чыгышыптыр, ал арык азыр да Нойгуттардын арыгы деп аталат, бак-дарак тигишип, жакшы жашашыптыр. Баткенде азыр нойгуттар көп. Бир колхоз. Зардали деп, Баткен окуясында аты чыкпадыбы, биздин аталар ошол жерден түшкөн экен. Кайра коргонго келели. Коргон толтура алма бак, өрүк, анан шабдоолулар. Галмама чоң энем жеткен кызык, эч кимге окшобогон киши болчу. Тиштерин капкара кылып боёп алат эле. Жаш кезинен ошентчү экен. Кийин биздин уруктагы жаш аялдар да боёп жүрүштү. Бир кара боёк болор эле, көп жыл чыдайт

экен. Чыгыш аялдарынын адат-салтында барбы, же тишти жакшы сактайбы, же көрк үчүн элеби, айтор, билбейм.

Коргондун ичин бүт чоң энем карап, чоң энем багат эле. Сабиз, пияз деп, жер-жемиштин бүт түрлөрүн отургузат, андан сырткары жыттуу, даамдуу чөптөрдүн миң түркүнүн айдайт. Анан аларды аралатып, көкнары эгип таштайт. Көкнарыны билесиң, ал кадимки апийим. Ысык-Көлдүн апийиминин гүлү кызыл болот. А бул болсо көпкөк. Ушунчалык тунук көк. Эми элестетип көр: картөшкө гүлдөп турат, анын гүлү да көркөм болот эмеспи, нары жагында пияз көпкөк болуп көрүнүп турат, андан ары алардан да бийик, алардан да көпкөк көкнары көйкөлөт. Чоң энем пакенерек киши эле, аларды отоп, сугарып жүргөндө көкнарылар анын боюн көөмп калчу. Эми муну сүрөттөп айталбайм, муну кинолентага гана тартыш керек. Ушунчалык сулуу гүлдөйт.

Көкнарыны апийим тилгендей тилбейт эле, аны тилбейт окшойт. Сабиз, пияз, чөп-чардын баарын чогултуп алган соң, көкнары калчу аягында, кургап, куурап саргая баштаган. Ошондо чоң энем калта көтөрүп барат дагы, ичиндеги уругу менен баштарын жулуп-жулуп алып, торбо-торбо кылып үйдөгү пешайвандын түркүгүнө илип коёт. Кийин кыш киргенде жаш балдар чүчкүрүп-бышкырып баштайт, ошондо келин-кесектер балдарын көтөрүп келе берет: «Баланча эже, баланча жеңе, бала ооруп калыптыр, жанагы дарыңыздан биртике берип койсоңуз» – деп. Ошолорго берчү, бирден-экиден. «Кайнатып туруп, суусун ичир» – деп коёр эле. Ошентип айыгып кетишчү. Кээде энесине күн көрсөтпөгөн абдан кыйык, чыргоок балдар болот эмеспи, ошолорго да берчү, жоошутуп таштайт турбайбы. Кыскасы, көкнары экөөбүз ичсек жараша турган дары экен.

Энемдин дагы бир хоббиси бар болчу. Жанагы сабиз, пияз эккен участогуна дагы бир гүл дамамат эгер эле. Кыргызчасын билбейм, кийин сүрүштүрсөм, орусчасы петуший гребешок (короз таажы) экен, короздун таажысындай кыпкызыл, укмуш декаративдүү гүл, бышканы да, куураганы да билинбейт, кыпкызыл баркытка окшоп тура берет. Чоң энем ошону эгип, күзүндө орок менен оруп, боолап туруп, аны да үйдөгү шыптарга, түркүктөргө илип койчу. Ал кыш ичи да, жаз ичи да тура берчү. Чоң энемдин үйүнө кирсең, дүйнө ушунчалык кооз болуп кетер эле: пешайванында көкнары, короз таажы илинген, андан башка кызыл, сары, айтор, ар түркүн гүлдөр бар, баарын оруп, боолап-боолап туруп илип коё берчү. Табити ошондой болчу. Эки чо-оң сандыгы болор эле, сандык дечү эмес, жабан дечү. Китеп шкафын көрүп турасың го, ошонун алдындай узундугу. Бирок капкактары сай менен сүрүлүп ачылып-жабылат. Япондор бир бөлмөнүн ортосун жука, дубал сыяктуу бирдеме менен бөлүп коёт. Ролик менен ачылып-жабылып турат.

Сүрүп ачып койсоң, бир чоң бөлмө, жаап салсаң эки кичине бөлмө. Чоң энемдин сандыгынын капкагы да ошентип ачылып-жабылчу. Бурчтагы узун арча бакан шыпка жыгачтан чабылган идиш-аяктары, кооз-кооз тузбаштык, аяк-каптар, эликтин мүйүздөрү, бугунун мүйүзү башы менен (ошол кезде биздин тоолордо бугу болгон экен, чоң энемдин кудасы атып келип, калтырып кетиптир) тирелип илинип турчу. Арча бакандын аарчылган илмектери майланышып, сапсары болуп көзгө шумдук көрүнөр эле.

Чоң энемдин ушундай жосундарын кийин «Көчө» деген киносценарийиме көп пайдаландым.

РОМЕО ЭМЕС, ГАПАР-ТАТТИ

Сен атам менен энемди Ромео, Жульетта деп айттырып жиберип, мени кыргыздардын алдында осол кылганы турасың. Кайталап айтайын: болгону атам менен апамдын жаштары алардыкына туура келип калыптыр. Бу кыргызың жок дегенде Олжобай менен Кишимжан деп айтпайбы деп, мурдун чүйрүгөндөр чыгышы мүмкүн.

Ырас, атам тууралуу сурап калдың, ал кишинин өмүр баянында бир нече кызык деталдар бар, ошолордон айтып берейин. Маселен, атабыз табити жагынан көркөм өнөргө жакын киши болгон экен. Жашында комуз чертип, кыл кыяк тартыптыр. Теңтуштары чебер кыякчы экенин айтып калчу. Тели-теңтуштарынын көңүлүн алып, кыз-кыркындарды кыялдантканга уста эле дешет. Өзү жакшы кийинип, боюн таза алып жүрчү экен. Ошондуктан эл арасындагы анын экинчи аты Гапар-татти болчу. Орусча айтканда, «щеголь». Анан да атабыз өтө азартный адам болгон экен. Байге чапкан, улак тарткан жерден калчу эмес эле дешет, анан да жаш кезинен кумар ойноптур. Мен бир эле оюнун айтып берейин, аны дос-жоросунан дагы, өз оозунан да уктум эле.

Ноокаттын Көк-Жар деген жери бар. Көк-Жар – атактуу Мойдун бектин айылы. Бир күнү ушул айылда чоң той болуп калат. Атабыз да бир короо достору менен барат ал тойго. Тойдо байге чабылат, улак тартылат дегендей, шаан-шөкөтү катуу кызыган кезде көпчүлүккө жар салынып калат: «О, агайын журт! Биздин Мойдун бек кумар ойнойм деп жатат. Бекке кимиңер чыгасыңар?» Эч ким чыкпайт. Эки башым бар беле дегендей эч ким үн катпайт. Ошондо менин атам, жанагы сен айткан Ромео: «Мен чыгам!» – деп атпайбы. 20га чыгып-чыгалек, акылга анча келелек жаш жигит окшойт, азыр ойлоп көрсөм.

Оюн башталат. Алым, сен, кыргыздардын кумар ойногонун көргөнсүңбү? А мен көргөм. Бул карта эмес, мисалы, бир кирпичти же балта,

же бычак менен түптүз кылып кырат, жонот. Кирпич күзгүнүн бетиндей жалтыраганда аны бир нерсеге жарым-жартылай жантайтып жөлөп коёт. Мындан тышкары төрт чүкө болот. Ошол чүкөлөрдү ар бир оюнчу нөөмөт менен алаканына тизет дагы, анан: «Дарткем!» – деп өзүн өзү көкүрөккө шалк эттире чабат дагы, чүкөлөрдү баягы кирпичтин бетине урат. Чүкөлөр жерге чачылып жатып калат, упай ошолордун кантип конгону, жатканы боюнча эсептелет.

Өзүң билесиң, ар кандай оюнда жалаң эле чеберчилик же айла-амалдар менен жеңбейт. Оруста «везение» деген бар, кыргыздар: «Колу келип калыптыр» – деп коёт. Кыскасы, ошол оюнда атамдын колу келип калыптыр. Мойдун бекти улам-улам ута баштайт. Бир паста эки оюнчунун ортосундагы акча ой, дөбө болуп чыгыптыр. Мына ушул жерге жеткенде атамдын артынан кимдир-бирөө акырын такымга тебет. Атам мындай кылчайып караса, өзүнүн жоролорунун бири экен. «Уткуруп бер, болбосо башыңдан айрыласың» – деп шыбырайт жоросу. Атам Мойдун бекти караса, бектин бети түнөрүп, муруттары диртилдей баштаптыр. Ошондо эстейт атам, ким менен ойноп жатканын. Анан ачыктан-ачык кошоматчылыкка өтөт. «Бегим, бүгүн сиздин колуңуз анча келбей жатат, дагы бир өкчөң» – деп сүрөмөлөйт. Мойдун бек дагы анын кошоматчылыгын кадыресе «аш кылып», кайра өкчөйт. Бул жолу да колу оң келбейт. Атамдын чый-пыйы чыгат. «Бегим, бул жолу сөзсүз ашыгыңыз алчы турат, дагы бир чабыңыз» – дейт. Бек үчүнчү жолу чабат. Атам айткандай эле бу саам ашыгы алчы турат. «Мына, айтпадым беле, бегим!» – деп сүйүнгөнүнөн кыйкырып жиберет атам. «Бек утту! Бек утту! Утушуңуз менен, Бегим!» – деп, коштоп кетет кошоматчы калк. Ушул уу-дуудан пайдаланып, эки теңтушу атамды эки ийнинен сүйрөп келип, атына арта салат. Ошол удургутуп чапкан бойдон Ноокатка – Нойгутка кирип келишет.

Эртеси жанагы тойдо калып кеткен жоролорунун бири келип: «Эй, Татты, кечээ бекер качыпсың, Бек артыңдан издетти» – дейт имиш. «Эмнеге?» – дейт атам. «Ка-ап, мени менен ойногонун кара, эр жүрөк бала экен» – дептир бек. Эл болсо: «Татты табылганда, бек ат мингизип жөнөтөт эле» – деп шыпшынып тим болуптур.

...Сен жана жазуучулардын өмүр баянынан баштадың эле. Мен өмүр баянымды жазсам, ушуга окшогон окуяларды жазмакмын да. Албетте, мындай кургак эмес, көркөм чыгармаларыма жакындаттырып жазмакмын. Мисалы, кайсылар жөнүндө дейсиңби? Мисалы, менин чыгармаларымдын жаралышына түздөн-түз түрткү болгон түштөрүм, арчалар арасында өскөн лимондор, кына коюлган кыздар, биринчи сүйгөн боз баласын күтө берип, кемпир болгон кыз-аял... ж.б. жаштык кездин эстен чыккыс элестери...

Врук бышалек мезгил.

Арчаларга өскөн лимондор

– Мырзаке, буга чейин айлыңызды кеп кылдык, ата-тегиңизди кеп кылдык, балалык, чалалыкты кеп кылдык. Эринбей эң бир ширин-ширин аңгемелерди куруп бердиңиз, ыракмат! «Акынды түшүнгүң келсе, туулган жерине бар» – дейт эмеспи, кемеңгер Гете. Анын сыңарындай, Сиздин чыгармаларыңыздын кыргыз жазуучуларына таптакыр окшобогон колориттүүлүгү ошол Сиз көз жарып өскөн жердин, чөйрөнүн, суунун, абанын, адамдардын, атургай Сизди чоңойтуп-чочойтуп, эрезеге жеткирген чоң энелериңиздин өзгөчөлүгүнө байланыштуубу деген ой калды менде. Сиз буга кандай карар элениз?

– Ооба, экөөбүз кыргыз гезиттеринде жок жосунду баштап, буга чейинки салттарды бузуп, күнүмдүк сөздөрдөн чыгып өмүр баянга, мындайча айтканда, мемуар тибиндеги материалдарга өтүп кеттик. Муну менен мүмкүн, «Агымдын» окуучуларын да иренжитип, айрымдарын сөгүнтүп аткандырбыз. Айрыкча менин кесиптеш акын-жазуучуларым, киночулар: «Ой, энеңди урайын, мындай өмүр баяндын кереги кимге, ал менде деле бар, мен деле отуруп алып, чоң эне, чоң аталарым жөнүндө былжырап айта берсем, гезит аны былжыратып баса берсе болот экен да?!» – деп, кычырап атат болуш керек. Экөөбүз өгүнү кеп кылдык го, ар кимибиз өзүбүзгө, өз Ата Журтубузга жараша таалим-тарбия алдык. Өзүңдү коюп, коомдук кызыкчылыкты айт деген советтик «союлдун» астында чоңойдук. Чоң энелерди эмес, эмгектинби, же кандайдыр бир балакеттинби, баатырларын жазууга тийиш элек да. Ошого жараша ойлогон оюбуз, сүйлөгөн сөзүбүз, жашаган турмушубуз окшош болуп келди. Кааласак, каалабасак дагы өмүр баяныбыз окшош, толтурган анкеталарыбыз окшош, баарыбыз эле кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулганбыз деп, баягүнү айтпадыкпы. Эми анысы да чын болчу, биз, 30-жылдардын балдары туула баштаганда эл кедей-дыйкан болуп, жылаңачтанып калган. Кудум азыркыдай. Анда жеке менчикти талап-тоноп тартып алышса, азыр орто байлыгын талап-тоноп кетишпедиби. Айырмасы ошол. Сөздүн нугун башкага бурбасак, эң жаман жери, баарыбыздын ичибизде кошо жатып, кошо турган, кошо жүргөн көрүнбөс редакторлорубуз, цензорубуз болор эле. Ошол редактор, ошол цензор бизге жалаң гана соцреализм китебин жаздыртып, кино-сун, сүрөтүн тарттырып, театрын койдуртуп, окурман, көрөрмандарга ошолорду гана тартуулатып келбедиби. Ошондуктан экөөбүз сүйлөшүп, айтып аткан сөздөр өөн учурашы мүмкүн.

Ал эми сенин сурооңо келсек, бизди курчаган дүйнөдө шыкты ойготуп, дымакты, кыялды козгой турган нерселер түмөн. Анын ичинен художник өзүнө керектүүсүнө, өзүнүн алы жете турганына «асылат». Анын ичинде тууган жер, өскөн эл да бар. Кыргыздар ошон үчүн айтышат да, көргөн-өскөнү жакшы же жаман деп. Мисалы, Тургенев Россиянын чок борборунда эмес, Парижде туулуп, жалаң Парижде өссө, «Аңчынын аңгемелери», «Алгачкы махабат», «Ася», «Вешнее воды» сыяктуу керемет чыгармаларын кантип жазат эле. Орус адабиятында андай мисал көп экенин өзүң билесиң.

Дегинкиси прозаикпи, художникпи, композиторбу, иши кылып көркөм өнөр менен жашаган кишилердин натурасы поэтикалуу, б.а., акын жандуу болуш керек. Гете ошонун баарын жалпылаштырып акын атап атпайбы. Жашоо-турмуш өзү кичинекей эле деталдардан турат, таптакыр бүтүп калган эч нерсе жок. Деталь. Калганы художниктин кыялына, фантазиясына, мындайча айтканда, акындык көрөңгөсүнө байланыштуу.

– **Пастернак: «Всевышний бог деталей» – деп, бекеринен аны Теңирге салыштырган эмес экен да?..**

– Ошондой. Алардын мага кандай таасир этерин мурдагы маектерде айрым чыгармаларымдын негизинде айтып бердим.

– **Ошондой катуу таасир берип, бирок жазылбай калган же келечекте жазыла турган деталдар барбы?**

– Көп. Столумда, башымда, чыгармачылык запискелеримде көп аңгеме, повесть, пьесалар жазылбай жатат. Өмүр өткөн сайын мен көптөрүнөн күдөр үзүп да калдым, эми булар жазылбайт деп.

– **Ошолордон кеп куруп бербейсизби? Кудай кубат берип, көкүрөктөгү отту өчүрбөсө, качандыр бир жазылат деңизчи. Бирок жазылбай да, айтылбай да калуу коркунучу бар экендигин моюнга алуу оң. Андан көрө гезиттин тили менен болсо да айтылып калсын. Мисалы, азыр бардыгын жыйнаштырып коюп, эмне жөнүндө жазат элеңиз?**

– Кына коюлган кыздар жөнүндө. Бая экөөбүз аңгемелешип отурганда оозумдан чыгып кетти эле, сен гезитке да берип жибердиң. Бирок айтылбай калыптыр. Жазайын деп жүргөн элем, эми жазалбайм.

– **Кыз-келиндердин баары эле кына коюнат го, Мырзаке?**

– Бирок алар магазинден сатып алган порошокту колдонушат. Мен нукура кынаны айтып жатам. Аябай эсимде калыптыр. Кына койгон кыздар – менин эжелерим, жеңелерим, карындаштарым эле да. Галыш чоң энемдин коргону, көкнарыларын сүйлөп бербедим беле. Ошону туурапшы, коргондун ортосунан тоонун суусу агып өтчү эле, ошол арыктын жээктерине эже-жеңе, карындаштарым жыл сайын гүл эгишет. Кыргыз гүлдү түстөштүрүп туруп эле кызыл, сары, ак гүл деп коёт эмеспи. Ошонун сан түркүнүн эгишер эле. Алардын чекелерине кына эгип коюшчу. Ачык, даан кызыл-тазыл түркүн түс атластар болот го, ошону Ошто кан атлес деп

коёт, канышалар кийген үчүнбү, же жөн эле канга түспөлдөштүгүнөнбү, айтор, билбейм. Кына гүлдөгөндө дал ошол кан атлестей гүлдөйт. Жалбырактары укмуш кооз, гүлү андан бетер. Бүчүрү, бүчүрүнүн ичинде даны болот. Аны кийинки жылы эксе болот. Бир метрге жетип-жетпей өсөт. Жазында эгишет, жайында бышып, даяр болуп калат.

Эже-жеңелерим ошону эртең менен оруп же сындырып, бир-эки талын саратанга, күндүн аптабына таштап кетет. Колхоздун ишине кетет да, тамеки үзүп, тамеки тизет дегендей. Кечинде келишет, жанагы кына аптапка соолуп, жумшарып калат. Эми ошону жыгач сокуга салыппы, иши кылып жанчышат, б.а., өсүмдүктү копкоюу шире кылып эзишет да, көкташты күлдөй майдалап ага сээп аралаштырат. Көрсө, көкташ кынаны жакшы сиңиртет экен. Кына алаканга, буттун, колдун тырмактарына коюлат. Кантип дейсиңби? Жанагы ийленген кынаны адегенде камырдай кылып жайышат дагы жатарда колуна, бутуна байлап салышат. Адегенде бир колго коюлат, бир колу менен кийинип-ичинип туруш керек да. Эртеси экинчи колуна дегендей. Эртең менен турса, баягы кына алаканын отуна, буту-колунун тырмактарына сиңип, кызыл-тазыл болуп эле жатып калат. Ушунчалык кооз көрүнөт. Анын үстүнө кыз-келиндер да буралган жаш, сулуу. Айрыкча айжамал кыздарга аябай жарашчу эле. Чыкпайт, самындасаң да, жуусаң да, бир-эки айга жөнеле жетет. Бир сезондо 2–3 жолу коюнот да...

Мен эми эже-жеңелеримдин ичинде жалгыз эрке бала болуп өстүм. Алардын кына жасаган, кына коюлган кыймылдарынын баарын жалдырап карап отурам. Федерико Феллининин «8,5» деген фильми бар го: апа, эже, жеңелери кантип эркетип, кантип ойнотуп, кантип сууга киринтишкенин шумдук тартат. Бергманда да ошондой фильм бар. Айтор, менин ошол бала чагымдай учурду көп эле режиссерлор тартышкан. Толстой, Бунин окшогон чоң жазуучулар жазышкан. Мүмкүн мүнөзүмдүн калыптанышына ошол аял, кыздардын чөйрөсүндө өсүп калганымдын оң, терс таасири тийгендир. Онун башкалар айтар, терси эркектик дух менен шуулдап, дуулдап, колдон суурула албайм. Аялга жакындыгым, аялдардын дүйнөсүн жакындан билип калганым ошондон болсо керек.

Бир жолу менин колума да кына коё турган болушту. Койгондо да, мага ыштан, көйнөк кийгендин кереги жок сыяктантып, эки колума тең коюп салышты. Суунун болор-болбос шоокумун тыңшап сыртта жатабыз, эже-жеңелеримдин катарында. Эми муну айтса да болот, айтпаса да болот, ошондо жеңелеримдин бирөө кулагыма акырын шыбырап атпайбы: «Кичине бала, уктап жатканда осурбаң, осуруп жиберсеңиз, мынабу кына сиңбей коёт» – деп. Мен ошого ишенип алып бекем кысып жатам да. Уктаганга чейин. Уктагандан кийин ким билсин. Бирок эртеси: «Ой, карасаңар, биздикине караганда Мурзага жакшы сиңиптир» – деп чурулдап калышканы эсимде бар. Ону бир жазалбай калдым.

– Бир жакшы миниатюра экен да?

– Ошон үчүн айтып атпайымбы, калганы кыргызчасын билбейм, орусча айтканда, поэтикалык воображениени иши деп.

– Качандыр бир жазылат деп туралы. Дагы кайсы деталь жазыладек деп ойлойсуз?

– Роберт Бернстин атактуу ыры бар. Бир сабын Селинджер пайдаланган, романын «Над пропастью во ржи» деп атап. Мен да ошол ырды окуган сайын көз алдыма бозбала чагым элестейт. Анан бир өзүмө теңтуш кызды эстейм. Эсинде болсо, Бернстин ыры минтип башталат:

«Пробираясь до калитки
Полям вдоль межи,
Дженни вымокла до нитки
Вечером во ржи».

Биздин бала чакта буудай тектир-тектир болуп өсөт эле. Ошондой эгишчү. Эки тектирдин ортосун шак деп коёбуз. Эки тектирдин чегарасы да. Ал жерге буудай чыкпайт, көйкөлгөн чөп чыгат. Жанагы Бернстин кызы да ошол шакты аралап келип атпайбы, даричасына. Шөмтүрөп баштан-аяк суу болгон дейт.

«И какая нам забота,
Если у межи
Целовался с кем-то кто-то
Вечером во ржи» –

деп, өзүнчө бир картинаны, кыздын жолугуу баянын түзөт.

...Мен дагы жайдын бир күнү ошол тектирлер ортосундагы шак менен келатам. Жаан жаап атат. Келатсам, жапжашыл буудайдын ортосунда, буудай а кезде биздин боюбузду көөмп калгандай өсөт эле, ошонун ортосунда айылдаш кызым, теңтуш кызым, жакшы көргөн кызым буурчак терип жүрүптүр. Буурчакты билесиң, буудайлар жарылган кезде жетилип калат. Чоң энелерибиз, апаларыбыз бизди: – Буурчак терип келгиле – деп жөнөтчү. Өзүң билесиң, согуш мезгил, арпа, буудай али бышалек, алар бышкыча көк чөп, козу карын, жаш өрүк, жалбыз, үлкөн анан... буурчак жеп чоңойдук. Буурчакты майга кууруп, же сууга кайнатып деле бере берет эле. Азыр деле базарда сатып отурушпайбы экмелерин, биз жапайысын терет элек.

Ошентип теңтуш кызым буурчак терип жүрүптүр. Башынан аягына чейин суу. Жаан жаап атат. Үстү-башы жупуну. Баарыбыздын эле үстү-башыбыз жупуну эле да. Бутунда апасынын жаман калиши. Штаны суу, көйнөгү суу. Менин бутумда чарык. Өгүздүн терисинен жасап беришкен ийлеп туруп. Мен кыйкырдым: «Э-эй, жаанды көрбөй атасыңбы, ушундай жаанда да буурчак тереби?» – деп, ага күйгөн болдум. «Торбом толоюн деп калды, ушуну толтуруп алып чыгып кетем» – дейт. Мен бурулдум дагы буудайды аралап кирип, торбосун толтуруштум. Анан

экөөбүз өскүлөң буудайды аралап ээрчишип, дагы бир тектирчеге чыктык. Тектирченин ортосунда эндүү шак, картаң-картаң өрүктөр бар эле. Өрүктөр эми гана ыраң кайтарып, кызарып келаткан. Жаандын басылышын күтөлү дедик дагы, баягы өрүктөрдүн арасына туруп калдык. Мындай карасам, менин боюм жете турган пасырак жерде өрүктүн саргайып бышкан шагы ийилип калыптыр. Ошондон бирден-экиден үзүп кызга берип, өзүм жеп, жаанды күтүп турабыз. Ошол учурду элестетип көр. Азыркы шаарда өскөн улан-кыздын жолугар жери башка. А Тургеневдин мезгилинде часовняларда (кичинекей чиркөөлөрдө) жолукчу. Романтикалуу жазуучу эмеспи...

Биз чала бышкан сары өрүктү жеп турсак, жаан басылды. Дагы тура бериппиз. Бир маалда кыз: «Мурза, карасаң, тетиги тектирге асан-үсөн түштү» – деп кыйкырып жиберди. Асан-үсөн деп күндүн желесин айтчу эмес белек. Байкап аткандырсың, менин чыгармаларымдын бүтөр жерине окшоп турат. Жазсам ошентип бүтүрмөкмүн. Бул жазылган жок.

Мындан башка көз алдыма дагы бир баланы элестеп турам. Энесинин эчкилерин керели-кечке кайтарган. Энеси эчкилерди саап, желиндерине калта байлап коёр эле, улактар ээмп албасын деп. Баары бир ээмп алышчу. Ошол бала бир жолу колхоздун саманын уурдап келатканын элестетем. Кеч караңгыда уурдайсың да. Жаңыдан жыйылган жалдын (скирданын) этегинен бир кап саман салып алып, аны жонго көтөрүп алаңдап айылга түшүп келатасың. Оюрма деген тообуз бар, жол ошонун этегинде. Ошол маалда асман ушунчалык ачык, тунук, үстүмдө саманчынын жолу асылып турат. Мен ойлоп коём, асманда мага окшогон бирөө саман уурдап келатса керек деп. Ал жазылган жок.

2002-ж. 8-март.

Маектешкен **Алым ТОКТОМУШЕВ**

Публицистика

**Дилбара
ОСМОНБЕТОВА**

КЫРГЫЗСТАНДЫН КҮРӨӨ ТАМЫРЫ

Табият байлыгы өзүнө тамыр алган жердин, элдин экономикасына кызмат кылат. Аган бүт дүйнө, анын ичинен Борбор Азия калктары кызыкдар. Маселен, отун-энергетика куну кымбаттаган сайын ал байлыкка эгедер мамлекеттердин экономикасы чайлап-коолап өнүгүүдө. Арийне, Кыргызстан, Тажикстан сыяктуу суу ресурстары мол өлкөлөр аларды пайдалануудан экономикасына эш болор пайда таппайт. Андыктан региондогу суу ресурстары да рынок шарттарына муктаж.

Кыргызстан өзөгүн өрдөп аккан 3500 өзөн суу коңшу республикалар – Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан, Кытайды суу менен камысыз кылат. Борбор Азиядагы бүт суу байлыгынын 50%и Кыргызстанга таандык. Ошого жараша Кыргызстан гидроэнергетика ресурсуна бай. Алардын жалпы кубаттуулугу жылына 162 млрд кВт/с менен өлчөнөт. Республикада эң чоң делген Нарын дайрасы бүт региондун чарба ишмердигин тейлейт. Анын болжол менен 15%и гана Кыргызстанга кызмат кылат. Калган суулар Кара-Дарыя менен кошулуп, Орто Азияда чоңдугу жагынан экинчи – Сыр-Дарыяны түзөт. Сыр-Дарыянын төрттөн үч бөлүгү Кыргызстан сууларынан куралат, калган 14%и Өзбекстанга, 3%и Тажикстанга, 9%и Казакстанга таандык.

1965–1985-жылдар аралыгындагы ири гидротехникалык курулуш Сыр-Дарыянын 90%ке жакынын ишке чегерген. СССР кулар алдын-

---

ОСМОНБЕТОВА Дилбара Кубатовна – Москвадагы Элдери достугу университетинин докторанты. Кандидаттык илимий даражасын 2001-жылы Москва университетинде жактаган. Ар түркүн мекемелер, анын ичинен жогорку окуу жайларынан, чет өлкөлөрдөн алган тажрыйбасы мол. Бул макала Борбор Азия эл аралык университетинде (МУЦА) «Борбор Азия коопсуздугунун учурдагы маселелери» деген темада өткөн илимий конференциянын материалынан айрым кыскартуулар менен которулду.

да Сыр-Дарыя бассейнинде жалпы көлөмү 35 км/куб 26 суу сактагыч боло турган. Алардын эң ириси Токтогул (Кыргызстан), Шар-Дарыя (Казакстан менен Кыргызстандын чегарасы) суу сактагычтары эле. Советтер Союзунун ирригация саясатынын аркасы менен Борбор Азия өлкөлөрүнүн миллиондогон гектар айдоо жерлери суу ичкен. 15 жыл ичинде 1970–1985-жылдар аралыгында Кыргызстандын сугат жерлери 16%ке, Казакстан менен Түркмөнстандыкы 67–85%ке жакын көбөйгөн (Билик О.А. Ирригация Кыргызстана... Б., 1994. 384-б.)

Совет мезгилинде Кыргызстан күз, кыш айларында гидроэнергетика түйүнүн электр энергиясын өндүрүү өнөктүгүн дээрлик азайтып, Өзбекстан менен Казакстандын сугат мезгилин камсыз кылуу максатында суу сактагычка суу топтой турган. Жаз, жай мезгилинде аларга агытылган суу көлөмү болжол менен жалпы чыгымдын 75%ин түзчү. Ал чыгымдын ордун Кыргызстан СССР мамланы аркылуу газ, мазут көмүр алуу менен толтурчу. Мындай схема сугат мезгилинде Өзбекстан менен Казакстанды суу менен камсыз кылууга, Кыргызстанды кышында жарык жана жылуулук менен камсыз кылууга шарт түзчү. Экономикалык жактан бардык республикаларга пайдалуу бул келишим борбордун – Москванын көзөмөлүндө эле.

Совет бийлиги кулаган соң бул схема бир кыйла өзгөрдү. Өзбекстан менен Казакстан аларга агытылган суунун кунуна газ, нефтепродукт, көмүр берүүнү токтотуп, аларды сатуу жолуна түштү. 1991–2009-жылдар аралыгында Кыргызстан газ сатып алуу үчүн эле 1,4 млрд АКШ долларын жумшады. Жыл өткөн сайын газдын баасы асмандагандан асмандап барат.

... Өзбекстан ар күз сайын Кыргызстан алдыңкы карызын толук төлөй электигине байланыштуу газ берүүнү узак мөөнөт токтотуп келет. Качан карызды толук төлөгөндөн кийин гана газ берүүнү улантат. Бул табият байлыгынын баасы кийинки 10 жыл ичинде эбегейсиз өскөнүнө байланыштуу Кыргызстан эли газ пайдаланууну орточо 2 эсеге кыскартты. «Кыргызгаз» кызматынан алгачкылардан болуп, өнөр жай өндүрүштөрү баш тартты. Калк дагы үй жылытуу менен тамак бышыруунун башка жолун издей баштады. Натыйжада электр энергиясын пайдалануу эбегейсиз өстү.

1993-жылдан баштап, өлкө өтөлгөсүнө жараар электр энергиясын өндүрүү үчүн кышында Токтогул суу сактагычынан сууну баштагыдан алдаканча арбын агытууга туура келди. Демек, сугатка сакталган суу да азайды. Мисалы, 2006-жылдын апрелинде сактагычка 13 млрд метр/куб, суу топтолсо, бир жылдан кийин ал 10 млрдды түздү. 2007–2008-жылдын кычыраган кышы кыргызстандыктарды кыйын кысымга тушуктурду, эл жалаң электр энергиясына сүйөнүп жашап калды. Кыргыз өкмөтү Токтогул суу сактагыч тосмолорун дагы кененирээк ачууга аргасыз болду.

Натыйжада сактагычтагы суу көлөмү «жансыз абалга» – 5,4 млрд метр/кубга түштү.

ГЭС кыймылдаткычтары айланбай калуу коркунучуна туш болгонуна байланыштуу өлкөдө электр энергиясын пайдаланууну чектөөгө туура келди. Андай аракеттен, албетте, Сыр-Дарыя өстөнү аргасыз өзгөрөт: керексиз кезде, кыш мезгилинде суу көп берилет, ал эми сугат учурунда азаят. Сыр-Дарыя чарба түйүндөрү бири-бири менен ушунчалык чыр-малышып туташкан. Дайранын төмөнкү алабындагы Шар-Дарыя суу сактагычы май айындагы сугат өнөктүгүнүн башталышы аркылуу толот. Ал жайкы сугатка жумшалат. Токтогул ГЭСинин энергия өндүрүү режими өзгөргөнүнө байланыштуу Шар-Дарыя, тескерисинче, кышта сууга толуп, сугат учурунда суудан кемийт. Демек, февралдын аягы, марттын башында Казакстандын түштүгүндө суу нугуна батпай ашып-ташып, ал эми жайкы сугат мезгилинде суу чукактыгы чучукка жетчүдөй абалга келет.

2000-жылы Өзбекстан Казакстандын макулдугусуз эле Арнасай суу сактагычын куруп, Шар-Дарыя көлмөсүнө куяр суунун нугун бууй баштады. Казакстан аймагынын төмөнкү алабындагы тосмодон өталбагандыктан, суу жалаң Казакстан менен Өзбекстан ортосунда жайгашкан Арнасай ойдуңуна топтолуп, Арал дарыясын экологиялык кырсыктан сактоого да жардам бералбай калды.

Казакстан Өзбекстан чегинде жайгашкан Шар-Дарыя ири суу сактагычы суунун катуу киргенине туруштук бералбайт деп эсептейт. Андыктан Сыр-Дарыя суу бассейнине көлөмү 2 млрд куб/метрден кем эмес Көк-Сарай суу сактагычын курууну чечти. Аны менен Казакстан түштүгүн жыл сайын болуучу суу ташкынынан сактап калмак. Алардын эсеби боюнча суу кышы бою Көк-Сарайга топтолуп, Шар-Дарыя суу сактагычынын жүгүн жеңилдетет, а жайында чогулган суу сугатка кетет. Натыйжада региондун суу алдында калуу коркунучу белгилүү даражада азаят, коңшу өлкөлөрдүн суу пайдалануу муктаждыгы жеңилдейт.

Арийне, ал суу сактагыч курулушунун куну аймактагы 450 км/кв айыл чарба айдоосун ала жыгылат, б.а., ошончо жер суу алдында калат. Андан башка суунун эбегейсиз көп буулануу натыйжасында Казакстандын түштүк райондорунун климаты кескин өзгөрүшү ыктымал. Ошол эле учурда бул Сыр-Дарыя тартылышын шарттайт, ал соолуп бараткан Арал деңизине куялбай, аймакты сугат менен камсыз кылалбай калат деген сөз. Ошол сыяктуу жагдайларды эске алып, Казакстан ал суу сактагычты куруудан аткез берсе, суу алдында калууга каршы иш-чаралар республика экономикасын бир кыйла эңшерип түшөт.

Андыктан региондогу мамлекеттер арасында бир дилемма туру: ал – сугат мезгилинде Өзбекстан менен Казакстанды суу менен, Кыргызстанды кышында отун-энергетика ресурсу менен камсыз кылуу. Ошол эле учурда ар бир мамлекет өз жаратылыш ресурсун өз экономикасына

кызмат кылгыдай сарамжал пайдалануусу зарыл. Бул эки максатты жалгыз Токтогул суу сактагычынын күчү менен чечүү мүмкүн эмес. Ал Нарын суусун бойлото энергетика өндүрүшүн көздөгөн суу сактагычтарды куруу менен чечилет. Өзү 6 млрд кВт/с энергоресурсуна муктаж Кыргызстан ошон үчүн жылдык кудурети 2 млн кВт Камбар-Ата ГЭСин куруу чечимин кабыл алды. Эки суу сактагычтын жалпы көлөмү Токтогул суу сактагычынын төрттөн бирин түзүп, Камбар-Ата ГЭСи аймагындагы Нарын суу көлөмү 12 километрге созулат (О.А.Биликтин жогоруда көрсөтүлгөн китеби боюнча). Эки суу сактагычты толтуруу үч жылга жакын убакытты талап кылат.

Камбар-Ата–1 жана 2 ГЭСтери ишке кирсе, Токтогул суу сактагычы баш-оту менен сугат иштерине кызмат кылат. Ошондуктан Токтогул суу сактагычынын үлөштүргүч ишмердигинен килейген киреше тапкан коңшу мамлекеттер ага милдеттүү түрдө акы төлөп турушу шарт.

Не дегенде, кайсы гана мамлекетти албайлы, өзүнүн жаратылыш жана башка байлыктарын өз экономикасынын өнүгүшүнө жумшап атыр. Кийинки мезгилде дүйнө рыногунда куну кутургандай кымбаттап бараткан отун-энергетика ресурсуна эгедер мамлекеттер эбегейсиз баюунун үстүндө. Ал тенденция дагы далай мезгилге барчудай. Арийне, жогоруда айтылгандай, дүйнө рыногунун андай ырыскысынан куру калган жаратылыш байлыктарына Кыргызстан менен Тажикстандын суу ресурстары кирет. Бүт дүйнөдө суу ресурстарын сарамжал пайдалануу маселеси ушул тапта улам курч коюлуп атат. А эмне үчүн Борбор Азия аймагындагы суу ресурстарын пайдалануу рынок мамилеси аркылуу жөнгө салынбайт? Маселен, Өзбекстан жаратылыш газына бай болгондуктан, аны рынок же келишим баада сатууга укугу бар да, суу сактагычтарынын жардамы менен көптөгөн өзөндөрдү буруп, аздектеп чогултуп, коңшу мамлекеттерди керек кезде сугат менен кандырып, керек кезде алардын айдоо аянттарын суу басып калуудан сактаган Кыргызстан эмне үчүн өз кызмат акысын рынок шарты менен алууга укугу жок? Андай болбосо, Кыргызстан суу чарба объектилерин өзүнүн шартына жараша пайдаланып, өзүнүн улуттук кызыкчылыгына жумшоого тийиш.

... Борбор Азия мамлекеттери жаңы шартта бири-бирине болгон мамилелеринин эски стереотиптерин эстен чыгарууга милдеткер. Бири-бири менен тирешүү мамлекеттерди экономикалык жактан эңшерип, анда жашаган элдердин турмуш деңгээлин төмөндөткөндөн башка кылдай пайдасы жок. Борбор Азиядагы суу байлыктарын чогуу пайдаланууда бардык тараптардын кызыкчылыгы бирдей эске алынышы шарт. Кыргызстан жана Тажикстанды отун-энергетика менен камсыз кылып, гидрокурулуштарды кармоого, сугат режимине ылайык суу ноолорун иретке салууга, суу сапатын жакшыртуу ж.б. кеткен чыгымдарды төлөө менен түзүлгөн кырдаалды жөнгө салуу зарыл. Кытай менен болгон

мамиледе да Кыргызстан ушул позицияда турушу керек. Канткен менен Сары-Жаз суусу Кыргызстан менен Кытай аймагында агат. Кыргызстан экономикасынын өнүгүшүнө ал суудан эч нерсе өндүрүлгөн жок. Кытай миллиарддаган долларга долбоор түзүп, жакынкы күндөрдө Сары-Жаз суусуна 5–6 ГЭС курууга даяр болуп калды. Кыргызстан деле Сары-Жазга гидроэлектростанция каскаддарын курууга жетишсе, республика түндүгү арзан электр энергиясы менен толук камсыз болуп, миндеген жумушчу орундары түзүлмөк.

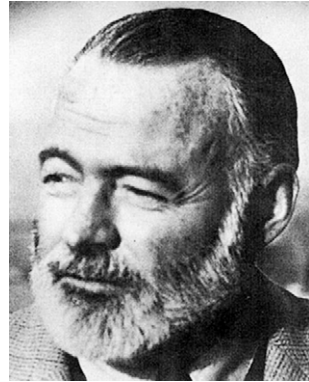

Мастер-классик

**Эрнест
ХЕМИНГУЭЙ**

АДАМДЫК КУДУРЕТ

Эч ким мени дүйнөгө өзүмдөй айтып бералбайт.

Адам аткарган иши, ачкан ачылыштары болобу, айтор, кай тарабынан болбосун, элдин элегинен өтөт. Алардан өзүңдү жашырам деш, акылсыз далбаса. Мен туулган, турган турпатым менен өз китебимдемин.

Жазуучулук жагдайда

Алгачкы романымды жаза баштаганда эле эртеңки күн менден эмне күткөнүн түшүнгөм. Жаңы доордун пионери экендигиме, ар кыймылым кийин кыйла ынтаа туудураарына кылдай да күмөн санаган эмесмин. Андыктан бүт далалат – ойлогон оюмду, жасаган ишимди түгөл, таамай жеткирүүгө арналды.

Мен дамамат тиричилик менен мезгилден бийик болууга далалат кылдым. Турмуштун болгонун болгондой, турганын тургандай чагылдырууну чыгармачылыгыма башбелги тутуп келдим. Мен, албетте, улуу ойчул эмесмин. Адамзатка жалындуу чакырык менен кайрылуу, үндөө менин үлүшүмө тийбеген. Бирок адам дүйнөсүн билем, анын ар түркүн жактарын чагылдырууга кудурет жетет деген дымактамын.

Чыгармаларыма эч качан тема издебегем, тема тескерисинче, мени издеген. Мага чейинки жазуучулар сыяктуу эле, мени да кайсы гана кыйынчылыкка болбосун туруштук берип, анын мизин жалтанбай кайтарган каарман адамдар кызыктырат. Ал эми аны жазууга башкалар түгүл,

өзүмдү өзүм бар экенин унутуп калган учурда гана киришем. Чыгармаңа махабат сыяктуу эле мас болбосоң, эч нерсе чыкпайт.

Романдарымдагы ар бир сап кан менен терден жаралат. Алар бу дүйнөдөн көргөн-билгенимдердин жыйындысы. Эч качан отура калып төгүп жибере албайм. Жаза турганымды абалы мээде бышырам. Диалогдорду жазып жатканда үн чыгарып окуйм: кулактан ашкан сынчы жок! Сүйлөм алмадай бышканда, өзү эле «топ» этип кагазга түшөт.

Ошол эле учурда окурман тиштеп жесе дейм, таңдайы шириндигин сезсе, керек болсо, тиши камалса дейм. Не дегенде, мени мендей түшүнүү үчүн окурмандын ой чабыты да керек!

Кол жазма чыгарма болсун үчүн чымындай жанды аябайм: сызам, тытам. Андай учурда алмазды бриллиантка айландыруу аракеталакетиндеги зергерге окшоп кетем. Ошондуктанбы, көп эле жазуучулардагы ойдологон, жоргологон сөздөр менде ийне менен изделип табылган акак ташка айланат!

Мендеги дагы бир бөтөнчө сапат: өз чыгармаларымды кудум өзгөлөрдүкүндөй өтө сын көз менен карайм. Бети калың жазуучулар кабат-кабат китеп кылып чыгара турган чыгармаларымды канча жолу тытып салдым!

Жазганыңа канагаттанбасаң, жазып да кереги жок. Эсеби маселен, мен канагаттанам, жазган мага ушунчалык жагат. Бирок бул – жазгандарымдын баары эле жакшы деген кеп эмес.

Менин чыгармаларым мага өлбөс-өчпөс эстелик курат деген түшүмө да кирбейт. Тек, жазып жаткан учурда ниетим суудан таза, сүтгөн ак экендигин билгизгим келет. Талантым ашып-ташып кеткендиктен эмес, жазуучу болгум келгендиктен жазуучу болгонумду айта кеткеним оң. Мен – адабият тарыхындагы карандай эмгеги, кызылдай мээнети менен агарып-көгөргөндөрдүн өрнөктүү өкүлүмүн. Жанагы менин үлүшүмө тийген атак-даңкка анчалык эмгегим сиңди деп ойлобойм.

Бир да аңгемемди толук окубай эле мени пир туткандар канча! Анткени адабий чөйрө айтайын дегенимдин маани-маңызына жетпей эле дүңкүлдөтүп, даңкылдатып мактай берип, окурманды адаштырып салды.

Китептердин түбөлүктүү экендиги айныбас акыйкат. Адамзаттын акылы жетип жасагандарынын эң өлүп-өчпөсү китеп болсо керек. Не деген храмдардын чаңы да калбады, не деген ажайып сүрөттөр, статуялар жоголбоду. Арийне, не деген асыл ойлор, алмустактын адамдары менен окуялары кылымдан кылым кечип, күнү бүгүнкүдөй жашап келе жатат? Китептер аркылуу!

Мезгил шөнтөт: жаман-жакшы чыгармаларды айдап, себе берет, ал эми адабиятка нукуралары калат.

Азыркы романчы «сабы алтын» сабыр же кажынган эмгекке эле эмес, өтө сейрек касиеттерге да кардар. Ал өткөндөрдүн арасынан

дем алып, каармандары менен эркин жашоо үчүн учкул фантазияга ээ болушу шарт. Ал быкпырдай жайнаган материалдардын ичинен чындыкка жакынын, акылга сыярын тандап бере турган сергек сезимге доордун, анын адамдарынын кулк-мүнөзүнө, себеп-жөнүнө үңүлүп, аны жиликтей ала турган сынчыл көз карашка муктаж. Чыныгы чыгарма адам мүнөзүн, иш-аракетин терең билгенде гана жаралат.

Романдардын көпчүлүгүндө айыгышкан күрөш, катуу айбат, умтулуу, танк дивизиясындай дүңгүрөгөн сюжет жок, окуялар менен адамдардын чыныгы жүзү ачылбаган бойдон калат.

Көп жазуучулар мурдагы чыгармаларындагы жылтыраган сценаларды, эпизоддорду, каармандарды кайра тирилтүү «илими» менен алек. Анда кумардык тургай, ынтызарлык туюлбайт.

Азыркы романдар көпчүлүк учурда эч нерсеге үндөбөйт, үйрөтпөйт. Тек, денени дүркүрөтүп, жанды кокого тыккан сценалар менен окурмандардын оозун ачтырабыз деген далбаса. Качантан бери кимдир бирөөнүн жайчарба, жылуулук менен акылга толгон китебин күтүп жүрөм.

Чыныгы чыгарма табигыйлыгы, ыймандын тазалыгы, ойдун, тилдин тактыгы, түшүнүктүүлүгү, жасалмалуулуктан, көп сөздүүлүктөн алыстыгы менен айырмаланат.

Жазуучунун стили айкын жана өз алдынча, образдары реалдуу жана мол, тили жөнөкөй жана жатык болот. Улуу делгендердин эмне үчүн улуу экендиги жөпжөнөкөй: өз ишин билет, ойлогон ой, тарткан сүрөтүнүн баасын түшүнөт, аларды кара жанды карч ура кагазга түшүрө билет.

Көп эле жазуучулар өз ишин мыкты билгенинен жазбай эле жасап коёт. Чыгармалары автордун ашкан чебердигинен гана кабар берген автордон жек көргөнүм жок.

Биздин күндүн китептеринин көбү чийки, көркөмдүк жактан ара төрөлгөндөр. Көпчүлүгү ойлонулбай, толгонулбай, «ат жалында» жазылат. Кайра-кайра окулуп, сызылбайт. Жазуучулук стиль «жарк» этип көрүнбөйт, диалогдор жатык эмес жасалма, сүйлөмдөрү тил сындырат.

Мындай романдарда сюжет менен окуя эки башка өнүгөт. Көп сүйлөө жагынан анекдот айткан келжиректен кем калбайт. Китебинин кийинки бөлүмүндө эмне болуп кетерин өзү да билбейт. Кээде керексиз эле нерселер китепке зордолуп киргизиле берет, жаңы каармандар асмандан түшкөнсүп пайда болот. Мындай чыгарманын каармандары тактыгы, тазалыгы жагынан тиги дүйнөнүн периштелерин элестетет. Анан да акылга жукпай, турмушка сыйбай турган символдорду, түшүнүксүз проблемаларды көтөрүп алышат. Кыскасы, чыныгы адам, турмуш дегендин сүрөтү жок.

Мезгил менен эмгек тууралуу

Толкунсуз деңизде кеме айдоо жеңил.

Булутсуз күндү, кайгы-кубанычсыз турмушту элестетүү кыйын. Чыныгы тагдыр гана чырмалышкан жиптей болот: кайгыны шаттык алмашат, ыйлатат, күлдүрөт. Өлүм дегендин өзү эле жашоонун кымбаттыгын, таттуулугун айтып турат. Адам азып-тозуудан табат өзүн.

Баамы терең жан араандуу иштин бараандуу тоскоолдуктары бар экенин билет. Ал тоскоолдуктарга арман кылбасак да болот. Анткени андан дымак-күчүндү тааныйсың. Адам чыйралса, бир жаманчылыкта чыйралат. Баарын башыңан кечиргенден, жашагандан кийин гана жаманчылыкта ким, жакшылыкта ким экендигинди айырмалай аласың.

Өкүнүү – өзүңдүн каталыгыңды терең сезип, аны түп-тамырынан бери жок кылуу деген кеп. Мыктылыгың бирөөдөн өйдө турганыңда эмес, өзүңдүн кемчиликтериңен бийик турганыңда.

Жашоодогу жана иштеги биздин далалаттарды акыл-эсибиз эле эмес кулк-мүнөзүнө; жүйөөчүлдүгүбүз эле эмес жүрөгүбүз; гениалдуугубуз эле эмес өзүбүздү тутта билүүбүз, сабыр, тарбиябыз жана ар кандай жагдайды туура таразалай ала турган жөндөмүбүз бышыктайт.

Даанышмандык – толукшуган акыл-эске тагдырдын берген акыркы тартуусу. Турмуштун ысык-суугун билген адам, мезгил өзүнүн жардамчысы экенин билет. Мезгил өзү дарылайт, даба болот деп жүрүшпөйбү; ал турмак окутат да. Даанышмандык мезгилдин тажрыйбасынын ажытын айрый билгендикте. Жаш кезде мезгил дос да, душман да болуп көрүнүшү мүмкүн. Карыганда изинди суутпай сооротуп же соолуктуруп турат; ал өмүрүңдү кандай, кайсы максатка жумшаганыңа байланыштуу болот.

Биз турмуштун чыныгы жүзүн таанып, жөн-жайын билгенче эле өмүр өтүп кетет. Бул жашоонун маңызы – узак өмүр сүрүү дегендик эмес. Маселен, эмен багы бир муун адамзаттын жашын жашайт. Анын бир кылымдык өмүрүнө ким эле аң-сезимдүү жашоосунун бир күнүн алмаштырсын.

Учурунда маани бералбай калганыма бетим кызарып жүргөн турмуштун керемети канча дейсиз. Деген менен мүлдө өмүрүмдү мен эки ооз кеп менен эле корутундулап бере алам: жашаганыма ыраазымын!

Өлүм менен коркунуч жөнүндө

«Чал жана деңиз» бүткүл ишимдин жыйынтыгы болсо деген ниетим бар эле. Аны иштөө да оңойлукка турган жок. Бир жагынан карылык да кирип келди. Карылык да келди. Карылыктан өлгөндөр деле чанда го. Көпчүлүгү турмуштан көңүлү калып өлөт, же акыл эмгегинен алсырагандыктан, же

кара жумуштун оордугунан өлөт, же ар кандай кырсык каабынан каза болот. Жарыктагы жандуулардын ичинен адамзаттай түйшүктүүсү жок. Карыган сайын оптимист боло бербейсиң. Андан көрө кыска эле жашаган оң.

Өлүм алдындагы жан талашуудай, кыйналуудай сезимди тирүүчүлүктө далай жолу башынан өткөрбөгөн кишини табуу кыйын. Жан чыгаардагы кыйналуу – тиш оорудан кыйын эмес, – деп белгилүү врачтын мага айтканы бар.

Баарыбыз тең эле жашоо үчүн көрөшүү жана күн бүткөндө өлүү үчүн келгенбиз. Болгон айырма бул: коркок максатсыз өлөт. Мен өмүр бою адамдык алгачкы парс – суу жүрөктүктөн кутулуу деп эсептеп келгем. Коркунуч алдында калтаарып туруп бергендей эч нерсе биздин духубузду түшүрбөйт. Жүрөксүздүк жеңилди оор, оорду ойротто жок кыйынчылык кылып салат. Адамдар көп учурда чындыкка бет келип, тике карагандан коркушат. Акыйкат алар ойлогондон алда канча коркунучтуу экенин эстегенде тим эле заманасы куурулат. Ошентип, мүлдө өмүрү качан кара басат деп, калтыратып жүрүп өтөт. Антип жансерек жашап жүргөнчө, жамандыкка бой тоскон оң.

Жаманчылык жагдайында

Адамзаттын кун кетирип, кутун учурган эң эле жугуштуу, коркунучтуу дарт – сокур фанатизм. Фанатизм – өзүнүн пикирине мурдунан жетелетип алуу деген кеп. Арадай жерге чарадай жыйын кура билгендер башкаларды катыра сындоого жөндөмдүү. Ага чыгармачылык менен иштиктүү ишмердик жат, ага өзүнө өзү маашырлануу, пейил күтүү мүнөздүү. Анын кокондук куну жок корутундулары менен чындык союп каптандай окшошуп тургансыйт.

Даңк кубалоо – жаманчылыктын тамыры. Ал көралбастыкты, өз көмөчүнө күл тартууну, ыгы жок адалсынууну пайда кылат.

Адатта адамдар байлык үчүн мүлдө абийир-сыйдан кечип кетет. Адам эч нерсеге каниет кылбайт: жетпегендерин жеткирсен, комфорт керек дейт. Анысын аткарсаң, үлпөт кургусу келет. Ага деле мейли де, каада-нарк күткүсү бар. Анысына да кайыл бол, анан оюна келгенди сурай баштайт. Баарын түгөлдөп бер, анда алдап кетти, аткарбай жатат деген кеп чыгат. Качан гана өз тагдыры менен тиреше келгенде көзү ачылат адамзаттын!

Канткенде маңыздуураак жашап өтөбүз? Ошо жөнүндө

Алгач айкырып жарыкка келгенден тартып, көргө киргенге чейин өзүн өзү табуунун, таануунун түйшүгүндө; дүйнөнүн жыргалында, кууралында адам түгөнбөс тоскоолдуктардан өзүнө жол издеп келет. Оңой эч нерсе жок: ойлор да, аракеттер да, жыргал да, жадакалса өлүм да жеңил келбейт.

Ички дүйнөсү татаалыраак адам сыртында басмырт жана жөнөкөй болот деп ойлойм. Ыксыз ысыраптык менен жөнсүз дарбуунун кылымында мен, адамзаттын жашоосуна анчалык деле көп нерселердин кереги жоктугун көргөзгүм келген.

Мен баалай албагандарымды жыйноону эмес, өзүмдө жокторду баалай билүүнү жакшы көрөм.

Алтындай убактысын арзыбаган тилек, мүдөөгө, кунарсыз сөздөр менен көндөй шаан-шөкөттөргө жумшагандарга таңым бар. Терең эмес, кенен жашоо – өмүрдүн текке кеткени.

Адам менен аракет ар дайым данакер болуш керек. Камарабай карап туруу акылды моколот. Бүт өмүр куру тилекке корошунан сак бол!

Орус тилинен которгон
Алым ТОКТОМУШЕВ

**Салмоорбек
ДЫЙКАНОВ**

О ПЕРВОРОДСТВЕ

(Из неопубликованной книги «Кыргызтүз жаса»)

Изначально природой предначертано всему живому бороться за жизнь, рождать и развивать свой род, вид, породу в более совершенном качестве.

Жизнь нации – это есть ее борьба за существование среди других наций, где каждая нация-порода старается навязать свои правила игры, использует свои аргументы и применяет свои приемы. Проигравшие выбывают, освобождая жизненное пространство для других наций.

Кто выиграет в матче между командой футболистов и командой гандболистов?

Смотря, в какую игру играть, то есть, по каким правилам. Также и в игре наций-команд за существование.

«Зная характер, можно предвидеть, как человек будет вести себя в тех или иных обстоятельствах». Это высказывание из философского словаря верно и для нации. Поэтому, чтобы выиграть, уничтожить нацию, достаточно создать такие правила-обстоятельства, при которых нация с данным характером заведомо гибнет, или же постепенно менять ее характер, с которым она в будущем обязательно проиграет схватку за жизнь.

«Характер имеет общественно-психологическую природу, то есть зависит от мировоззрения личности, ее знаний и опыта, от усвоенных моральных принципов, от руководства со стороны других людей и активного взаимодействия с ними». Согласно этому утверждению из этого же словаря, если уничтожить, заставить забыть нацию свое исконное мировоззрение, идеологию, религию, этику, мораль, а вместо них навязать

искусственное, чуждое духовному наследию предков этой нации, то тогда из поколения в поколение постепенно будет меняться характер нации согласно этой навязанной ей программе, то есть запрограммируется ее постепенное одомашнивание или же предопределится в будущем ее гибель.

Итак, достойное человека будущее есть только у тех наций, которые сражаются за будущее и побеждают. Для этого нации необходимо навязать противнику свои правила игры, удобные для нее и противоестественные для противника, и применять свои приемы борьбы. К правилам борьбы за выживание нации относятся национальная идеология, религия, мораль, этика, мировоззрение и другие философские понятия, проще говоря, духовность нации. А к весовой категории, проводя аналогию со спортивной борьбой, можно отнести богатства, деньги, физическое здоровье, умственные способности и численность нации. Правила игры навязывает, конечно, сильнейший. Но хотя бы у себя дома, на своем поле, ковре нация должна играть по своим правилам, чтобы победить.

Людям дано жить небольшой отрезок времени, но нация может жить сколь угодно долго, возможно и вечно.

Главное предназначение людей, смысл их жизни – это давать продолжение своему роду, то есть давать рождение и жизнь последующим поколениям своей нации, передавать им не только свой физический генотип, но, прежде всего, духовное наследие своей нации. Только этим духовным и отличаемся мы от животных. Этим разнятся и оцениваются нации, в этом заключается их величие.

Из химии знаем, что чем устойчивее структура строения молекулы, то есть чем сильнее межмолекулярные связи этого вещества, тем менее подвержено это вещество окислению, гниению. Но стоит только нарушить структуру строения этой схемы, ослабить эти связи, то, тут как тут, это вещество окисляется, вступает в реакцию с другими веществами.

Так и нация. Если у нее есть национальный дух, сохранены традиционные человеческие взаимоотношения, мораль, обычаи, чувства национального единства и любви, то какие бы потрясения, перемены не испытывала нация, она сохраняется, она не гибнет.

От внешнего воздействия нация также как и дерево в природе редко погибает. Дерево в саду от удаления ветвей, веток не погибает, а гибнет от гниения, болезней, вызываемых микробами, паразитами или из-за отсутствия света, питания и тепла, то есть любви природы.

Итак, самый лучший и верный способ уничтожить нацию – это изнутри. Внедриться и нарушить «молекулярные связи» этой нации, дающие устойчивость нации. То есть ослабить связи, расщепить вещество и превратить это «вещество»-нацию в толпу «хаотично блуждающих молекул». Это осуществляется через внедрение и насаждение в душу и сознание нации чуждой, ложной духовности.

Никто не мог и не может внедриться и разлечь ту нацию, у которой нет пустоты в душе, у которой сильно развит национальный дух. Против дружного, в смысле устойчивого, с обостренным чувством национального самосознания, этноса врагам делать нечего, они бессильны. Примерно то же самое, что и бактерии инфекции против здорового организма.

Без духовного человеку нельзя, без духовного человек – это большое пустое существо. Этот вакуум в душе может заполнить чем угодно первый попавшийся миссионер.

Если нация утерит свое исконное духовное, собираемое по крупицам и оттачиваемое тысячелетиями, хранимое предыдущими поколениями предков, то оно («свято место пусто не бывает») непременно будет заполнено другой духовностью, как правило, чуждой характеру, менталитету, миропониманию, противоречащей исконной духовности нации. То есть нация получится с чужим духом, духом рабского подражания, что неизбежно приводит к гибели этноса.

Чем мы сегодня отличаемся от диких племен Амазонии, островов Океании и Африки, которых обращают в свою веру христианские миссионеры? К нам приехали не только христианские, но и буддийские, и исламские миссионеры различных толков и ориентаций.

Представим следующую картину. XIV век. С одной стороны – индейцы на своей исторической родине, с другой – испанцы и другие люди Старого Света, учащие индейцев новой жизни, новому уму-разуму. Открывающие свои учебные заведения, предприятия. Естественно, они убедили добродушного, доверчивого, мягкого, интеллигентного индейского вождя, заставили его поверить, что спасение индейской расы в становлении на их европейский путь развития, в освоении европейской духовности, их ценностей жизни, европейского образа мышления и жизни. Индейский вождь приветствует переселение лишних в своих народах людей со всех сторон мира, создает их культурные объединения по национальному признаку, предоставляет все благоприятные условия для их развития и размножения, объявляет свою родину общим домом всего человечества, вводит в уголовный кодекс своей страны статьи, запрещающие проявления индейского национализма, ущемления прав переселенцев, беженцев, мигрантов, приезжих иностранцев, главным образом, мужчин полового расцвета. Это так и было на самом деле. Результатов ждать пришлось недолго и мы их знаем из исторических книг. Если кто думает, что индейцы были отсталыми, дикими народами, то он глубоко ошибается. Почитайте литературу о государствах майя, ацтеков, инков. Тысячи книг по математике, астрономии, философии, юриспруденции, истории целенаправленно были уничтожены испанскими христианскими миссионерами как память о языческом прошлом, как духовное наследие предков.

А теперь вернемся в наше время. XX век. Заменим имена персонажей в этой картине. Вместо слова индеец читаем кыргыз, индейский вождь

– кыргызский президент, испанцы – турки (курды, уйгуры, иранцы, индусы, афганцы, таджики, арабы и многие другие), то получим сегодняшний наш день. Результат будет тот же, так как генетический код как физический, так и психический у индейцев и кыргызов один, также как и у испанцев с перечисленными нациями, и ждать подобного исхода осталось недолго.

Дух нации. Что это? Где он?

Дух нации могут дать, передать только ее предки, прошлые поколения, герои, вожди, мудрецы этой нации.

Дух нашей нации заключен, прежде всего, в нашей древней цивилизации, культуре, закодирован в древнейшей алфавитной письменности наших предков, запечатленной в каменных памятниках на громадных просторах Евразии меж четырех океанов. В наших обычаях, обрядах, традициях, песнях, мелодиях, играх, пословицах, сказках, орнаментах, узорах, национальном уборе, пище, морали, этикете, языке, юрте, эпосе ...

Дух нации – это память, это информация, это программа, код наших предков. Предназначение религии заключается в ее воздействии на этот дух: или она сохраняет и развивает этот естественный дух или же она уничтожает и подменяет его на искусственный, одомашнивающий.

Возрождение, становление нации надо начинать не с демократии, не с прав человека, не с гуманистических иллюзий, не с экономики, не с приватизации и т.п., а с поднятия боевого духа предков, национального самосознания и энтузиазма, воспитания, то есть целеустремленного и систематического воздействия на психологию каждого члена нации.

«В нашей жизни не столь важно положение, в каком мы находимся, сколько направление, в каком мы движемся». Холмз.

То есть самое главное для нации не численность, не богатства, не экономика, не уровень жизни, а самое главное – это национальный дух: мировоззрение, идеология, вера.

У наших предков тысячелетиями существовала официальная идеология, зиждившаяся на двух принципах:

1. Отрицание, неприятие, сознательное отталкивание чужой культуры, которой противопоставлялась собственная старина.
2. Сознание собственного превосходства над другими народами.

Основой Тенгрианства – религии, вернее будет назвать философии наших предков, было поклонение Вселенной: Небу (Тенгир) и Земле (Йер-Суб). Покровительницей домашнего очага и детей было женское божество Умай эне. Тенгрианство утверждало любовь к духу своих предков, к своему народу, олицетворяло единство и гармонию человека

с окружающей средой. Тенгрианство направлено на сохранение духа-информации предков.

Сравним эти принципы и Тенгрианство с другими религиями. Откроем философский словарь.

Синтоизм, национальная религия японцев, в основе которой лежит культ предков. Возникла при первобытнообщинном строе и претерпела в своем развитии значительные изменения. Главное в синтоизме – поклонение многочисленным Ками (духам), которые первоначально олицетворялись в животных, растениях, предметах, явлениях природы и духах предков. Согласно синтоизму, связь между божествами и людьми осуществляется через императора (микадо) – потомка Аматерасу (богини солнца) и ее представителя на земле. Микадо считается родоначальником всех японцев.

(Здесь же отметим, что «Самую древнюю кыргызскую веру называли «Кам». Глава веры, исполнявший все предписанные обряды и ритуалы, носил такое же имя – Кам». *Б. Солтоноев. Из древней истории киргизов. В кн. Кыргызы. Бишкек. 1996. с. 401).*

«То, что нацию можно сохранить лишь с помощью дарованной ей и только ей религии, убедительно доказывает история Японии. Напрасно исследователи японского феномена (колоссального рывка в развитии промышленных технологий) пытаются объяснить его японским чудом. Не чудеса определяют ход истории, а прагматичный разум и дальновидность государственных мужей. Японские правители на протяжении веков отличались дальновидностью и благородным отношением к своим подданным. Прежде всего, они оберегали и оберегают свой народ от влияния чуждых разлагающих нацию идеологических учений и религий. В христианских миссионерах, прибывших на острова в XVI веке, они справедливо увидели передовой отряд захватчиков. В 1587 году лоцман испанского корабля «Сан-Феликс» похвастался в японском порту, что владения короля Испании все расширяются. Когда лоцмана спросили, как Испания завладела столь обширными территориями, он ответил: «Сначала пришли миссионеры, а потом – солдаты короля». Об этом разговоре доложили правителю Японии Хидэёси и тот издал закон о запрете распространения христианства, по которому священники-иезуиты под угрозой смертной казни в течение 20 дней должны были покинуть пределы Японии. Хидэёси справедливо считал, что христиане уводят японцев от их национальных богов. Следующей акцией очищения нации была казнь почти 40 тысяч обращенных в христианство соотечественников. Этими чрезвычайными мерами Хидэёси спас японскую нацию от участи американских индейцев.

Свою, истинно национальную, религию синто (путь богов) японцы почитают без всяких сомнений и оговорок. Религия синто для японцев – это не просто почитание богов – это истинно их образ жизни. Причем

небезынтересен тот факт, что синтоизм учит главным образом культу предков и поклонению природе. То есть налицо абсолютная схожесть с учением тенгрианства, религией древних тюрков. (И это не случайно, так как ядро японской нации составляют восточные хунны, которые переселились на острова еще до нашей эры). Но, в отличие от тюрков, японцы свою религию не променяли на многообещающие учения о единобожии и благодаря этому сохранились как нация, и не просто нация, а высоко-развитая нация. Более того, если неяпонец вздумает принять учение синто – это воспримется японцами как смешная нелепость, так как дух предков – Kami – связан только с японцами. Тем самым японцы исключают возможность проникновения в их национальную среду неяпонцев, от которых, кроме стремления внести раскол в общество, ожидать нечего». *Р.Н.Безертинов. Татары, тюрки – потрясатели вселенной. т. II. Изд-во «Калкан». Наб. Челны. 1997. с. 3.*

Тенгрианство – наша исконная национальная вера и философия, и синтоизм сохраняют и оберегают духовное наследие своих далеких предков, одухотворяют Природу, возвышают человека и устремляют его ввысь, и вглубь, и в будущее. И потому видимо цвет знамени древних кыргызов был «көк» – синезеленый, цвет неба, олицетворяющий высь и бесконечность, цвет моря-океана, олицетворяющий глубину, цвет цветущего джайлоо, олицетворяющий родину и жизнь.

Иудейство, национальная религия евреев, возникла из языческого многобожия. С 7 века до нашей эры становится единобожеской религией. Вера в бога войны Яхве и спасителя, идея о богоизбранности евреев, множество ритуальных предписаний, охватывающих почти все области быта верующих. Источники иудейского вероисповедания – Ветхий завет (признаваемый и христианами) и Талмуд (сложная схоластическая система комментариев к ветхозаветным книгам). По нормам иудейской религии «иудею надо родиться и нельзя иудею стать». То есть, как бы ни старался неиудей услужить и понравиться иудеям, неиудей для них всегда чужой и есть всего-навсего только инструмент, используемое существо. Некоторые недалекие политики, судя по себе, стараются услужить иудеям в надежде, что их труд возблагодарится ими. Но они глубоко ошибаются. Они подобны некоторым женщинам, которые, изменяя своему мужу, отдаются смертельному врагу своей семьи в наивной надежде, что враг затем отблагодарит ее.

Христианство отражает чаяния людей, отчаявшихся изменить свою участь собственными силами и уверовавших в избавление от страданий с помощью спасителя или «божественного избавления». Переносит вопрос о достижении счастья праведниками в потусторонний мир, объявляя терпеливое перенесение тягот жизни непременным условием грядущего блаженства. Добывается смирения, покорности и самоуничужения.

Христианство первоначально возникло как одно из течений иудаизма, впоследствии подправленное с определенной целью евреями-христианами в интернациональное. Христианство стремилось к расширению, к вовлечению в христианство других народов, что и обусловило быстрое распространение христианства по миру. Учение призывало к любви к ближнему, к социальной справедливости, к равенству наций, выступало против убийства и воровства и т.д.

«Христианство (от греч. Christos. Букв. – помазанник). Важнейшими отличиями нарождавшегося христианства от прочих религий древности был полный отказ от этнических и социальных перегородок в вопросах веры, от жертвоприношений, обрядности. Успеху христианства способствовало его учение о бессмертии души и загробном воздаянии».

В христианстве искусно заложено зерно ненависти христиан к иудеям, а равно ко всем евреям, как к Иудину селени, ведь Иуда – предатель их Иисуса Христа. Эта христианская ненависть и презрение вызывают ответную ненависть, которая придает силы евреям в борьбе за выживание; объединяет и сплачивает евреев; снимает угрозу ассимиляции; вынуждает евреев скрывать свою национальную принадлежность; формирует национальное самосознание; заставляет каждого еврея стать бойцом невидимого фронта. Эти следствия предопределили и обеспечили победы евреев в борьбе за жизнь среди христиан. И дело здесь не в мифах об исключительных умственных способностях, о злой воле, о богоизбранности евреев. Их победы есть результат простого, но античеловечного замысла одного мудреца, сила которого заключается в использовании качественно новой идеи, идеи одомашнивания, окультуривания других народов. Этот пример показывает, что ум, мысль одного человека могут победить все человечество, дать вечность и счастье самому обездоленному, несчастному в свое время народу. Народу, в то далекое время не имевшего ни богатств, ни денег, ни власти, ни свободного духа, потерявшего родину. Народу, попавшему в рабство, и находившемуся в самом безвыходном положении.

Нельзя обижаться на волка за то, что он питается травоядными, такова его сущность, данная ему тысячелетней историей его предков. Нельзя обижаться на паразита, сосущего питательные вещества из растений, такова его природа. Также и в мире людей. Дело здесь не в их собственных умных мыслях и злых помыслах евреев, а в их природе, в их сущности, что является продуктом, результатом многовековой их истории, замысла-программы того мудреца, и им никуда не деться от этого. Их рассудок, воля, действия есть результат идеи того мудреца. Мудрецам других наций необходимо отыскать противоядие, найти правильный образ жизни (идеология, государственное устройство, законы и т.д.) своей нации, предупреждающий и не допускающий ее заражения

этой болезнью. То есть ответ необходимо искать в себе, в своей нации. Они же, евреи, и показывают пример другим нациям в том, что в жизни безвыходных ситуаций не бывает.

Религия, идеология, культура, воспитание, мораль и т.п. формируют стереотип поведения человека и нации, то есть получается, что каждый человек, каждая нация – это объекты, имеющие определенную программу. Это подобно тому, как программа, введенная в компьютер, определяет все его последующие действия. Например, в игре в шахматы между двумя компьютерами выигрывает тот, у которого умнее составлена программа. Также и в игре-борьбе наций за место под солнцем побеждает та, у которой умнее и сильнее программа.

Ислам (переводится с арабского – покорность) сложился из иудаизма, христианства и других религий. Внушает идею бессилия человека перед Аллахом. Призывает к смирению и покорности. Предписываемая верующим система религиозных обязанностей имеет цель связать с исламом всю их жизнь, помыслы и поведение. За неуклонное выполнение религиозных предписаний обещает райское блаженство после смерти. Непокорных запугивает мучениями в аду.

Христианство и ислам одинаково отвергают язычество – древние формы религии, духовное наследие предков, любовь к своей нации, одинаково уничтожают национальное самосознание. Христианство и ислам направлены против памяти предков, национальной старины, уничтожают дух-информацию предков, заменяют исконную, естественную родную программу на искусственную. Эти две религии являются опорой и силой иудейства, питают ее жизненной энергией и превозносят ее на свои плечи. Чтобы понять суть побед иудейства необходимо его рассматривать в комплексе с его изобретениями, христианством и исламом. Например, если христианство и ислам говорят – «подставь другую щеку», то иудейство – «око за око». Именно в христианских и мусульманских странах евреи достигли силы и мощи, именно в этих странах им удается навязывать свою волю и идеи: революция, социализм, коммунизм, демократия, республика... Именно посредством этих стран и народов они диктуют свою волю и осуществляют свои планы во всем мире.

Иудейство не имеет силы без этих двух религий, созданных самим иудейством в качестве своей опоры и фундамента. Но христианство, равно и ислам, бессильны против иудейства, так как они есть инструмент и программа одомашнивания народов самим иудейством. Чем сильнее внедряются христианство и ислам, тем сильнее власть иудейства над миром.

Повторим высказывание из философского словаря: «Зная характер, можно предвидеть, как человек будет вести себя в тех или иных обстоятельствах». Продолжим. А если знать характеры двух людей, то можно предугадать результат их взаимоотношений.

Можно разобрать типичные жизненные ситуации, обстоятельства и вычислить исход контакта, взаимоотношения людей, наций разных моделей, программ, то есть людей с определенным внутренним миром и стереотипом поведения. Зная души наций, можно прогнозировать, заранее определять исход, конечный результат борьбы наций за выживание по определенным правилам.

Изучив психические программы наций и законы, механизмы их взаимодействия, можно прогнозировать, предвидеть конечный исход. У наций главным определяющим их будущее является именно духовная окружающая среда. Численность нации, экономическое состояние, образовательный уровень, государственность нации и т.п. никак не являются определяющими судьбу нации. Более того, можно прогнозировать и дальше, судьбу нации-победителя, и судьбу вообще всего человечества.

Например, кыргызы, казахи, алтайцы, хакасы, каракалпаки, якуты, монголы, чукчи, эскимосы, индейцы Америки при совместном проживании сольются без особых проблем в одну нацию, потому что у них схожи их программы, то есть душа, характер, поведение, этика, мораль и т.д.

Кыргызы, калмыки, ногайцы, манчжуры и вообще любой из вышеперечисленных народов при совместном проживании с оседлыми народами вырождаются.

Евреи и христианские народы (равно мусульманские). Здесь слияния никогда не будет. Победителем в любом случае выходят евреи, которые оседлают христиан (мусульман).

Каждый кыргыз из некоторого коллектива может быть сильнее – и психически, и физически, и по умственным способностям – любого из евреев того же коллектива, но все кыргызы вместе будут проигрывать группе этих евреев, потому что каждый кыргыз из-за отсутствия обостренного чувства национального единства «мы» будет действовать, исходя только из своих личных интересов и не различая кыргызов от некыргызов, и сумма действий группы из десяти кыргызов будет меньше удесятиренного действия одного кыргыза. А евреи всегда действуют, исходя, прежде всего, из своего группового интереса, поэтому сумма действий десяти евреев больше удесятиренного действия одного еврея. Этому всему причиной является предыстория жизни их наций. В среде кыргызов в прежние далекие времена тысячелетиями не жили народы с другим менталитетом, характером. С окружающими оседлыми народами контакт заключался только в набегах и обложении их данью. Соперником кочевника в жизни мог быть только такой же кочевник. На оседлого кыргыз смотрел свысока, только как на своего фактического или потенциального раба-данника. Евреи же тысячелетиями жили всегда в меньшинстве среди чужих, враждебно настроенных к ним, народов и за счет этих народов. И их выживание было возможно лишь в условиях взаимопомощи и групповых совместных действий.

Дух нации – это любовь к нации, любовь к предкам. Ни христианство, ни ислам, никакая другая чужая религия или идеология не дадут нам этого. Христианские и мусульманские народы отрезали свои корни, свое прошлое, свои нити, связывающие с духами далеких предков. Их исконный национальный дух постепенно, но верно, заменяется на искусственное тепло духовных инкубаторов. У них практически не сохранилось ничего от памяти своих далеких предков, то есть своего национального, равно человеческого, даже ... своих национальных имен, не говоря уже о другом: музыке, одежде, обычаях, обрядах, родословных, мифах, богах, ценностях, истинах. История их национальной духовности – это история их нынешних духовных теплиц, написанных и обоженных еврейскими раввинами.

«У французов почти нет личных имен из слов французского языка – имена принесены католичеством из Рима, как у нас (русских) почти нет имен из слов русского происхождения: церковь запрещала имена древнерусские, заменяя их принесенными из Византии». *В.А. Никонов. Имя и общество. М., 1974. с. 6.*

«Катастрофой для тюркских имен стало принятие мусульманской религии большинством тюркоязычных народов. Ислам вытеснил большую массу первоначальных тюркских имен». *Там же. с. 89.*

Заметим, что «Тюрки не носили одного и того же имени от рождения до смерти, как европейцы. Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе». *Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967. с. 21.*

«У казахов и киргизов мусульманство распространилось поздно (даже в XVII в. оно еще не охватило всех киргизов) и не смогло глубоко войти в их жизнь и сознание». *В.А. Никонов. Имя и общество. М., 1974. с. 90.* Только благодаря этому у нас сохранились в большинстве своем национальные имена, обычаи, обряды, а главное – сохранился в народе эпос Манас.

«Передовая интеллигенция тюркоязычных народов в предреволюционные годы поднимала голос против засилья мусульманских имен. Гневно заклеивал и высмеивал насаждение исламом имен передовой татарский поэт Габдулла Тукай в своей статье 1911 г. «Про наши имена». Он писал: бесчисленны имена, прославляющие ислам (Сайфетдин «меч религии», Камалетдин «совершенство религии»), привязанные к Аллаху (Габдулла, Гайнулла), содержащие слово абд (тат. габд) «раб» в сочетании с одним из эпитетов Аллаха, превращающие всех в «божьих шакалов». там же. с. 90.

Приведенные выдержки сказаны только относительно влияния христианства и ислама на исчезновение национальных имен, но такое же уничтожающее действие оказывают они и на другие составляющие памяти предков.

Строительство церквей, мечетей, вовлечение в эти и другие религии, литература, телепередачи, брошюры, сборища, школы и т.п. финан-

сируются и поощряются многочисленными зарубежными центрами и организациями не с благими намерениями, а с далеко идущими планами порабощения и одомашнивания народов.

А вера, философия, идеология, мораль, правила жизни, ценности, истины, память наших предков с каждым годом, с каждым поколением, с каждым умирающим знающим человеком уходит в забвение.

Печенеги, половцы, хазары, шумеры, этруски, саки, сарматы, скифы, хунны, гунны, тюрки, татары, татаро-монголы, великие моголы, древние кыргызы – это все племена одного антропологического типа, генотипа, одной крови, говорившие на одном языке, одного образа жизни – кочевого, одного вероисповедания – тенгрианства, одного духа и характера. И какими бы именами их не называли, они все являются нашими корнями, нашими предками. Даже сейчас, спустя века и тысячелетия, мы, нынешние кыргызы, казахи, можем читать и прекрасно понимать сохранившиеся на камнях выбитые тексты тех далеких времен. Например, памятники в честь Кутлуг кагана (693 год.), Кюль тегина (731 год), Тоньюкука и др.

Евреи, спустя тысячелетия, возродили древнееврейский язык – иврит, оживили древнееврейскую письменность, создали монациональное государство. Евреи, армяне, китайцы, японцы и многие другие хранят, оберегают свою письменность, язык, память предков, все то, что делает их духовно богатыми, самобытными нациями, и это вызывает уважение к ним всех других наций.

Для нашего кыргызского национального, то есть человеческого, спасения и выживания необходим поиск, разгадка, восстановление многотысячелетнего наследия наших великих предков и сохранение их для будущих поколений. Иначе один финал – мучения и унижения наших потомков и исчезновение нашей нации. И жизнь человечества будет продолжаться без нас, кыргызов, казахов – потомков повелителей мира.

С возрождением идеологии и религии предков, возродится и боевой дух предков, который мобилизует силы нации в создании своей судьбы. Нация, также как и дерево, не может жить в отрыве от своих корней. Чем глубже и мощнее корни, чем сильнее питают они ствол, тем оно крепче.

«Чем жить ветвям, коль в корне жизни нет?» Шекспир.

Наше могучее дерево не раз рубили. Но все равно сохранились небольшие ростки, это мы – кыргызы, казахи, ... Главное, чтобы эти ростки не были заражены неизлечимыми болезнями. Надо найти артерии, ведущие к корням, удалить в них тромбы, и тогда от корней мы получим живительный дух, и из этих ростков вырастет величайшее дерево. Ведь какой корень, какая порода, таким и будет дерево. А нашим корням, нашей породе позавидует любая другая нация.

О том, что никогда не бывает безвыходного положения и никогда не поздно бороться за жизнь своего народа пока жив дух народа, напоминает древняя легенда о возрождении нашего народа.

Враги истребили все племя кыргызов, остался в живых только один девятилетний мальчик, которому враги отрубили обе руки и обе ноги, а затем бросили его в болото. От этого мальчика забеременела волчица и родила сыновей, от которых и пошел наш народ. Этой легендой наши предки назидают нас о том, что никогда, даже в самой безвыходной ситуации нельзя отчаиваться и кыргызский народ возродится, даже если у него не будет ни рук, ни ног, но только если у него будет дух бойца и свободы как у волка. Главное не численность, не материальное богатство народа, а самое главное – это исконный дух.

Наше положение пока, намного лучше христианских и мусульманских народов и многих других, потерявших свои корни, свой исконный дух, и закодированных, запрограммированных навязанными им чуждыми религиями и идеологиями. Мы, кыргызы, казахи, пока еще не одомашнены безвозвратно, как другие большие и малые нации. Мы пока еще как чистый компьютер. Надо только восстановить частично утерянную родную программу, код, дух и ввести ее. Пока еще есть надежда на возрождение духа и сохранение нации. Но эта надежда очень быстро тает.

Мы сейчас духовно больная нация, нас можно сравнить с деревом, оказавшемся в чуждом климате, и потому с ослабленным иммунитетом к инфекции, облепленное вредителями, высасывающими соки, но еще не зараженное бесповоротно неизлечимой болезнью типа инфекционного рака – СПИДа.

У нас, мы сами не замечаем этого, очень и очень много сохранилось исконно своего даже в обыденной жизни, в менталитете, правда, с небольшим налетом из ислама и современных идеологий. Мы – это народ, сохранивший свои корни с доисторических времен, задолго до рождения Христа.

Манас, орхоно-енисейская письменность, имена, обряды, обычаи, юрта, мелодии, игры, родословная «жети ата», а некоторые знают и больше – 25 ата. Кстати, в родословной Чынгызхана записано 21 колено предков со всеми их родными братьями, Аттила знал 35 ата, в орхонских памятниках говорится о 65 ата.

В старом кыргызском обществе каждый имел определенные обязанности, права, отношения с другими членами. Высокую степень нравственной культуры, этики кыргызов доказывает хотя бы тот факт, что в кыргызском языке существовали термины-названия от сына, отца, деда, прадеда и последующих предков, – всего девять колен, и также потомков по восходящей линии – от отца, сына, внука, правнука и т.д., – всего тоже девять поколений. Для примера приведу отрывок из статьи Ж. Мукамбаева «Тек сөздөр» в газете «Ленинчил жаш» за 24 октября 1989 года.

«Сөз мааниси, албетте, тек байланышынын үзүлүшүнө, бир уруктун тукуму бара-бара чоочун болуп кетээрине багышталган.

Мына ушинтип, жогоркуларды жыйынтыктасак, биринчиден, баладан жогору кеткен атоолор төмөнкүдөй:

1. Бала. 2. Ата. 3. Чоң ата. 4. Баба. 5. Кубар. 6. Жото. 7. Жете. 8. Кылы. 9. Кыштым.

Эми атадан төмөн кеткендегиси мындай:

1. Ата. 2. Бала. 3. Небере. 4. Чөбүрө. 5. Шыбыра. 6. Тыбыра. 7. Томпок. 8. Тонгок. 9. Жат (жептир муштум).

Мындан тышкары кыз баладан тараган тукумга карата да айтылчу атоолор бар. Алар көп эмес. Бирок билип коюш зарыл. Алар булар:

1. Жээн. 2. Жээнчер же жээнчоро. ... 3. Жээнчердин баласы – тогончор. 4. Эже-синдилер тараптын балдары бир бирине – бөлө. 5. Бөлөнүн балдары бир бирине – бөлөнчөр. ... Ал балдар таэне, таята тарапка да бөлөнчөр.

Деги эле кыргыз тилинде тай тарабы менен ата тарабындагы багытка чачыраган тукумдун атоолору бир биринен такыр башкача. Орус тилинде болсо андай эмес. Жогоркудай атоолор жок. Бул көрүнүш ар элдин тил тарыхында тек атоолорунун түрдүүчө калыптанганын көргөзөт.

Айтканга – тил, ойлогонго – дил. Элдин ою, элдин дили менен жаралган жогоркулардан башка да куда-сөөк, таяке-жээн, ата-ини, эже-жезде жана башкаларга карата айтылган атоолор, сөздөр бар. Чү деген жерден эле алардын баарына чаң салып сапырбайлы».

У кыргызов в их одежде, снаряжении, поведении и речи не было ничего лишнего. Каждый штрих, слово, движение несли в себе определенный смысл, информацию, значение. Например, по тому, как держал в руке камчу приближающийся к дому кыргыз, можно было определить его намерения: как надолго он прибывает, с какой вестью – радостной ли, печальной и т.д.

По одежде или даже лишь по одному головному убору определялись его данные: откуда, из какого рода-племени, его положение в своем подразделении подобно тому, как ныне мы определяем род войск, звание у военных по их знакам различия. Вернее будет сказать, что последнее ведет свое начало от наших предков.

(Существует мнение, что все эпосы народов мира имеют единый корень и берут истоки из древнего «Манаса». Небезынтересно будет заметить, что основателя первого египетского царства еще дофараоновских времен звали Менес.

«Одно из преданий, символизирующих борьбу первобытных египтян с непокорной рекой, рассказывает нам, что Менес, предполагаемый основатель египетского царства, построивший плотины и прорывший каналы, был за свои труды растерзан и съеден крокодилом». *Элизе Реклю. Человек и Земля. т. 2. Издание Брокгауз-Ефрон. С-Пбг. 1906. с. 144.*

«Шумерские былины о Гильгамеше с бесспорностью доказывают народный характер этого эпоса. Так, в первичных шумерских былинах в

качестве соратников и представители народа: 50 человек из числа «детей города», т.е. народа города Урука, помогают Гильгамешу и Энкиду в походе на страну кедрового леса (Ливан), охраняемого чудовищем Хувавой». *Всемирная история. т. 1. с. 222.*

Глядя на карту «Колена израилены и соседние народности» на странице 81 этой же книги Элизе Реклю, мы видим, что Манассии или, иначе говоря, Манасы, народ Манаса, жили в центре этих двенадцати колен израилевых (считающихся предками нынешних евреев): даново, асирово, нефвалимово, завулоново, иссахарово, гадово, рувимово, ефремово, веньяминово, иудино, сimeoново, иерахмеила (которые в свою очередь жили в окружении соседних народностей: филистимлян, хананеян, амалитян, идумеев, моавитян, аммонитян, земли тов, арамеян, сидонцев, земли халев).

Манассии (или Манасовцы) состояли из 12 кочевых племен. При кочевых, как правило, находились их подданные, кулы из оседлых народов. (Эти имена 12 кочевых племен и перешли в названия народцев – кулов народа Манаса). И из потомков этих рабских народностей и образовался еврейский народ. В дальнейшем будет рассмотрен механизм образования и развития оседлого народа из народностей, подневольных кочевым, при одновременном исчезновении народа-повелителя).

«М.О.Ауэзов и Берштам высказывают предположение, что стержневые сюжеты эпоса (Манас), возможно связаны с войнами, которые вели объединившиеся киргизские племена ..., что отражено в некоторых орхоно-енисейских памятниках». *Манас. В 4 книгах. Книга 1. М., 1984. с. 430.*

«К архаичным пластам относятся и те деяния героев, в которых прослеживаются пережитки матриархата и традиционные мотивы богатырского сватовства, единоборства с богатырской девой, чудесного рождения героя и т.п. К ним относятся эпизоды, носящие сказочный характер (эпизод с циклопом Макелем, Кошоем и др.), и элементы связанные с древними верованиями (тотемизм, фетишизм – поклонение чудесным свойствам вещей, животных, поклонение небу, земле, реке, огню, белому цвету и т.д.» *Там же. с. 430–431.*

Центральная идея эпоса – это любовь к своему народу, к своим предкам. «Ради духов предков пожертвую собой!». там же. с. 519–520. Кыргызы верили, что духи предков вмешиваются в жизнь своих живых потомков.

Кыргызы считали, что «Манас» обладает магической силой, способен вернуть к жизни умирающих больных, внушить отвагу и энергию своим потомкам. Феномен «Манаса» связан с его коренными идейными, духовными достоинствами. Главный мотив – сплоченность, независимость и могущество кыргызов. Об общем доме, интернационализме, правах человека, частной собственности на родную землю, приватизации, свободе вероисповеданий и убеждений там нет ни слова.

(Интересна аналогия: Манас родился со сгустками крови в обеих ладонях, а Чынгызхан – в одной).

Необходимо вернуться к древнекыргызской (орхоно-енисейской) письменности (подобно евреям, возродившим древнееврейскую письменность и язык). Эта письменность есть закодированный дух нашей нации.

«По письму можно судить о национальном характере людей его создавших». Действительно, по почерку можно судить о характере человека. Точно также по очертаниям-стилю-форме-почерку знаков алфавита можно определить характер-душу народа, его создавшего.

Язык орхоно-енисейских памятников есть основа, общий язык, к которому генетически восходят все тюркские языки.

«Язык рунических надписей был в III – X вв. единым и стандартным литературным языком, которым пользовались различные тюркские племена, говорившие на своих языках и диалектах, – огузы, уйгуры, кыргызы, кимаки и другие». *История Казахской ССР. т. 3. А-А. с. 440.*

«Известно, что все алфавиты мира связаны между собой цепью непрерывного родства».

И древнееврейские, и персидские, и арабские, и санскрит, и латиница, ... имеют один корень. Они все являются видоизмененными наследниками алфавита наших предков – древнекыргызского (древнетюркского, орхоно-енисейского) алфавита. Простота строгого, монументального письма гения наших предков – первого и единственного алфавитного письма, победила многие другие виды письма и дала рождение всем алфавитам народов мира. Семиты, предки евреев, заимствовали и использовали в своих интересах многое из культуры далеких наших предков, например, мифы о сотворении мира, о первобытном блаженстве первых людей Адама (Ат – имя, ата – отец, атам – мой отец) и Евы (Еб по-древнекыргызски дом, семья) и их грехопадении, о Всемирном потопе и спасении Ноя (Ногой – предок Манаса) в ковчеге (капчык – сундук) и другие, через шумеров – древнейших правителей Месопотамии. Легенды о мифических и исторических деятелях древности, например, о Моисее, Кире, Ромуле и другие, аналогичны более древним шумерским легендам. На оформление евангельского мифа о Христе повлиял шумерский миф о боге Энлиле, отождествлявшийся с планетой Юпитером. Практически все значительные мифы, легенды, сказания семитов-иудеев заимствованы от наших предков через шумеров, переплавлены в свои и использованы в своей идее.

Был заимствован и переделан в своих интересах и наш древний алфавит, о котором миру стало известно по многим сотням каменных памятников (за редким исключением случайно чудом сохранившихся текстов на железе, дереве и бумаге. См. *С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.*), найденных от Дальнего Востока до Центральной Европы.

«Несомненно, что письмом пользовались прежде всего верхние слои тюркского общества. Однако наличие непрофессиональных рунических надписей, выполненных небрежно и без достаточных знаний орфографической традиции, как, например, надпись на бронзовом зеркале из женского погребения в Прииртышье или на пряслице с Талгарского городища, показывает относительно широкое распространение рунического письма среди тюркоязычного населения ...» *История Казахской ССР. т. 3. А-А. с. 442.*

«По нашему мнению, данный алфавит – результат развития культуры самих тюркских племен. В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.Томсен, С.Е.Малов считали, что эти памятники принадлежат кыргызам того времени. Этому мнению придерживался и И.А.Батманов. ...орхоненисейский был пригоднее для любого тогдашнего тюркского языка». *Г.Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. А-А., 1971. с. 7.*

Здесь заметим, что о времени зарождения этого алфавитного письма у наших предков современной науке неизвестно. До недавнего времени считали около полутора тысяч лет. Но недавние археологические находки в Исыкском кургане близ Алматы свидетельствуют о практике употребления алфавитной письменности в обществе семиреченских саков еще в середине I-го тысячелетия до нашей эры. Но не исключено, что в случае обнаружения более древних находок, доказывающих первенство древнекыргызского алфавита, результаты могли быть не обнаружены или искажены. Ведь это будет отрицанием идеологии современной истории, основывающейся на первородстве древних евреев.

«Вслед за крупными авторитетами – акад. В.В.Радловым и проф. В.Томсеном – я не имею никаких причин не считать эти енисейские памятники принадлежащими киргизам». *С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952. с. 8.*

«Язык енисейских памятников письменности V века представляет собой древний кыргызский язык». *С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952. с. 8.*

Шумеров называют в исторических книгах народом неизвестного происхождения, генетические связи шумерского языка (но неиндоевропейского и несемитского) считают пока еще не определенными. Но, раскрыв всего-навсего только одну книгу «Всемирная история» т. I., находишь немало интересного и схожего в их эпосе «Гильгамеш» с нашими эпосами «Манас», «Алп Манаш», «Алпамыш» («Известно, что имена собственные, переходя от одного народа к другому, в другой язык, зачастую звучат неузнаваемо». Не наш ли Манас-Алпамыш этот Гильгамеш в звучании чужого языка: сравните, например, Алеппо-Халеб, Алькатрас-Хилькатрас), в их законах, языке, письме, говорящих о единстве с нашими предками. Приведем только некоторые.

По-шумерски бог – «Дингир»; бесспорно, что это и есть наш бог Тенгир в искаженном звучании.

Колышек на стене, гвоздь по-шумерски «как», а по-кыргызски «как» значит забивать (кол, гвоздь). (Например, по-древнекыргызски санч – 1. колоть, вонзатү, втыкатү; 2. побеждать, поражать; а санчкак – пика. Здесь, и далее, используются переводы из книг: Древнетюркский словарь. Л. 1969, С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М., Л. 1951., Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. А-А. 1971. Заметим, что в древнем Египте существовал фараон по имени Санх-Как: «В царствование фараона Санх-Как...». *Реклю Элизе. 1906. С-Пбг. т. II. с. 228.* Не Санч-Как ли будет правильно?)

Отец по-шумерски «адда» (ада по-древнекыргызски отец), мать – «анна» (ана по-древнекыргызски мать). Богиня-мать, покровительница земледелия, плодородия и деторождения по-шумерски «Ин анна». Эту богиню кыргызы сейчас называют Умай эне. Умай – слово монгольское, означает чрево, матка, утроба. Но по-древнетюркски «Ин» означает нора, берлога, логовище и т. п. То есть, слово «Ин» по смыслу определяет понятие, общее для приведенных слов, – место, колыбель, дом, где рождается и взращивается дитя. Поэтому это слово «Ин» следует понимать как чрево, матка, утроба. Для сравнения: слово келин-»невестка» состоит из двух корней: кел – приходиться и ин – матка.

В Шумере раб часто назывался «игинуду» – «не поднимающий глаз». Игин – (ийин) по-древнекыргызски – кланяться, поклоняться, покоряться, падатү ниц, соответственно игинду (жүгүндү) – согнувшийся (не поднимающий глаз).

О самом названии страны Шумер. Неправда ли есть схожесть со словами Север, Сибирь? Ответ прост. Основной религии древних кыргызов и шумеров было поклонение Небу (Тенгир) и Земле (Суб-Йер).

Суб (шуб, шуй, чүй, чай, сай, суу, ...) – вода и Йер (йир, ир, жер, ...) – земля. Свою землю, Родину, наши предки называли Суб-Йер. Отсюда и происходит название страны Шумер, аналогично и Север, и Сибирь. В подтверждение сказанного:

«Область к северу от Шумера называли Ашшур (по-гречески Ассирия). Шумерские тексты III тыс. до н.э. называют эти области «Субир», аккадские тексты III и II тыс. до н.э. – «Субарту» или «Шубарту», отсюда и название населения – субарейцы или шубарейцы».

Естественно, что лексика шумерского языка, жившего пять-шесть тысяч лет назад, будет сильно отличаться от нынешнего кыргызского словаря. Ведь словарный запас непрерывно пополняется новыми словами, что связано с взаимовлияниями с другими языками, изменением быта и условий жизни и другими причинами, и одновременно забываются-теряются многие старые слова. Но синтаксис – правила и способы по-

строения словосочетаний, правила и способы организации слов и словосочетаний в предложения, а также правила словообразования обладают большой устойчивостью, остаются неизменными. По этим признакам, как раз-то, и определяется родственность различных языков. Поэтому при установлении родства шумерского и кыргызского языков, прежде всего, необходимо исходить из этих принципов. Отметим, что шумерский язык не только является агглютинативным, как и кыргызский, но и обладает другими особенностями древнекыргызского языка, что наводит на мысль, что возможно шумерский – суть кыргызский язык того времени.

Одним из веских аргументов в пользу принадлежности первого алфавитного письма нашим предкам является следующий факт.

«...в языке орхон-енисейских надписей нет арабских и персидских слов». Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата. 1971. с. 136., что, естественно, исключает возможность заимствования этого алфавита из арамейского (семитского) письма. А в арабском, древнееврейском достаточно наших древних слов. Например.

Израэль, Израиль – в переводе с древнееврейского означает еврейский племенной союз, еврейский народ. Эль, иль по-древнекыргызски означает племенной союз, народ, государство.

Тора – древнееврейское название Библии, содержит легенды, мифы, историю и древнееврейское законодательство. Төрү по-древнекыргызски означает власть, управление, закон.

Талмуд по-древнееврейски означает толкование (Торы). Это слово, подобно русским словам «толмач», «талмить», «толковать», восходит к древнекыргызскому корню тил, тел – язык.

(Слово «Коран» происходит от нашего слова «кара» – смотреть. Большая Советская энциклопедия (БСЭ)).

А слово «Дин», что в переводе с арабского означает религия, очевидно, происходит от слова Дингир).

Заглянем в древнекыргызский (древнетюркский) словарь.

Моуоё (согд. mwu) – маг, волхв. От этого слова происходят и русские «мочь», «мощь», «могучий».

Кам – шаман, дух.

Мат (мет) – постпозитивная усилительно-выделительная частица.

Эта частица, вероятно, происходит от бет; мет, мат – старейшим значением является – лицо человека, а следующие значения развились из него: как, подобный.

Получается, Мохкамбет – как магический дух; – подобный волшебному шаману.

Нас учили, что только оседлые народы могли создать прогресс и цивилизацию, а удел кочевых – только кочеватү, но предметы искусства из

скифских курганов, в частности близ Иссыка середины I-го тысячелетия до н.э. и другие, показали самобытность и высокое развитие культуры кочевников.

«Все попытки усмотреть в них вариации китайского, иранского или эллинского оказались тщетными». *Всем. история. т. II.*

Мы видим, что наша история, история наших предков, история нашей культуры начинается не с Аллаха, не с Мухаммеда, не с рождения Христа, а за много тысячелетий до возникновения иудейского бога войны Яхве (кстати, по-древнекыргызски «Йахы» означает война, вражда, разрушение) и синагог (по-кыргызски «сыйын» – молиться), зарождения буддизма и брахманизма.

Получается, что мифы, предания, легенды иудейства, а, следовательно, и христианства, и ислама берут свои истоки, корни с культуры наших предков. И не только это, но и все, что сейчас называют древней культурой всех иудеев, христиан, мусульман, но повернутых и используемых в своих целях.

«Они были в какой-то мере использованы и тенденциозно переделаны редакторами-жрецами при составлении истории Израильского и Иудейского царств («Книги Самуила» и «Книги царств»). Позже эта история была еще раз подвергнута столь же тенденциозной переработке («Книги хроник» или «Паралипоменон»). Обе переработки сохранились, и при сравнении их можно в ряде случаев наглядно показать методы обработки, а иногда и прямой фальсификации, применявшиеся редакторами». *Всемирная история. т. I. с. 496.*

И теперь становится понятным, почему японцы говорят, что тот, «кто поймет евреев, тот поймет мир» и что «если и произойдет возрождение человечества, то оно начнется именно и только с возрождения кыргызов». Они признают, что и буддизм, и индуизм являются учениками духа наших предков. Что и иероглифы являются детищем нашего древнейшего кыргызского алфавита. Раз уж «десять раз» говорили об алфавите наших предков, то «лучше один раз увидеть» хотя бы несколько букв из этого алфавита, некоторые из которых говорят сами за себя, представляя собой идеограммы, происшедшие из древнейшей формы письменности – пиктограмм, а относительно других попытаемся угадать их происхождение. Даже невооруженным взглядом видны в некоторых знаках первичные идеограммы, объясняющиеся на почве древнекыргызского языка.

Найти, разгадать происхождение многих букв алфавита нелегко, поскольку на это существует множество причин: уход в забвение ныне многих древнекыргызских слов, понятий, ощущений, незнание логики рисунков, знаков в древнекыргызских узорах. Да и разгадка будет неоднозначной, поскольку один и тот же корневой звук в зависимости от обстоятельств мог передавать различные понятия.

Первородство древнекыргызского алфавита подтверждается и такими высказываниями специалистов: «Древнетюркское письмо – звуковое. Однако в нем имеются элементы и пиктографии.» Г. Айдаров. Язык орхон-

Знаки из др. кыргызского алфавита	Буквенное значение знака	Название знака	Значение название знака и замечания
⌚	а	алп	Герой, храбрость, отвага, мужество.
⌘	бь	ебь	Дом, юрта. Знак представляет собой ячейку решётки - кереге, составной части юрты.
↑	кь	ок	Стрела.
∩	рь	эрь	Муж, мужчина, герой, богатырь.
∪	й	ай или йа	Месяц, луна. Лук (оружие). Кстати, такой родовой знак существовал у одного из алтайских родов. В.В. Радлов. Из Сибири. М. 1989. с. 148.
⋈	ть	ат	1.Имя; титул, звание; название, наименование. 2. Лошадь, конь. 3. Бросать; стрелять; отгонять, прогонять.
Ч	з	аз	Народ. Главной матерью каждого человека является его народ.
М	лг	Алтай	Горы. "В ряде языков Сибири Алтай приобрело значение нарицательное - высокие горы, горная страна, родина". О.Т. Молчанова. Топонимический словарь горного Алтая. 1979. с. 131. Высший дух, господствующий, по анимистическим представлениям алтайских шаманистов, в средней сфере, т.е. на поверхности земли.
☺	нг	анг	Клятва, присяга. Клятва - есть лицо клянущегося, т.е. нарушить её - равносильно потере своего лица, своего "Я".
5	бь	аб или ба	Охота. Привязывать.

Эрь оюм

Умай оюм

ских памятников древнетюркской письменности VIII века. А-А. 1971.с.36. Например, «Идеографическое происхождение нескольких знаков орхон-енисейской письменности было установлено Е.Д. Поливановым (см. Поливанов Е.Д. Идеографический мотив в формации орхонского алфавита. «Бюлл. Среднеазиат. гос. ун-та», 1929, №9, стр.177–181).

Об изначальности древнекыргызского алфавита говорят и сохранившиеся элементы слогового письма. Согласные буквы приобретают слоговое значение в тех случаях, «когда они сочетаются между собой без примеси других знаков для гласных».

Древнекыргызские буквы дышат древнейшими наскальными рисунками человека на Земле – петроглифами, являются составными элементами древнейшей письменности – кыргызских узоров, являются первоосновой китайских иероглифов и ныне используемых «арабских» цифр, отдают естественным и первозданностью, передают характер и мироощущение кыргызской души. Эти знаки можно смело назвать и первыми иероглифами, поскольку они первоначально означали не букву-звук, а знак-понятие.

Известно, что кыргызские узоры (от древнекыргызского слова «уз» – художество) – это древнейшая письменность. Орнамент шырдака – кыргызского ковра – может представлять собой географическую карту, пейзаж, край (от слова «кыр»), сцену облавы (от древнекыргызского «аб» – охота, «абла» –охотиться), символики, изречения и т.д. Эти узоры и орнаменты, оюм-чийим-саймалар были родителями письменности и иероглифической, и алфавитной.

Буквы и знаки древнекыргызского алфавита одновременно представляют собой и идеограммы (письменные знаки, обозначающие в отличие от букв, не звуки какого-либо языка, а целые понятия, например, цифры) – наследниц пиктографии (рисунчатого письма, древнейшей формы письменности: изображения предметов, событий, действий условными рисунками). Например, знаки: ⚡ ебъ, √ ерь, ∫ аб (ба), ↑ ок, ∫ ай (йа), ☺ ант, √ ы, > о (у), √ ө (ү).

Дальнейшее развитие по пути идеи сочетания-усложнения идеограмм очевидно привело к иероглифической письменности.

Насчет «аргумента», что древние евреи, изучив египетскую письменность и переняв письменные знаки (иероглифические, слоговые) совершили революцию письма, первыми начав обозначать «звук фигурой такого предмета, имя которого начиналось именно с этого самого звука», например звук «а» они обозначали фигурой быка (в ярме) √, а бык по-еврейски называется «алеф», звук «б» – фигурой √, очень отдаленно напоминающей, и то при очень большом желании, дом и т.д., скажем следующее. При наличии некоторой фантазии читатель может, открыв словарь, найти множество слов, начинающихся с этих букв и обозначающих предметы, формы которых более или менее напоминают очертания

написания этих букв. Наподобие, например, в русском алфавите: «О» – обруч, «Ж» – жук, «Д» – дом, «Ю» – юла, «Б» – букашка, «В» – ветер, как два наполненных ветром паруса, «Ш» – шерсть, «Щ» – щетина, «Г» – горбатый и т.д. То есть этот их «аргумент» скорее выглядит просто-напросто детской подтасовкой.

Логичнее и убедительнее выглядит версия:

1. «алп» – герой, храбрость, отвага, дух геройский.
2. «ебь» – семья, дом.

Нежели

1. «алеф» – бык.
2. «бет» – дом.
3. «гимель» – ярмо.
4. «далет» – дверь и т.д.

В нижней последовательности не видно логической идеи и нет символического, как в верхней. Из первой последовательности даже напрашивается вывод о том, что ныне используемые «арабские» цифры берут свое начало из древнекыргызского алфавита. Возможно и цифра 7 исходит из буквы, означающей мягкий согласный звук «к» и напоминающая по своему написанию «Жетиген» («Большую медведицу») – «жети күн» – семь солнц. Заметим также, что первая буква древнегреческого алфавита «альфа» записывается точно также как и наше «алп», а не как древнееврейское «алеф». И руны Северной Европы, и руны хеттов, этрусков по написанию практически совпадают с буквами древнекыргызского алфавита.

Если бы действительно первенство создания алфавитного письма принадлежало бы древним евреям, то алфавит мы сейчас называли бы словом «беталеф», ведь у них до сих пор материнское начало идет главнее отцовского и первая буква алфавита тогда была бы «бет» (по др.еврейский дом), символизирующая женское начало, а не «алеф» (по др.евр. бык), если даже предположить, что бык символизировал у древних евреев мужское начало, силу, мощь. Хотя, как известно, еврейским символом силы, красоты и гармонии является бегемот, отнюдь не бык. У евреев принято придавать всему и всякому особое (тайное, магическое) значение не только в главном, но и во второстепенных вещах. А алфавит – основа очень большого, великого. Если бы именно они создали, родили алфавит, если бы алфавит был еврейским детищем, то, естественно, первую букву алфавита они никак не могли бы назвать быком. На худой конец назвали бы гиппопотамом.

У древних кыргызов всегда было главенство мужского начала, геройского духа, поэтому и первая буква «алп» означает герой, муж, геройский дух, а вторым идет буква «ебь» – дом, семья, мать, материя.

Если бы действительно наши предки переняли этот древнекыргызский алфавит от других народов, то, очевидно, что алфавиты разных кочевых

племен нашего народа в разных частях Евразии, удаленных друг от друга на многие тысячи километров, отличались бы друг от друга. И у разных племен были бы разные алфавиты, перенятые от ближайших соседей: греков, семитов, иранцев, индусов, а на востоке Евразии кочевые переняли бы от китайцев их иероглифы. Но этого не было. Напротив, на всем протяжении расселения наших кочевых предков, на всем пространстве Азии и Европы, письменность у них одна, за незначительными, принципиальными отличиями, связанными с большой удаленностью друг от друга как в смысле пространственного, так и исторического расстояния.

«В Венгрии в 1799 г. в селении Святого Николая был найден большой клад золотых сосудов с руническими надписями. Буквы надписей в некотором отношении были сходны с буквами таласских памятников. Надписи на золотых сосудах прочитал проф. Ю.Немет. Он отнес эту письменность к началу X в. и приписал ее печенегам». С.Е.Малов.Памятники древнетюркской письменности.М.-Л.1951.с.13. Заметим, что только в Таласской долине обнаружено 20 каменных памятников с древнетюркскими надписями. Помимо этого они найдены и на Иссык-Куле, в Алае, Баткене, Кочкоре и др. местах КР (Кыргызской Республики).

Если бы наши предки не сами создали алфавит, а просто переняли его от других народов, то, спрашивается, какой смысл было им вводить дополнительные знаки для обозначения следующих звукосочетаний «лт», «нч», «ант», «баш», когда можно было использовать готовые буквы «л», «т», «н», «ч», «б», «а», «ш».

Заметим еще следующее: отец по древнекыргызски ата, то есть начинается с буквы «а», а ебь (ебь – дом, ебчи – жена) – вторая буква алфавита.

Далее, ал – по древнекыргызски означает такие слова, как перед, передняя часть; низ, нижняя часть (фундамент); пространство (место) перед чем-либо, что тоже подтверждает справедливость первоочередности буквы «а» в древнекыргызском алфавите.

Продолжим сказанное о древнекыргызском алфавите следующими рассуждениями.

Кыргызский язык является агглютинативным, то есть «характеризуется образованием грамматических форм и производных слов путем присоединения к корню или к основе слова аффиксов, имеющих определенные грамматические значения». Например, жүрөк = жүр+ок, ичек = ич+ок, көкүрөк = көөкөр+ок, конок = кон+ок, кыргыз = кыр+гыз, үңкүр = ин+күр, чункурчак = чуң+кур+чак.

В кыргызском языке существует закон гармонии гласных, «состоящий в том, что в одном слове не могут быть гласные, разнородные по месту образования». Более того, в кыргызском языке существует гармония звуков не только гласных, но и согласных, то есть в одном слове все гласные и согласные звучат одновременно или твердо, или мягко. В нашем языке

один и тот же согласный звук может иметь два звучания: твердое или мягкое. Древний наш алфавит учитывает этот факт и имеет два различных обозначения для твердых и мягких согласных. Например, ал (здесь буква «л» твердая – лъ) и ел (здесь «л» мягкая и звучит как ль), кыр (здесь буквы «к» и «р» звучат твердо – кь и рь) и кир (здесь мягко – кь и рь), дын (дь и нь) и дене (дь и нь), бат (бь и ть) и бет (бь и ть) и т.д. Например, в словах тамыр и темир согласные буквы «т», «м» и «р» разные по звучанию: в первом – твердые, а во втором – мягкие, и потому одна и та же гласная буква $\downarrow$ «а(е)» или $\uparrow$ «ы(и)» произносятся по-разному: в первом случае как «а» и «ы», а во втором как «е» и «и». То есть одна и та же гласная буква может звучать двояко в зависимости от своей четы – согласной буквы, а в одной семье-корне все его члены «дружны» и звучат одновременно или мягко, или твердо. Древнекыргызский алфавит учитывал это свойство языка и имел разные буквы для обозначения твердых и мягких согласных звуков.

«Алфавит орхоно-енисейских надписей ... был превосходно приспособлен к тюркскому языку, особенно к закону сингармонизма и в этом отношении представляется гораздо более совершенным, чем сменившие его алфавиты уйгурский и арабский». В.В. Бартольд. *История турецко-монгольских народов. Конспект лекций. Ташкент. 1928., с. 6.*

В древнекыргызском языке существуют свои законы следования и сочетания определенных звуков. Впереди стоящая гласная определяет последующую гласную. За буквой «а» могут следовать только такая же буква «а» либо буква «ы», за «ы» – только «ы» или «а», за «у» – «у» или «а», за «о» – «а» или «у», за «е» – «е» или «и», за «и» – «и» или «е», за «ү» – «ү» или «е», за «ө» – «ү» или «е». См. Г.Айдаров. *Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VI века. Алма-Ата. 1971. с. 70.*

«Вся система тюркской письменности была построена на строгом учете явлений сингармонизма слога. Невозможно сочетание в одном слоге твердых и мягких звуков». Там же. с. 72.

«В языке орхоно-енисейской письменности, которая в своей основе считается консонантной, гласный звук в начале и середине слова в большинстве случаев не обозначается. Твердость или мягкость слову придают согласные, которые образуют те или иные слова». Там же. с. 46. Потому в древнекыргызском алфавите достаточно было существования всего четырех знаков для обозначения восьми гласных звуков. Например, первая буква алфавита в сочетании с твердым согласным читается как «а», а в сочетании с мягким согласным – как «е».

Сравнивая древнекыргызский алфавит с другими алфавитами мира, П.М. Мелиоранский писал:

«Ни один алфавит в мире не может дать читателю или исследователю вполне точного понимания о звуках и звуковых комплексах языка,

который он изображает». *Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. А-А. 1971., с. 40.*

Образно говоря, как произвольно взятые атомы не могут образовывать молекулы; для этого, из химии мы знаем, необходимы определенные условия (валентность и др.), также в древнекыргызском языке существуют определенные законы и правила сочетания определенных звуков, только при соблюдении которых возможно образование слогов. (Заметим, что, не зная этих законов и правил кыргызского языка, чтение текстов древнекыргызских памятников затруднительно. Но с другой стороны, через этот алфавит мы ощущаем душу наших предков. Разница между нынешним кыргызским алфавитом, основанным на кириллице, и древнекыргызским подобна разнице между искусственным механическим и одухотворенным живым).

Эти законы грамматики древнекыргызского языка дали возможность опускать в написании слов очевидные «лишние» гласные буквы («опыт научил мысленно восполнять их отсутствие»). (Например, в слове «кыргыз» вторая буква «ы» не пишется, поскольку по закону кыргызского языка она очевидна и следует автоматически и потому достаточно писать «кыргз»). Согласно сказанному, в слове тогузунчу опускаются излишние очевидные гласные и оно пишется как «тогзчч» и т.п.).

В словах, начинающихся с «а» или «е», первая буква не пишется, но произносится в зависимости от последующей. Например, «л» – твердая читается как «ал», а «л» – мягкая – как «ель».

Древние писатели в совершенстве знали грамматику своего языка. В письменном языке наших предков 41% составляют гласные звуки (59% соответственно согласные), но 71% этих гласных букв не обозначались, поскольку законы языка позволяли это делать. Это и сократило общее число знаков в тексте в 1,4 раза по сравнению с тем, если бы этот текст был воспроизведен на нынешнем алфавите, основанном на кириллице (сравнительный подсчет проводил по тексту «Памятник в честь Тоньюкука»). Здесь же отмечу, что перевод этого текста древнекыргызского письменного памятника на русский язык занимает в три раза больше объема, то есть использует в три раза больше знаков. Это говорит не только о краткости и лаконичности нашего древнего языка, но и о талантливости наших предков, умевших передавать свои мысли кратко. Ведь не зря, наверное, существует поговорка «Краткость – сестра таланта».

Интересно отметить, что в одном и том же тексте на каменных памятниках для обозначения одной и той же буквы иногда используются несколько различных знаков. Например, для твердого «к» существовало три совершенно различных знака. Для нас причины такого написания непонятны. Вероятно, знак в данном случае передает не только звук, но и другое значение.

«информацию могут нести не только значения букв и цифр, но и их цвет, размер, вид шрифта и т.д.»; «значение знака – представление, возникшее в сознании благодаря знаку». Э.Цветков. *Тайные дружины человеческой психики. С-Пбг.2002.с.76.*

Чтобы разгадать происхождение знаков-букв кыргызского алфавита необходимо знать кыргызские узоры, их смысл, обладать нейролингвистическим образованием. Это говорит о высочайшей эстетической культуре древних кыргызов. Эти знаки передают подсознанию древнего кыргыза некие образы, ощущения, ныне нам неизвестные, подобно тому, как и они не смогли бы угадать знаки современности, например, эмблемы фирм «Тоёта», «Мерседес», «Адидас».

Исследуя буквы, слова, расшифровывая смысл их написания, правила их написания и чтения, можно познавать свою исконную душу, логику и законы кыргызской души. Поскольку язык – это отражение души этноса. (Заметим, что ныне «существуют методики возрождения языка». Из утренней передачи по КТР 16.01.2000 об исчезновении языков малочисленных народов Сибири и Крайнего Севера).

Зная законы рождения и образования древнекыргызских слов, можно не только изучать историю, логику, философию души наших предков, но и создавать, рождать свои родные новые слова, востребованные современной жизнью.

Многие звуки кыргызского языка не являются звучаниями букв других алфавитов – кириллицы, латиницы, арабского и др. Например, слово «кыргыз», прочтенное по русски, будет резать ухо кыргыза, так как слышатся звуки, чужие для кыргызского языка.

Звучания букв чужих алфавитов не есть звуки кыргызского языка и потому кыргызскому уху неприятно ежедневно на своей родине слышать искаженные звучания родных кыргызских слов и названий. (Я бы предложил, наоборот, поменять алфавиты письма местных национальных диаспор, или же дополнить их отсутствующими буквами-звуками из кыргызского языка, чтобы они могли правильно произносить хотя бы кыргызские имена и названия). Спрашивается, может ли язык полноценно выражать себя и развиваться через алфавит, знаки которого не только неоднозначно и неправильно передают звуки кыргызского языка, но даже ломают законы языка (гармонию гласных и согласных звуков)? Естественно, все здесь сказано упрощенно. Но одно бесспорно, язык, использующий чуждый алфавит, подобен воину, облачившемуся в чужие доспехи, где-то спадающие, где-то жмущие и стесняющие движения.

«Поскольку письмо служит для выражения человеческой речи, весьма существенным здесь является вопрос о связи письма со структурой языка, обслуживаемого данной системой письма, и прежде всего о связи письма с грамматическим строем». Ч.Лоукотка. *Развитие письма. М.,1970.с.10.*

«Основная особенность семитских языков та, что корень слова состоит из согласных, а гласные между этими согласными служат для образования производных слов и грамматических форм; например, в арабском языке: сафара – «он путешествовал», сафар – «путешествие», асфар – «путешествия», мусафир – «путешественник». Здесь корень есть «сфр». Сравните на более знакомых нам словах: салам, ислам, муслим, в которых корнем является сочетание согласных «слм».

Поскольку письмо служит для выражения человеческой речи, то если бы его, алфавитное письмо, родили семиты, оно должно было быть органически связано именно с их языком, с его структурой и, прежде всего, с его грамматическим строем. Но алфавит, сам по себе, не отражает указанной главной особенности семитических языков и потому вызвал необходимость ввода и использования в их письме различного рода дополнительных значков – точек, черточек, штрихов, закорючек, чего нет в древнекыргызском письме.

Возможно когда-нибудь семиты осознают и обратят внимание на этот факт и придумают для своего языка его непосредственное отражение – новое письмо, принципиально отличающееся от нынешнего, заимствованного от наших предков через шумеров и адаптированного к их языку.

В исконных словах кыргызского языка само корневое односложное слово с первого взгляда кажущееся неделимым, при более глубоком детальном рассмотрении, как правило, оказывается состоящим из других однозвучных слов. Например, кут = к+ут, чок = ч+ок, айт = ай+т.

Более того, можно уловить, что одни и те же однозвучные корни различных древнекыргызских слов передают понятия одного типа ощущений. Например, к – отдельный предмет, орган, система: жүрөк, ыдук, көлөкө; у – длинный: уук, укурук; т – вертикаль, высокий: тике, тов (тоо), тув (туу), тур, тор; р – сильный, твердый, крепкий, грозный: ер, кыр, коркуз – волк-племя; и т.д., а – говорить, с – резать, нападать, н – большой, ч – человек, нить. В кыргызском языке каждый звук имеет свой смысл, свое ощущение, свою философию.

То есть в каждом исконном слове-«молекуле» кыргызского языка можно рассмотреть составляющие его «атомы» – однозвучные слова, о значении которых мы в большинстве случаев можем только предполагать. Это вполне естественно из-за глубочайшей их древности. Вероятно, эти однозвучные слова первоначально передавали даже не слова, а понятия, выражающие чувства, эмоции, ощущения. Ведь, например, животные, издавая свои звуки, не разговаривают друг с другом в нашем человеческом понимании, но передают информацию в виде своих чувств, эмоций, ощущений, команд, сигналов опасности, тревоги, приглашения и т.д. Также и прачеловеки первоначально своими криками, голосами,

звуками передавали друг другу информацию в виде своих чувств, эмоций, ощущений, восприятий и т.д. (Хотя и ныне мы одно- и двузвучными вогласными выражаем свое желание, настроение, вопрос, угрозу и т.д.). А затем в процессе эволюции и постепенным превращением в человека современного они стали конкретизировать эту передаваемую информацию, появились звуковые обозначения предметов, понятий, пониманий. Однозвучные слова связываются в двух, трехзвучные слова. Затем односложные слова связываются в двусложные и более. (Заметим, что шумерский язык тоже был агглютинативным и состоял в основном из одно- и двусложных слов).

В древнекыргызском языке каждый звук несет в себе значение не конкретного предмета, а ощущение, чувство. Два, три различных звука, соединяя воедино плоскости соответствующих ощущений, образуют более конкретное чувство, получающееся при пересечении этих плоскостей, и тем самым передают и психические свойства, качества, особенности конкретного понятия, предмета. То есть в нашем языке звуки – корни слов не просто звуки, а звуки-ощущения, звуки-чувства.

Кут = к+от, к-система, от – энергия, кут – программа этой системы, – дух, душа, жизненная сила этой системы.

Тон – платье, одежда; ич – внутренний, кап – сосуд, бурдюк, мешок. Отсюда и происходят слова штаны (ич+тон), кафтан (кап+тон).

Слова древнекыргызского языка излучают саму философию, мудрость: «знание-сила»: билим – знание, разум, ум, бийлик – власть, бий – правитель, бий – танец;

«порядок-ценность-творить-рождаться»: төрү – порядок, правило, закон, обычай, төр – ценность, значение, почетное место, төри – создавать, творить, төрү – происходить, возникать, рождаться, появляться;

«основа-порядок»: төз – корень, основа, сущность, түз – ровный, равный, түз – приводить в порядок, устраивать;

и тому подобное: уул – сын, улуу – старший, улуу – великий;

«самое ценное – это народ, а его рожают дочери»: кыз – девочка, девушка, дочь, кыз – дорогой, драгоценный, кызлык – ценность, драгоценность, кызнак – сокровищница, казна;

гүл – цветок, гүл – улыбаться, смеяться;

кол – рука, кул – раб;

бал – мёд, бала – ребенок и так далее.

Подобно тому, как в нашем языке путем сложения корней и аффиксов рождались новые слова, также и в алфавитном письме путем соединения букв образуются новые слова. То есть принцип образования слов из букв алфавита вытекает из схемы образования слов в нашем языке. Чего нельзя сказать о других языках. Например, в семитских языках корневая основа не разлагается на составляющие его слова. То есть, нет одно-

значного соответствия с принципом алфавитного письма. Например, единый корень «сфр» в приведенных арабских словах не разлагается на составляющие его однозвукные корни. (Как, например, в кыргызском языке слова, заимствованные из чужих языков, не разлагаются на составляющие). Тем самым остается только одно объяснение появлению слов в семитских языках. Заимствование этих слов от других народов. Ведь не могли первочеловеки-первосемиты вот так сразу сами по себе начать произносить многозвукные слова, обозначающие различные понятия.

Письмо – это кодирование языка, но первоначально знаки письма возникли как обозначения слов и понятий. Но еще раньше, с самых древнейших времен, у кыргызов существовали родовые тамги, а также и оюм-чийим-саймалар (кыргызские узоры), возникшие из пиктограмм и идеограмм.

Возможно, приведенный здесь древнекыргызский алфавит – не самый первоначальный вариант кыргызского алфавита. Самого первого кыргызского алфавита и быть не могло, он постоянно был в развитии, менялся, стилизовался, очертания-написания некоторых знаков иногда могли изменяться в сравнении с первоначальными до неузнаваемости, что распознать первоначальные начертания знаков в виде петроглифов, идеограмм, иероглифов и разгадать их значения и смысл практически очень сложно.

В древнекыргызском языке существовало много однозвукных слов и потому знак, обозначавший это слово, превратился в букву, означающую этот звук. Например, знак «ерь», возникший очевидно из ерь – оюма, обратился в букву, передающую звук «рь». Знак «ебь», обозначавший ебь – дом, превратился в букву, передающую звук «бь»; знак «аб», означавший аб-охоту, а может это знак «ба» (ба-привязывать) стал буквой, передающей твердый звук «б»; знак «ок», означавший ок – стрелу, стал буквой, передающей твердый звук «кь». Подобно сказанному и следующие знаки, обозначавшие ы-растение, о(у) – сон, мочь; ай – месяц (или йа-лук) и другие перешли в буквы, передающие соответствующие им звуки. Знак «ант», обозначавший ант – клятву, присягу, перешел в звуко сочетание «нт».

Факт существования в древнекыргызском языке множества однозвукных слов и понятий, обозначавшихся сначала рисунками, узорами, а затем тамгами-знаками, вместе с принципом образования слов в нашем языке (агглютинативность) явились причиной рождения алфавитного письма именно у наших предков.

Утверждения, ныне об щепринятые, что якобы первыми алфавит создали семиты, не имеют под собой убедительных аргументов, ни исторических, ни логических, кроме многочисленных демагогических подтасовок. В их «аргументе», что якобы древние люди додумались до алфавита путем догадки обозначать звуки рисунками предметов, начинающихся с этого звука, нет никакой логики.

Не имея понятия о буквах, знаках, означающих отдельный звук, не зная их, они не могли вот так сразу обозначать буквы рисунками предметов, начинающих с этих звуков. Это примерно равносильно тому, что при изготовлении самого первого в мире топора этот мастер использовал уже готовый топор. То есть в их «аргументе» присутствует логическая ошибка, называемая в философии «Круг в доказательстве». Порочный круг состоит в том, что при открытии понятия об отдельных звуках, они уже заведомо опирались на понятие звука, начинающего слово. Получается, что здесь не было открытия, так как они сделали открытие, уже используя результаты этого открытия.

Не зная понятия об обозначении отдельных звуков буквами, невозможно знать понятия написания корня слов. Да если бы вдруг и узнали об этом, то в лучшем случае они общий корень обозначали бы одним иероглифом или одной идеограммой, означающей этот корень-понятие. Но ни в коем случае они не могли знать о согласных буквах, составляющих этот корень. Это абсурд, так как

«Было бы ошибкой предполагать, что это письмо возникло из языка. Наоборот, как мы уже видели, всякое письмо лишь постепенно и с трудом приспособлялось к речи, и народы первоначально пользовались только письмом, передающим понятия. Последнее являлось переходной формой к настоящему письму, однако еще весьма несовершенной; настоящее письмо могло развиваться из него лишь в течение долгих веков». *Ч. Лоукотка. Развитие письма. М., 1950. с. 282.*

На самом деле семиты переняли наш алфавит целиком в готовом виде, а уж затем, согласно специфике своего языка, заменили гласные буквы на всякого рода точки, запятые, штрихи, проставляемые снизу, сверху, сбоку. Их объяснение первородства древнееврейского алфавита не содержит логического обоснования рождения буквы, этот важнейший момент каждый раз в разных книгах ими искусно перепрыгивается.

Только лишь после знакомства с понятием звука и обозначением их буквами они могли (для удобства запоминания алфавита) подобрать слова, начинающиеся с этих звуков и напоминающие своими формами начертания этих букв. Например, кыргызское слово «алп» заменили еврейским, созвучным словом «алеф»-бык, а начертание этой буквы «алп» исказилось благодаря многочисленным переписчикам.

В древнееврейском алфавите (языке) только одна буква (звук) «б». Ее начертание и есть искаженная наша твердая буква «аб», но назвали ее именем другой нашей буквы – мягкой буквы «ебь»-дом, потому что по-еврейски дом есть «бет».

Законы образования слов древнекыргызского языка совпадают с законами Природы. Если отдельные звуки языка представлять в виде атомов, то образованные из них корневые слова можно представлять в виде молекул.

Это говорит о глубочайшей древности нашего языка, ее первоуродности в мире всех языков человечества, ее гармонии с законами микромира, Природы. А поскольку язык – отражение души народа его родившего, то это говорит о гармоничности души кыргыза с законами Природы. Корневые слова других языков представляют собой уже неделимые искусственные образования. Отсюда исходит мысль, что эти народы, вернее их первоуродные пращурь – создатели их языка, не сами родили эти слова, то есть не сами по себе начали говорить, создавать, рождать свои слова, а только лишь заимствовали от других уже готовые слова, а значит и научились разговаривать, вести речь от наших далеких предков. Все речи мира являются учениками единого начала, первой человеческой речи. То есть речь первоначально зародилась только в одной общине из множества прачеловеческих общин на Земле. И эта первая человеческая речь продолжается именно в нашем кыргызском языке. Язык, как и алфавит, как и все живое в природе, не мог возникнуть внезапно, вдруг, сразу. Ему необходимо было начальное развитие, рост из самого простейшего, из самых элементарных неделимых звуков. Отсюда вывод: первой речью и первым языком в мире человечества были наша речь и наш праязык. Первочеловеки – Адам и Ева – вели речь на нашем языке. (Возможно только благодаря контакту, общению, смешиванию с ними стаи человекоподобных обезьян стали вести речь и превратились затем в людей).

В иудаизме утверждается, что объяснение явлениям действительности нужно искать в разгадке смысла написания знаков древнееврейского алфавита. Но теперь, я думаю, читатель скажет: «мудрость заключена в разгадке смысла написания знаков древнекыргызского алфавита. Эти знаки и сами исконные слова нашего языка, образованные по закону формирования древнекыргызских слов, – это закодированная философия, логика, мудрость древнейшего человечества».

Современные языки народов мира громоздки в том смысле, что средняя длина слов, то есть количество букв-звуков, относительно длинно. И потому, чтобы передать информацию с помощью речи или письма, требуется большое количество звуков и знаков, и соответственно времени. В этом отношении древнекыргызский язык, как и шумерский, был совершеннее современных языков. Могут возразить, мол, ныне век науки и современных технологий и потому в связи с этим количество слов и длина слов увеличилось. Это не так. Возьмем к примеру не технический, не научный, а обыкновенный литературный, поэтический, эпический или мифический текст. Кто скажет, что они хуже, беднее или мельче передают мысль, чувства автора?

В противовес этому доводу могут привести китайский язык. Мол, там только один звук, произнесенный с разной тональностью, означает множество различных слов. Например, звук «ю» может передавать десятки

разных значений. Но это как раз и недостаток языка. Из-за чего китайцы одних регионов не могут понимать устной речи других регионов Китая.

(Это и явилось причиной невозможности введения в китайском языке алфавитного письма. И не будь единой системы иероглифов, китайская раса разбилась бы на множество различных наречий и народов).

Здесь заметим, что кыргызская речь-мысль может использовать не только алфавитное письмо, но, как и китайская, она с немалым успехом может использовать и иероглифическое письмо и другие.

Принцип словообразования в кыргызском языке суть принцип образования слов из букв алфавита. Ведь что такое слово? Это звуковой знак, выражающий наши чувства, состояние души, мысль. Поначалу это был звуковой знак, выражающий наше ощущение, чувства, эмоции, настроение. Очевидно, что в истории развития человеческого языка сначала родились однозвучные слова, выражающие страсти-ощущения (радость, страх, тоска, влечение, призыв, возмущение и т.д.),

затем появились однозвучные слова-понятия («а – межд. слово, выражающее около восьми значений». *А.Т.Кайдаров. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата. 1986. с.185.*; о-он; ё-думать; у-сон; у-мочь; ы – дерево, растение, кустарник и т.д.),

затем появились слова, состоящие из двух и трех звуков: согласного и гласного (аб – охота; ач – голодный; ач – открывать; ал – перёд; ал – хитрость; ал – братъ; аң – ум; ак – белый; ак – течь; ат – имя; ат – стрелять; ат – лошадь; ба – привязывать; бу – этот; да – и, ещё; ма – же, и; йа – лук (оружие); йе – есть, кушать; өг – мать; өг – мысль; өг – хвалить; са – считать; су – вода; сү – войско; та – и, да, же; те (ти) – говорить, то – количество, число; ту – запружать, закрывать; тц – краска, различный; уч – горсть; уч – крыло; уч – летать; уд – корова, бык; уд – следовать; ук – род, потомство; ум – надеяться; ук – внимать, понимать; ур – бить; ут – выигрывать; уз – искусный, мастер и т.д.),

затем стали появляться слова, образованные соединением двух слов вышеуказанного типа, затем – трех. Если в других (семитских, индоевропейских) языках корни слов неделимы и состоят главным образом из нескольких букв-звуков, каждый из которых сам по себе не является отдельным словом, то в древнекыргызском языке каждый корень есть отдельное слово, более того, каждый звук в корне тоже есть корень-слово. То есть, каждое кыргызское слово можно расщепить на составные части – односложные корни, а каждый односложный корень – на составные звуки-корни-слова, каждый из этих звуков несет в себе определенные ощущения-чувства-понятия. В семитских, индоевропейских и других языках народов мира этот принцип отсутствует. Этот принцип существует только в алтайской языковой семье, в которую и входит кыргызский язык. Этот факт вместе с известным научным утверждением, что рождение буквенного алфавита было процессом

длительным и постепенным доказывает, что буквенный алфавит – детище языка наших предков.

«всякое письмо лишь постепенно и с трудом приспособлялось к речи, и народы первоначально пользовались только письмом, передающим понятия. Последнее являлось переходной формой к настоящему письму, однако еще весьма несовершенной; настоящее письмо могло развиваться из него лишь в течение долгих веков». *Ч. Лоукотка. Развитие письма. М., 1950. с. 282.*

Если в стихах и песнях для создания рифмической гармонии необходимо обеспечивать созвучие на концах строк, то в кыргызской речи сами слова суть сама гармония и созвучие. Большинству языков народов мира неведома высшая степень созвучия-музыкальности кыргызской речи, в которой естественна созвучие-музыкальность не только на концах рифм, но и внутри самих слов. Произнесите или послушайте кыргызские слова, например, көгүлтүр, көпөлөк, көгүчкөн, гүлдөр, чабалекей, бүркүт, арстан, кыргыз, аман-есен..., каждое кыргызское слово есть не просто набор звуков, а созвучие-гармония. То есть, как в стихах необходимо созвучие на концах чередующихся строк, также в каждом кыргызском слове существуют рифма, созвучие, гармония, музыкальность звуков его составляющих. Образно говоря, каждое кыргызское слово есть своего рода министихотворение, минипесня. Причем, я уже отмечал, что в кыргызских словах-корнях каждый звук несет в себе не просто голый звук, а особое ощущение-чувство, заключенное в смысловом значении этого слова. Получается, что действительно каждый кыргызский корень, каждое кыргызское слово есть песня-музыка и потому первые иностранные филологи (В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.В.Бартольд и др.), познакомившись с кыргызской речью, поражались гармонии ее звукового строя, ее музыкальности и поэтичности.

«Речь киргизов плавна. Они красноречивы, остроумны и язвительны, зачастую паразитально находчивы, и каждый, даже самый необразованный из них, настолько владеет своим языком, что в Европе нечто подобное можно увидеть лишь у французов и русских. Киргизам-рассказчикам присуща веселая и приятная манера изложения». *В.В.Радлов. Из Сибири. М., 1989. с. 564–565.*

Какой народ считать богоизбранным, божественным? Тот народ, душа которого гармонична с законами Природы, то есть с самим Создателем. Язык – это отражение души народа, а душа – отражение истории жизни народа. А кыргызский язык, мы уже убедились, есть сама гармония с законами Природы и самой Природой: 24 фонемы, агглютинативность, сингармония звуков. Если бог – это Природа, Вселенная, то есть Тенир, а это так и есть, то кыргызы – богоизбранны, божественны.

По вечерним новостям по КООРТ 05.12.99 года передали следующее. «На 38 километре шоссе Москва–Рига построена энтузиастами-учеными

(в пропорциях правильного сечения) 44-метровая пирамида по той причине, что ученые обнаружили тайны структуры таких пирамид, которые пока не могут разгадать. Например, почему внутри пирамиды не замерзает вода при низких температурах, люди не заболевают простудой, появляется иммунитет ко многим болезням, появляются целебные свойства воды, некоторые предметы, не проводящие электрический ток вне пирамиды, внутри ее становятся проводниками тока? Ученые утверждают, что внутри пирамиды изменяется структура пространства и времени, связывающего воедино сознание и подсознание (и бессознательное) и потому желание человека, находящегося внутри пирамиды, правильно резонирующее с поверхностью пирамиды, имеет вероятность осуществления в миллионы раз больше обычного». Не здесь ли кроется тайна форм египетских и индейских пирамид, и формы кыргызского калпака, имеющего многотысячелетнюю историю, являвшегося головным убором и древнейших наших предков – царских скифов и саков?

(Здесь же замечу, что еще буквально вчера цари России восходили на царский трон именно в кыргызском калпаке. Это я видел своими глазами по центральному российскому ТВ в начале 1999 года в программе «В этот день столько-то лет назад». Это было время существования кино, так как это было снято вживую. К сожалению не могу точно указать дату и не запомнил имени этого русского царя. Но калпак был чисто кыргызский, белый, округлой формы, чуть возвышенный с кыргызским узором, и нижняя часть полей – черной. То есть классический кыргызский калпак – это царский головной убор).

По словам этих ученых подобные чудеса наблюдаются не только внутри пирамид, но и внутри куполов церквей, мечетей, храмов.

И видно не зря форма головы наземных живых существ: животных, насекомых, птиц, вернее их верхняя часть, под которым расположен мозг, приобрела в процессе эволюции именно такую форму, сферическую сверху, и недаром наши предки придали своему жилищу, юрте, именно такую форму, аккумулирующую, очищающую, иммунизирующую, одухотворяющую, заряжающую.

Формы цветов всех растений имеют подобие со сферической параболической антенной. В цветке зарождается семя, жизнь, программа, энергия. Сама форма цветка создана природой таким образом, что она собирает, аккумулирует энергию солнца, космоса. Вероятно, не случайно головные уборы кыргызов напоминают формы цветов. А юрта, жилище древних кыргызов, – это тоже своего рода пестик, часть цветка, лепестками которого является окружающая природа.

Взгляните на кыргызскую юрту-обсерваторию. Она олицетворяет собой вселенную, космос. Түндүк. Здесь вы увидите крест – символ вечной борьбы, четыре времени года, 12 месяцев, и солнце, и луну. Число укуков

(73), ячеек кереге (365) – это все не случайные числа, а связанные с числами недель (пятидневных) и дней в году. Кыргыз, сидящий на шырдаке в юрте, – это человек, сидящий на материке под небом Вселенной. А купола на храмах, церквях, мечетях, дворцах – это и есть увековеченные символы величества кыргызских юрт – жилищ повелителей. И исламский полумесяц (это не поллуны) происходит от древнейшего кыргызского знака «Көк-Жер» – «Небо-Земля»:

Кыргыз тамга: «Көк-Жер»

И становится понятным высказывание Адольфа Гитлера в предвкушении победы во Второй Мировой войне и установления германского мирового господства:

«Один раз в год можно будет проводить по столице отряд киргизов, чтобы глядя на ее каменные памятники, они получили представление о мощи и величии Германии». *Д.Мельников, Л.Черная. Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер. М., с.353.*

По Адольфу Гитлеру, кыргызы – это единственный народ, с кем можно сравнивать свои успехи и хвалиться завоеванием мира. То есть, он знал настоящую историю человечества и снимал свою шляпу перед ними, потомками истинных эров (арийцев) – кыргызами.

Наши предки создали основы современной культуры человечества, основы религии, идеологии, науки, военного искусства, эпосов, письменности и многого другого. Другие народы всего-навсего только переварили и развили, вернее, получили духовное (человеческое) оплодотворение от наших великих предков, но ничего качественно нового направления в человеческой культуре не родили и не родят. И если мы, потомки основателей культуры человечества, исчезнем, то нынешние вышеупомянутые народы окажутся народами-пустоцветами и человечество, потеряв последние свои человеческие корни, понесет невосполнимую утрату и будет обречено на исчезновение. И надежда на возрождение человеческого духа исчезнет навсегда.

Поэзия

**Карине
ХАЛАТОВА**

В зимнюю ночь

*Дорога к дому в ночи,
Как бездорожье,
Слепое и влекущее,
А следом — без мурашек по телу, —
Морозное дыхание Хуступа*.
Дорога к дому в ночи,
Как капля теплого снега
На запекшихся от ожидания губах.
И кизиловое дерево у обочины,
Любопытные расправив ветки,
В предчувствии весеннего, отдаленно-родного
Удивляется задумавшимся звездам.*

Радость

*Просыпаться на рассвете
Оттого, что радость душит...*

Анна Ахлатова

*Как конское ржание — переливы утра,
Не чирикают — трубят воробьи,
Не кукарекает — высокую ноту сочиняет петух,*

* Хуступ — гора в Зангезурском районе Армении.

Не лает, а басит «Здравствуй!» соседский пес,
Не машинка моя стешно с буковками воет —
А точки и тире над миром проносятся,
То не рождение утра — то я с именем твоим проснулась,
Слизала сладкий звук с губ,
И по шелесту деревьев сегодня встречу с тобой наворожила.

Монолог

– Заведи себе песню
И не хмурься, и будет
Она тебе клюкою в жизни.
– А ты мне подари
Своей песни половину.
– Песни дарят любимым,
Песни делят с любимой,
Ты ж мне была мечтой-наваждением.

Звезда и курильщик

Звезда спать не дает,
Бесстыже высвечивает за окном,
Дразнится, что знает наперечет
Все несбывшиеся сны.
На ковре пепельница,
Окурки красивые — без призора,
Обугленный крик — догоревшие спички,
Уснул наконец-то курильщик,
Забыв потушить вздремнувшую звезду.

Сценка (первая) Весенняя фантазия

Май наступил.
Я ворвалась в комнату —
Занавешены окна.
Спросила его, запыхавшись:

- А знаешь, как сейчас пахнет дождь?!
 – На улице дождь?
 – Ты разве не слышишь?!
 – Я ждал тебя. Ты задержалась.
 Спешная! Так какой же запах у дождя?
 – Как у разрезанной на долуки айвы,
 Он айвовыми косточками пахнет.
 Давай откроем окно!
 – Ты вся промокла. Переоденься.
 – ... Столько луж на улице! И все в пузырьках!
 – Присяду же, чудачка! Держи плед!
 Хочешь, поставлю Вивальди?
 – Да.
 – А окна настезь? Дождь будет рядом.
 – Да...
 – Я угощу тебя дольками, но апельсиновыми, уж извини.
 – Да. Тепло как под пледом!
 – А знаешь, что у меня на балконе?
 – Ой, что?!
 – Не выходи, я сам принесу.
 – Сирень... Когда ты успел?
 – Проходил мимо сиреневых кустов...
- Этой весной в городе много сирени, правда?
 – Да... Слышишь, дождь пахнет сиренью.
 – Да... И лужи сиреневые, наверное? Да?
 – Да, и Вивальди тоже! Правда?!
 – Ага... Ты опять забыла прихватить зонт?
 – Нет, он в сумочке у меня, а я и забыла. Я так торопилась.
 – У тебя волосы пахнут дождем...

Сценка (вторая)

Зимняя фантазия

Продаются на морозе розы,
 К белой вышивке коричневого шарфа
 слетается снежный узор,
 С воздушной беспечностью замедляя круженье,

*Будто впервые видит свое отражение.
Горло теплом укутано.
Необъятным букетом у ног продавца
Розы тщатся сочной алостью
Свой согреть аромат и отгородиться
От снежного дыхания вечеряющей улицы.
Тает в шарфе узор снежинок...*

*Спешу сквозь час пик, успеваю забежать в булочную,
Справа — прохожие,
Прохожие — слева в толпу сливаются за моей спиной.
По губам твоим расплывается
Тепло румяного розового лепестка,
Внюпах сорвавшегося с раскрывшегося бутона
И взлететь не сумевшего к падающим снежинкам.*

*Я пробралась сквозь первый неожиданный снег,
И наконец, я дома, и ты рядом,
Столько уюта в твоём терпеливом ожидании...
– Ты взяла хлеб? Молодчина! А я купил твой любимый сыр.*

(В третий раз вскипает важно чайник.)

*– У тебя замерзли руки...
Пора уже носить перчатки...
Надо же, у тебя губы пропахли розой...
Ты купила их в том нашем ларечке?..
– Снег в этом году выпал ароматный...
Это наш с тобой первый снег...*

* * *

*Мятущиеся гривы ветвей
Не зов о помощи,
А вызов, звезды сдирающий с ночи,
Как завесу с загнанного одиночества,
С распятого молчания...*

Из цикла Хочу к тебе добрее стать

Прощальное

*Ржанием облачного коня окрашенное утро,
Дремлющая звезда, неосторожно сорванная зимней веткой,
Таает, как снежинка, в пронзительно-лиловом восходе.*

*Конь из сна был белый-белый,
Беспомощный, как на детской картинке,
Без наездника и табуна.*

*Я долго шла к нему, как будто путешествовала,
Без уздечки и кнута,
Сжатая в руках лиловый клочок травы.*

*Утро брезжило,
Ржанием облачного коня окрашенное,
Сегодня я хочу к тебе добрее стать.*

* * *

*На балконе у меня гости.
Бокалы шампанского.
Дружеский говорок.
Знакомьтесь – той двор,
А это твои звезды над твоей крышей.
Не спугните их – тише,
Пусть себе светят.
(Чокаются бокалы с вечерним небом.)*

Ночная рыбалка

*Взвиваются удочки – на крючках звезда-приманка,
И луна – рыболов заядлый, светит азартно,
Выгибаются говорящие рыбы на тосту,*

*Стахивая с катней багряный скрюченный лист.
Деревья уснули, стали как тени,
Нам доверили речной покой –
В гостях у деревьев никаких запретов.
Где-то, как в осиротевшей без нас пустыне,
Застыла уличная сумятица онетевшего города.*

Ночью

*Притихло небо, сжалось в лунный коток,
Вздрыгнула боль – свернулась калачиком,
Спросонья нота сорвалась – ушла от клавиш,
Кто-то скрипкой размахнулся – и об стену,
У кого-то растеклась по звездам акварель,
Кто-то пригориней слов тетнул в окно,
Чья-то парабола повисла на дубовой ветке,
Кто-то радостно поделился с ночью:
«Сын! У меня сын родился!..»
Фонари ночь сторожат,
Чтобы утро вовремя проснулось.*

Түркия адабиятынан

**Сабахаттин
АЛИ**

(1906 – 1948)

«ХАСАН ЧӨКТҮ»

Каз тоосунун Адалар¹ деңизинин жээгиндеги тоо кырында жашаган көчмөндөрдүн бир конушуна төрт-беш күнгө барып-келейин дедим.

Өкмөт мекемелеринин майда-барат иштерин аткарган узун бойлуу, ак сакалчан бир көчмөн чайырлуу отунун, балын сатууга келгенинде таанышып калган элем, ал капыстан өзү:

– Тоодогу чатырда калгың келсе кел. Жаңы бал жеп, ачуу суудан тойгончо ичесиң! – деп чакырып калган.

Мен ага эмки жолу дагы шаарчага келгенимде аны менен бирге барарымды айткан элем. Аптаптуу, шамалсыз бир күнү ошону эстеп, жолго чыктым. Барар жеримди жолдон кезиккен адамдардан, айылдардан сураштырып, буюрса түшкө чейин жетип каламын деп ойлогон элем.

¹ Адалар деңизи – Эгей деңизи.

Сабахаттин АЛИ – 1907-жылы Болгариянын Гүмилжине аймагындагы Эгрідере кыштагында туулган түрк. 1927-жылы Стамбулдагы мугалимдер мектебин аяктап, кесиби боюнча иштеп, Германиянын Потсдам, Берлин шаарларында билимин тереңдеткен. «Бузуку үгүт» деген айып менен кесилип, мугалимдиктен четтетилген. 1932-жылы Мустафа Кемалды ырында сындагандыгы үчүн Синоп, Конийа шаарларынын түрмөлөрүндө жаткан. Республиканын 10 жылдыгына карата амнистия менен акталган. Мектептерде, Анкара консерваториясында мугалимдик кылган. 1946-жылы ишсиз калып, «Марко Паша» журналын ачып, анда бийликке акаарат айтканы үчүн камалган. Тынымсыз аңдуу, куугунтуктун айынан 1948-жылы Болгарияга өтүп бараткан жеринен, жол көрсөткүчү тарабынан токойдо өлтүрүлгөн. Мүрзөсү белгисиз.

1925-жылы «Чагдаян» журналына жарыяланган алгачкы ырлары менен адабиятка келген. Реалисттик чыгармаларды алгачкы жаратуучулардан. Чыныгы атакка романист, жазуучу катары жеткен. 1937-жылы жарык көргөн «Куюжаклы Йусуф» романы реалисттик түрк романдарында үлгү саналат.

Жүз, балким, миндеген жылдык зайтун дарактарын аралай, жээктеринде бүлдүркөн, ит мурун жыш өскөн төтө жол менен жөнөй бердим. Аркамдан тийген күн ийри-буйру араба жолуна көлөкөмдү чубалта чоюп жатты. Жүзүмдү сылаган деңиздин салкын жели шаарчадан алыстап баратканымды билдирип турду. Кыроосу эриген жер менен чымдын жыты мурдумду өрдөйт. Талаа куштары менен бактан бакка секирген таранчылардын чырылдагы угулуп, күн тийген жерден буу толкуну булоолыт.

Каз тоосунун этегиндеги зайтундуу бир айылдын мажүрүм талдардын көлөкөсү жапкан ашканалардын биринен чай ичип алдым. Ашкананын алдында көлмөсү бар экен. Даамкананын ээсинен Исмаил ата жашаган Йүксекобага баруучу жолду сурадым.

– Мен ал жерге барган эмесмин, бирок билишимче Бейобасындан өткөн соң Кызылкечили капчыгайы менен тоого буруласың, анын аскаларына жетип, сол капталы менен бир ок жеткенчелик бассаң сен айткан жайлоо бар, – деди ал.

Менин Бейобасындан да, аскалардан да эч кабарсыз болгонумдан тигиге делдейип карасам керек, менин кебетеме карап ал күлдү да:

– Ал жер чоочун адамдар жалгыз бара турган жер эмес, мырза. Тоо-токойдо адашып каласың, – деп кошумчалады.

– Рахмат сизге, мырза, сураштырып таап алармын, – деп намыстана түштүм сыр бербей.

– Ой, кимден сурамак элең? Бейобасындан өткөн соң бир да адамды жолуктурбайсың.

Мен унчукпадым. Ашкананын ээси чыныларды алып кетти. Мен Эдремиге кайрадан кайтып, Исмаил атаны күтсөмбү деп ойлоп турганымда бейтааныш маектешим кайра келип калды.

– Ишиң илгериледи, мырза, – деди ал, – Йүксебеге бараткан бирөө бар экен, сен ага кошулуп алгын.

Мен дароо турдум. Ашкана ээсинин жанына жүзү күнгө тотугуп күйгөн, өрүлгөн ичке чачын далысына таштаган, үч этектүү көйнөкчөн көчмөн аял келип калды.

– Хажер кызым, бул мырза силердин конушуңардагы Исмаил атага мейманчылап барат экен, ала кет, – деди ага таанышым.

Аял мага үстүртөн бир карап алды да:

– Кана, жүргүн, – деп буюра сүйлөдү.

Ал көчмөн аялдын али он сегиз-жыйырма жаштагы кыз экенин байкай коюп, таң калып алдым.

Ошентип, ал бир нече кадам алдыда, мен андан калбоого аракеттенип жолго чыктык. Ашкананын ээси аркабыздан бизди күлүмсүрөй карап кала берди.

Айылдын четине чыгып, зайтун дарактарын аралай киргенибизде Хажер сары көйнөгүнүн этектерин белине кыстарып, кыска такалуу,

лакталган туфлисин чечип, куржунуна салып алды да, жылаңайлак тамандарынын издерин борпоң топурак үстүнө калтырып, сапарын улантты. Анын башындагы саймалуу жоолугунун алдындагы кичинекей кутуча сымал алтын оймолуу такыясы кадам сайын жеңил титиреп, шыңга бою оор куржундан саал ийилип бара жатты.

Эч ооз катпастан бир сааттай жол арбыттык. Топтошкон мөмө дарактарынын арасында чачыраган беш-он чакты үйлүү Бейобасынды, андан бир аздан соң эски чынардын көлөкөсүндө кыйшайып, урай баштаган иштебеген бир тегирменди жандай өттүк. Эми зайтун дарактары түгөнүп, карагайлуу токой башталды. Күндүн жарыгы толук жетпеген көлөкөлүү, иңирт коктуга түшө баштадык. Маңдайыбызда учу көк тиреген бийик тоо заңкайып турду, ал жактан али көрүнө элек суунун шоокуму угулат.

Хажер кыз бир топтон кийин мага бурулуп:

– Эми сууну бойлоп барабыз. Шары катуу, аяк алдыңа сак болгун, – деди.

Аска боорундагы тик жана ичке төтө жолдон өтүп, Кызылкечили капчыгайына чыктык. Эки тоонун кууш капчыгайын өрдөй, таштан-ташка урунуп көбүргөн суу шуулдап жатты. Анын жээгиндеги кууш жол менен таштан-ташка секирип кетип бараттык. Кээде суунун жээгине чейин түшүп, кээде кайрадан белге чыгып, үстүдөн ак көбүк чачкан шаркыратмаларга кызыга карайбыз. Капчыгай барган сайын кууш тартып, эки тараптагы тик аскалардын жаракаларындагы жоон, эски карагайлар жантайып, жол көрсөткөндөй. Суу жууп жалтыраткан тайгалак таштардан жылаңайлак буттары менен элпек секирип бараткан Хажерге жетишүү мага кыйын болуп баратты. Тоодон тоголонуп түшүп, капчыгайдын жолун тороп калган үйдөй чоң аска таштардан, асканын этегиндеги жумшак топуракты жеп көөлгүп калган суудан улам чоң-кичине көлмөлөрдү пайда кылган экен. Алардын ар бирине жакындай келгенде Хажер:

– Бул жерди Жинди көлмө дешет, же муну болсо Кундуздуу-Көлмө аташат, – деп мага тааныштырып келатты.

Капчыгайдын саал кеңейген жерине жакындаганыбызда суунун гүүшаасы кулагымды чыдай алгыс тундуруп жиберди. Анымды байкаган Хажер:

– Сүтүвенге келдик, – деп койдү.

Ал жерде кеңдиги эки-эки жарым метр келген түтүктөн оргуштап чыккан суу апкак аскага жетээр замат бир саамга саал токтолуп, айлампата тарта түшүп, капысынан мурдагысынан да укмуштай катуу тездик менен терең чуңкурга көбүктөнүп агып түшүп жатты. Ал жерде оргуштап, ак таштардан ашып түшүп жаткан сууну жогорудан караганда адамдын жүзүн муздак буу чулгап, тынбай гүрүлдөгөн дабыш эки тарабындагы аскаларга урунуп, катуу жаңырыктап жатты. Ушундай шаркыратмадан улам чыккан бир ыр эсиме келе түштү.

Бир аскадан туман чалган,
Он жети кез асмандан
Кулаган сууда тоонун жыты
Агымы тал-тал, ичке чачтай
Түшкөн жери үч кулач,
Ак көбүктүү көпкөк суу!..

Четирээкте ойлуу көздөрүн бирде мага, бирде Сүтүвенге бурган Хажер бир маалда куржунун кайрадан артынды. Суу жээктей барган сайын кууш тарткан эки тоонун этегинде ээрчишип кош караан кетип бараттык. Суу башына жакындаган сайын ал азайып, аскадан аскага секирип түшкөн тарам-тарам өзөндөр майда тамчыларын чачыратып шаркыратма болуп төгүлүп жатты. Керемет сулуулук!

Жол кыйындап, урчуктуу таштарды, бадалдардын түбүн, балатыларды кармабай басууга мүмкүн болбой калган кезде алдыдан чоң көлчө көрүндү. Узун-туурасы он беш-жыйырма кадамдай экен. Үч адамдын боюндай бийиктен төгүлгөн шаркыратмасы бар эле. Түбүнө төрт адамдын кучагы зорго жеткис чынар терек өзөнгө ийилип, бутактары суунун бетине жете тийип турду.

Хажер кыз бул ажайып жерге адаттагысындай токтогон жок. Мен ага жетүүгө канчалык жан үрөсөм да бет алдымдагы сулуулукка кылчактабай коё албадым. Суунун гүүлдөгүн баса:

- Эмне, бул көлмөнүн аты жокпу? – деп, кызга кыйкырдым.
- Хасан чөктү! – деди ал кыска.
- Хасан деген ким эле?
- Зайтинлиден... багбан Хасан!
- Ал качан чөгүптүр?
- Көп болуптур... кырк-элүү жылдай мурда...
- Эмне болуп... кантип чөгүптүр?

Кыз токтой калды, артына кылчайып күн нурунан балыктын жонундай жылтылдаган суунун бетин, ага ийилген чынарга карап турду да:

- Жайлоого жетели, олтуруп эс алабыз, ошондо айтып беремин, – деди.

Жолубузду кайра уладык. Бир бийиктикке чыга келгенде биз келген капчыгайга кылчайып карасам, тээ төмөндө созулган өрөөндү көрдүм. Зайтун жана теректердин арасынан кызыл тунукелери, ак мунаралары араң көрүнгөн айылдар тим эле оюнчуктай эле.

Аңгыча Хажердин:

– Аскаларга келдик, ушул жерден тоого бурулабыз, – деген үнү ойлорумду бузуп жиберди.

Алдымды карадым, суудан саал жогору, эки капталында арасы бир-эки гана кадамдык жыйырма чактыдай булак агып жатыптыр. Кээси чоң таштын астынан, кай бири кумдуу топурактан атырылып, бир эле убакта миндеген куштардын үнүн элестеткен доош менен сууга кошулуп жатты. Анын бирине чуркап жетип үстөмөн түшүп тиш чыдай алгыс муздак

суусунан ырахаттана шимирдим. Хажер да сыңар тизелей олтура калып суудан кочуштап алып жүзүн чайып, чачтарын сылап жатты.

Бир саамдан кийин тоого чыга баштадык, жонумдан тер куюлуп кирди. Суу оң жагыбызда, төмөндө калган эле. Үстүн карагайдын куураган ийнелери жапкан жолдон тайгаланып кетпөө үчүн кээде тизелей калып алдымдагы арчанын бутагын кармасам, кай бирде колума эч нерсе урунбай көкөмеренге да жабыша калып бараттым. Акыры бир аздан кийин жайыкка чыга келдик. Сейрек карагайлардын арасынан алдымдан тээ алыс, төмөндө жайкалып жаткан деңизди көрдүм. Бир аз баскандан кийин көлөкөлүү бир жерге олтура кеттик.

Хажер куржунун аңтарып жатып:

– Жаныңда азыгың жоктур, кел нандан жеп алалы, – деди.

Мен ашып кетсе үч-төрт саатта эле көздөгөн жериме жетип каламын деген ой менен жаныма эч азык алган эмес элем. Курсагымдын канчалык ачып калганын эми капыстан эстедим. Кыз алдыма кызыл жоолугун жая салып, ага бир ором калама, быштагы толтура чөйчөгүн жашыл пиязы менен коё салган эле. Мен алардан ырахаттана жеп да, айланама суктана көз жүгүртүп да жаттым. Биз олтурган жер деңизден бир жарым миң метрдей бийик эле. Акчай пристанынын маңдайындагы кайыктар, дарактардын арасынан кылайган сейрек имараттар ийне башындай кичине эле. Маңдайда Бурханийенин артындагы Мадра тоолору арсакартерсек калдайып турду. Күнгө көз уялта чагылышкан деңиз тээ, алыстагы Мидилли аралына чейин созулуп, анын ары жагы тумандап, асман менен биригип турду. Каз тоосунун булуңга чейин кирип келген этектери түмөн түс, түркүн сөлөкөттө майда тоо, чокуларга айланып, жээкти курчап жатты. Аркабыздагы Сарыкыз тоосу жылаңач чокуларына ак булут ороп, көк мелжийт.

Жанымдагы кыз артып калган калама менен быштакты жоолукка ороп, куржунуна салып киргенин көрүп, мен дароо туруп кетким келбей жатканымды билдире аркамдагы карагайга сүйөнө олтуруп:

– Кана, жанагыл, Хасандын кантип чөккөнүн айтып бермек эмес белең, – деп калдым.

– Анын кантип чөккөнүн көргөн киши жок... Бирок чөккөнүн айтышат... – деди кыз.

– И, ал эмнеден чөгүптүр?

– Конушка жеткенде кимден сурасаң да аны айтып беришет. Кана, жолубузга түшөлү...

– Жок, – дедим мен чечкиндүү, – тамактан кийин дароо жолго чыгуу туура эмес. Анүстүнө конушта Исмаил ата менен сүйлөшө турган башка көп сөздөрүбүз бар. Сен билгендериңди айтып бер.

Хажер куржунун кайрадан жанына коюп, саал ойлоно калды. Анан аңгемемди канчалык көңүл коюп тыңдаар экен дегендей мени сынап

карап калды. Жаш болсо да көз карашында салабаттуулук, токтоолук бар эле.

– Хасан Зейтинлиде багбан экен, – деп баштады ал кебин. Сүйлөп жатып алыска жана алдындагы жайыкка карап коюп, жигиттикиндей карылуу, бирок сулуу манжаларынын сөөмөйү менен топуракты чукулап да жатты. – Анын кичине бакчасы болуп, жайында жашылча-жемиш терүүгө, кышкысын зайтун күбүүгө барчу экен. Карыган энеси болуптур. Али жаш, муруту жаңы гана чыгыптыр. Көз буруп, энесинен бөлөк аялга карай элек, той-майрамдарда бөлөк жигиттердей рагы¹ ичип, таң-тамашага кызыкпаган кыз сымал улан экен. Болгону базарларга барып, жемишин сатып, акчасын энесине санап берчү экен. Биздин конушта аны билгендер бар да, ошолор айтып жатат... Анда энемдин кыз кези экен. Ошол кезде биздин йүксекобалык Эмине деген кыз Хасанды Эдремит базарынан көрүптүр. Энем болсо Эминени жакшы билчү, алардын сегиз бал челеги болуптур, атасы жыгач жыгып тактай кыла турган. Энеси менен Эмине болсо аарыларын карашчу. Алыбеттүү кыз экен. Уй-торпокторду мүйүзүнөн толгой кармап, жерге томолотчу дешет. Биз келген ушул жол менен төмөн эки саатта түшүп, үч саатта чыгып келчү экен. Балдар менен да көп ойноп, конуштун кыздарын ээрчитип алып токойдо чуркатып, тердетип, анан баарын беттеринен ысык-ысык өбүүчү деп айтышат. Мына ошол Эмине бир күнү Эдремит базарында Хасандан жемиш сатып алыптыр, тоодо коон-дарбыз жок эмеспи. Ошондо Хасан жемиштерди Эминенин куржунуна салып жатып:

– Көчмөн кызы, – дептир, – жүгүң оор болуп калды. Каз тоосунун жолу кыйын, ага кантип чыгасың?

Эмине ага карап күлө:

– Сен эмне деп жатасың, өрөөндүк, – дептир, – биз деген тоолукпуз, силер жүгү жок чыга албаган тоого биз кырк окка² жүк менен чыгып кетебиз!

Хасан сөз таппай, Эмине болсо жолуна түшүп кете бериптир. Бирок ал кийинки базарда да Хасанга барып:

– Жемиштериң жакшы экен, сары улан, мына бул балды сага алып келдим, – деп, ийнинен бал чарасын түшүрүп, бир идишин сунат. Хасандын уялгандан шаштысы кетип, бети кызарып:

– Аябай убара тарткан экенсиң, көчмөн кызы, – дегенге араң жарайт. Эмине ага жооп бербестен күлүп коюп, кете берет.

Хасан түш оогондо эшегин алдына салып айдап алып айылына кайтып баратса, Кадыкөй мүрзөсүнүн тушу ченде, алдыда Эмине куржунун ийинине артып алып кетип баратыптыр. Не кылаарын билбей, уландын тили буулуп, артынан үндөбөстөн ээрчип кете берет. Акыры бир маалда батынып, эшегин айдап Эминеге жете барып:

¹ Рагы – жүзүм ширесинен ачытылган күчтүү ичимдик.

² Окка – 1283 грамм.

– Кудай тилегинди кабыл кылсын, көчмөн кызы. Сен кайсыл конуштан болосуң? – деп сурайт.

Хасанды көрүп Эмине:

– Сени да кудай колдосун, сары улан. Мен Йүксекобалыкмын, өзүң каяктансың? – дейт.

– Мен Зейтинлиденмин... жолубуз бир экен. Куржунунду эшекке арта салгын да, жеңил жүр...

– Жо-о болбойт, өрөөндө куржунумду эшекке көтөртсөм, анда заңкайган тоого бул жүгүм менен кантип чыгамын?

Алар Зейтинлиге жеткенче бирге жол жүрүшөт. Жолдугата аз сүйлөшүп, бири-бирине көп көз кырын салышат да, ичтеринен ынатышып калышат. Ошондон тартып алар ар базар сайын бирге кайтып жүрүшөт. Ал ортодо Эмине Зейтинлидеги Хасандын четки бакчасына барып, ага сүт, быштак, бал алып барып берет. Хасан болсо кызга тыт күбүп, гилас, алча терип бериптир. Экөөнүн бакча ортосундагы айванын көлөкөсүндө сүйлөшүп олтургандарын көргөндөр көп болуптур. Аны Хасандын да энеси көрүп, иш ырбай элегинде чек коёюн деп уулун бир күнү маңдайына олтургузуп алып:

– Уулум, атаң өлгөндөн бери үйдүн жалгыз эркеги сенсиң. Мен бүгүн бар болсом, эртең жокмун. Үйүңө бир аялзаты керек. Сага биздин айылдан эле бир кыз алып берейин дедим эле, бирок сен өзүң чечээрсин... Эгерде бул көчмөн кызга көңүлүң чындап түшүп, жактырып калган болсоң карысам да анын конушуна барып колун сурайын. Күз жакын, зайтундан кийин тоюнду өткөрөөрбүз, – дейт.

Хасан бул тууралуу ойлонуп жүрсө да, сырын ачык айта албайт. Акыры бир күнү Эмине дагы келип, бакчада олтурушканда чыдамы кетип, эркин жыйып:

– Эмине, – дейт, – жаз-жай өтүп, илегилектер мекенине кайтышты. Кыш келип, тоолорду кар басып, жолдорду жаба электе же сен мага кел, же мен сага барайын.

Эминенин өңү бозоруп:

– Ах, Хасан! – дептир, – кыштын дарты сенден мурда мени да кыйнап келет. Биз айрылышар күн да жакындап, айлам кетти. Мен да сенин айылыңда кала албаймын, сен да менин конушума турбайсың. Жайыңда биз чоң күнөө жасадык... Эми сен мени унуткун, мен да сени унутайын...

Муну уккан Хасандын акылы тумандап, Эминенин колуна жабышыптыр:

– Садагаң кетейин көчмөн кызы, садагаң кетейин Эминем. Сенин ширин сөздөрүңдү, сүйкүмдүү жүзүңдү көргөн киши кантип унутат?! Андай дебе, бул жерде калгын. Сен бакчаны карайсың, мен Зайтунга барамын, эч кимдин көзүн карабайбыз.

Эмине армандуу, ачуу күлүп, мындай дептир:

– Адам кайда барса, анын ырыскысы да чогуу барат, мен аны ойлогонум жок. Бирок мен тоолукмун, бул чуңкур өрөөндө кала албаймын.

Айылыңардын колу кыналуу кыздарына кошула албаймын, кийин ичтен сызып, армандарсыз. Кызылбаштардын¹ бир кызы келди да, Хасанды колубуздан жулуп кетти дешээр, ал мени айыкпас дартка салат. Көчмөндүн кызы тоодон айылга, чатырдан үйгө түшпөшү керек. Мен сени көрбөшүм, жолукпашым керек эле... сөздөрүңдү укпашым керек эле... Эми эмне айла кыла алам, сенин да таттуу сөздөрүң менен сүйүктүү жүзүң кылды буларды... Менин сары Хасаным, бири-бирибизди таттуу түштө көрүптүрбүз деп ойлойлук, ошент... Мени унут, тоомо кетейин!..

Эмине ордуна шарт тура калып, кайрымсыз куштай учуп кете бериптир. Хасан амалсыз кала берет...

Ушул жерден Хажер кыз топурак чукулаган манжаларын этегине аарчып, алгач мага, анан алдыга, созулуп жаткан мейкинге карап калды. Мен аны капталынан уурдана карап жаткан элем. Назарым түшүп турган. Инсан рухтарынын назик жана тереңдигин таң калаарлык жеңил түшүндүргөн бул жаш көчмөн кызы өз жашынан алда канча акылдуу эле. Ал көздөрүн ылдыйга, жашыл бак-дарактуу, жашаң айдоо, калың жалбырактуу зайтундарга, көрүнүп-көрүнбөй жыбыттаган өзөндөргө, жайкалган өрөөнгө багып турду. Коюу кара каштарынын алдындагы ойлуу көздөрү, бекем кымтылган жука эриндери, чаң басып, тер сызылган жүзү карагайдын бутактарынын арасынан тийген күндөн жалтырап, али бала мүнөзү кала элек бойго жеткен кыз жетилип калган эле.

Ылдыйда суунун гүүлдөгү бизге келген желаргыга жараша бирде бастап, бирде күчөп, карагайлардын шыбырына кошулуп жатты. Баш айландырган көкөмерен менен чайыр жыты буркурап турду. Хажер кыз капталына колун созуп жерден бир тобурчак алды да, назик манжалары менен анын данектерин бирден сындырып кирди. Бир кезде башын мага буруп, колундагы тобурчактын тырсылдап сынган үнүнө аралаш жумшак үн менен кебин улады:

– Ошол күндөн баштап, Хасандын жүзүнөн күлкү качып, бозоруп, өңүнөн аза баштайт. Көңүлү эч көтөрүлбөй, ооз ачып сүйлөбөс болот. Базарларга айва, анар сатууга барып, эмне алып, эмне бергенин билбей артына кайтчу экен. Чыдамы кетип, Эминени күтө берет. Бир күнү анын базарга түшөөрүн сезет. Чын эле базар күнү кечкурун Эминенин жолдо келатканын көрөт. Анын да өңү азып, жүдөп калган экен. Ал да Хасанды байкаар замат жүрөгү туйлап, бирок сыр бербей тезирээк өтүп кетмекчи болот. Хасан анын жолун тороп:

– Эмине! – дептир, – сенин көңүлүң төп келген бөлөк жигитиң жок экен. Мен сага ашык болдум! Биздин айылга келүүнү намыс көрсөң, мени конушуңа алып баргын?! Энеңди эне, атаңды ата дейин, уюңду саап, эчкилериңди багайын, атаң менен дарак кыйып, тактайларды тоодон жонума артып түшүрөйүн. Тек гана мени бул жерде таштап кетпе?!.

¹ *Кызылбаш* – шейит тутумунун бир тармагы.

Эмине токтоп, Хасандын алдына чөгөлөп, көздөрүнүн жашын чууртат:
 – Хасан! – дейт ал, – жүрөгүмдү катуу жараладың! Айла жок, айтканыңды аткаруу кыйын. Өрөөндө өскөн адам, тоодо жашай албайт... тоонун суулары муздак, жолдору тик, кышы катуу. Кар кечип, дарак кыюу бакчада жашылча тигүүгө эч окшобойт. Менин эрим деп алып барган адамымды конушубузду жигиттери шылдың кылбашы керек! Мен сени ынаттым, эми көзүмө эч бир жигит аттуу көрүнбөй жатат, бирок энемдин, атамдын, туугандарымдын алдында сени кор кылдыра албаймын. Коё бергин мени, кетейин?!

Хасан ого бетер өжөрлөнөт:

– Бардык ишти аткарамын, конушуңдун жигиттерине жагып, иштерине чуркайын. Эгерим жок десем мени кайрадан айылыма кууп жибергин!

Эмине акыры жибиген менен акылы макул болбоптур. Бирок кыя албай:

– Эмки аптада ушул жерден күткүн, жообумду берейин, – дейт.

Апта бою Хасан энесинин моюнуна асылып, кайра-кайра кечирим сурайт, акыры уулунун бактысын самаган ал да эне сүтүн кечирет. Болжожкон күнү Хасан ашыгын күтүп баягы жолго барат. Көп өтпөй көчмөн кыз көрүнөт. Ийнинде килейген кап, ичинде пахта толтурулган сыңары бели бүгүлүп койбойт. Ал Хасандын жанына келер замат:

– Хасан, – дейт, – энем-атам менен кеңештим, алар байкеме айтышты. Баары тең: өрөөнгө барган кыздын да, өрөөндөн кыз алгандын да онуп кеткенин көргөн киши жок. «Акылсыз кыз, жинди кыз. Йүксекобада көңүлүңө жаккан жигит таба албадыңбы?» – дешти. Мен да: «Ар кимдин жигити өз көңүлүңө жараша болот экен» – деп көгөрдүм. Акырында алар «Мейли андай болсо, сен дейлик, өзүң жашайсың. Деги ал Каз тоосундагы Эминеге эр боло турган адамбы?» – дешти. Ошентип, макулдаштык: Зейтинлиден туура кырк окка туз алдым, сен аны жонуңа артып, эч бир жерге токтоп эс албастан мени менен Йүксекобага чыга алсаң, эмки аптада тоюбуз болот. Кырк окка менен төрт сааттык тоо жолун басып өткөн адамга каршы чыга турган жигит биздин конушубузда жок. Эгерде тоого чыга албасаң, тагдырыбыздын тайкылыгы ошол».

Хасан эч үндөбөстөн капты жонуна артып, Эминенин алдына түшүп жөнөптүр. Шайдоот басчу эле, Бейобасындан өтүп, ашуудан оогон кезде Эмине бир кылчайып карайт. Хасандын бетинен, денесинен тер суудай агып жаткан экен. Күйүгүп да алган.

– Өзүңдү кыйнаба, Хасан, – дейт Эмине, – капты мага бергин, мен кетейин. Сен артыңа кайткын!

Хасан зорго дем алып, болбойт.

– Жолго чыкканда мен өзүмө ант бергенмин: артка кайтсам, соо кайтпаймын!

Эминенин жүрөгү чыдабайт, бирок аргасы жок. Эски тегирменден да өтүшөт. Сүтүвендин жанына келгенде Хасан токтоп:

– Эмине! – дептир, – бу, мага жасалган не деген зулумдук? Туз аркамды күйгүзүп барат! Токтоп бир аз дем алайын. – Терге эриген туз анын далысын ачыштыра жеп жаткан эле.

– Биздин макулдашуу боюнча эс алуу жок! – деген Эмине алга кете берет. Хасан таштан-ташка аттап, артынан жөнөйт. Дагы бир жерге жеткенде Хасан кайрадан токтоп, жалбарат.

– Эмине, заалим эне-атандын сөзүн угуп, мени кыйноого салдың. Ушул деле жетишет го, айылга кайталык.

Эминени ичинен жүрөгү тилине сыздаган менен анысын сыртына чыгарбайт, бирок кыя да албайт.

– Мен сага айтпадым беле, Хасан, бул тоолор сага жарашпайт. Капты бергин мага, мен кетейин.

Хасан кайраттанып дагы бир аз басат. Жана өтүп бара жатканыбызда «Хасан чөктү» дедим го, мурда аны Көк-Көлмө дешчү экен, Хасан ошол жерге келгенде тизелери бүгүлүп, турган жерине тизелей кетет.

– Ах, Эмине! – дейт ал, – мени жөндөн-жөн күйгүздүң го! Мен бул тоолорго чыга албайт экемин, кел, айылга кайталык!

Эмине ооз ачып сөзгө келбестен, Хасандын жонунан жылбышып түшкөн капты ийнине ыргыта салып, жалгыз, артына карап койбостон жолго түшөт. Бадалдардын артына биротоло көздөн кайым болуп кетээрде Хасан энесинен айрылган баладай муңкана кыйкырыптыр:

– Эмине, конушуңа бара албаймын, мени бул жерге жалгыз таштап кетпе?!

Эмине саал аярлай калып, бирок кайрылып карап койбостон кайрадан жолун улайт. Тээ, аскалардын тушуна жеткенге чейин Хасандын үнү басылбайт. Курган жигит суунун шарын басып:

– Эмине, мен сенин артыңдан бара албадым, эми сен менин аркамдан кел! – деп, кыйкыра берет.

Эмине эч жерге токтобостон, эс албай, бир да ирет артына бурулуп карап койбостон кырк окка тузун конушуна алып барыптыр. Эне-атасы аны көрөр замат баарын түшүнүшөт. Кыз жетээри менен капты жерге таштап, жерге жыгылат, эсин жоготот. Күүгүм кирип калган кезде ордунан күтүүсүз ыргып туруп:

– Уктуңарбы? Хасан мени чакырып жатат! – дептир.

Эне-атасы:

– Хасанды кайсыл жерге калтырдың эле? – деп сурашат.

– Көк-Көлмөдө...

– Кызым, сен жинди болгонсуңбу, эки сааттык жерден буюкка адам үнү жетмек беле?

Эмине эч биринин сөзүн укпастан, жанындагыларды көрбөгөндөй кулак түрүп:

– Энеке! Карачы, Хасан мени кандай чакырып жатат?! Жаза тайдым... Бир барып карап келейинчи!.. – дей берет.

Кызды ошол түнү саксактап, араңдан зорго токтотушат. Ал, түнү бою конуштун жанындагы токойлорду аралап жүрө берет. Таң агара баштаганда Көк-Көлмөгө түшүп келет. Караса, эч ким жок. Суу жээктей кетип баратып, Хасандан бет аарчысы чоң чынардын суу алдындагы бутактардын бирине илинип турганын көрөт. Учу гана суу үстүндө булактайт. Аны дароо алып, койнуна катып, суу бойлой өйдө-ылдый чуркап:

– Хасаным! Кайдасың, үнүңдү чыгар, жаныңа барайын! – деп кыйкыра берет. Тоо-таштар гана анын үнүн жаңырыктап, кайталайт.

Жигиттин: «Эмине, мен сенин артыңдан бара албадым, сен менин аркамдан келгин» – деген сөздөрү эсинде кайталана берет.

Ошентип, кыз үч күн бою тоо-токойлорду кыдырып, суу бойлоп Хасанды издеп жүрө берет. Зейтлинлиге түшүп, Хасандын энесинен да жайын сурайт. Ал кары аял бети-башын тыгып, өкүрүп ыйлап жатыптыр.

Айылдыктар жигиттин Көк-Көлмөгө чөгүп өлгөнүнө ынанышат. «Күзгү жамгырдан дарыянын суусу ташып турган чак. Анын өлүгүнүн кайсыл коңулга кирип, кепинделип калганын ким билет. Балким, аны суулар деңизге небак агызып алып барган чыгар» – дешет көпчүлүк. Аны уккан Эмине:

– Жалган! – деп жаалданат, – Хасан өлгөн жок! Мени чакырып жатат, бирок ордун айтпай жатат. Аны, сөзсүз, издеп табамын!

Эне-атасы кызынын артынан андып барып кармап, камап салышат. Ал болсо улам бир амалын таап, качып чыгып, суу жээгине келип алып, Хасанын чакыра берет. Көк-Көлмөнүн жанындагы аскалардын бирине олтуруп алып кошок кошо берет. Бир күнү:

– Бүгүн Хасан мага айтты, ал мени Көк-Көлмөдөн күтөт. Бул жолу бекем макулдаштык, сөзсүз, жолугушабыз! – дейт чындап.

Кызынын делөөрүгөнүн көргөн энеси:

– Садагаң болоюн кызым, сага эмне болду? – деп сыздап ыйлайт.

Ошол күнү кыз эбин таап, качып кеткен экен. Кечкурун Көк-Көлмөнүн жанынан өтүп бараткандар чоң чынардын бутагында Эминенин асылып турган өлүгүн көрүшөт. Колунда желге желбиреген бет аарчы...

Хажер кыз капкара көздөрүн мага буруп:

– Мына, Көк-Көлмөнү ошол кезден бери «Хасан чөктү» дешет. Чоң чынарды болсо «Эмине чынары» аташат... Кана, кеч болуп кете электе жолубузга түшөлү!

Кеч кирип баратканданбы, дайранын шуулдагы мурдагысынан катуулап калгандай. Жолго чыктык. Күн сары кыздын артынан тийип, муздак шамал капыстан ичиркенте баштаган эле. Этектерине чейин карагай, андан деңизге чейин зайтун токойлору созулган Каз тоосунун бул белинде бир нече сааттык кеч кире баштады. Бир миң жети жүз метрлик тоонун

артына убагынан мурда батчу күндүн азем кечин бул жер атайын өзү каалап созуп турган сымал. Мидилли тараптан соккон шамал булундун, ойдундун колтугуна урунуп, айланып, деңиз бетинде майда толкундарды пайда кылып жатты. Күндүн Мадра тоолорунун үстүндөгү булуттарга тийип кызартып, андан кайра деңизге чагылган акыркы нурлары каршы-терши аккан сууларга чагылышып, түмөн түстөргө бөлөп жатты. Тоо этегиндеги кырка дөбөлөр бири-бирине үймөктөшкөн кара булуттардай көрүнөт. Алардан тээ, алыста, Айвалыктын маңдайындагы Жунда аралынын жапыз дөбөлөрү Каз тоосу тосо албаган күндүн кызыл нурларынан чоктонуп, андан наркы Мидиллинин кырларына кошулуп турду. Шамал карагайдын бутактарына урунуп дуулдап, алдымда бара жаткан Хажер кыздын көйнөк менен ичке өрүлгөн чачтарын алдыга желбирете учуруп жатты. Бир нече саат сапарлаш болгон бул кыздын канчалык сулуу, не бир ыргактуу басыгы бар экенин алгач байкадым. Жашыл тулаңдын жана түркүн түстүү гүлдөрдү жылаңач буттары менен жеңил басып баратканда денесинин желдей жеңил экени сезилет. Ага жете бардым.

– Хажер кыз, – дедим, – Эминенин Көк-Көлмөнүн жээгинде олтуруп айткан кошогун билесиңби? Конушка жеткичекти бирөөсүн мага ырдап берчи?

Кыз токтой калды. Анын бакыраң көздөрү айланадагы керемет кечтен улам ойлуу, мундуу эле. Чаң баскан жүзүнөн аккан тердин изи салаалап, кургап турду. Негедир терең дем алат. Аны бул саамда курчап турган табигаттан ажыратууга мүмкүн эмес эле. Кеч күүгүмдө жерден, же гүлдөрдүн арасынан секирип чыга калган бир жандыктай болучу. Ал, эриндерин билинер-билинбес кыбыратып:

– Болуптур. Сага Эминенин бир кошогун айтып берейин, – деди акырын. – Ал Хасаны менен жолугушуусунан мурда ушул кошокту айткан дешет...

Көздөрүн жуумп, саал ойлонгондон кийин сырдуу кошумчалап койду:

– Ким билет...

Анан оң ийниндеги куржунун жерге коюп, артындагы карагайга желөнө кетти. Тик багып карабай, жер тиктеп жеңил, бирок тулку-бойду титирете тургандай таасирдүү, муң менен кошокту айта баштады:

Алыстыктан үнүндү уктум,
Жүз аарчыңды суудан таптым.
Билдим да сенин кайда кеткениңди
Хасаным, артыңдан издеп келдим.

Сары көкүл, терек бойлуум,
Саз жүздүү, айва кылдуум,
Ширин сөздүү, периште мүнөз
Хасаным, артыңдан издеп келдим.

Айылынан, конуштан куулган,
Амалсыз тунук сууда чөккөн,
Чаң, көбүк болуп ыпыраган
Хасанымдын келдим артынан.

Аскаларга алып келгеним,
Жолукпастан жоготконум.
Ак кепинсиз жаткырганым,
Хасанымдын келдим артынан.

Эминени арманга салган,
Керем жана Аслы¹ кылган,
Тоо-ташка үн бүтүргөн
Хасанымдын келдим артынан.

Хажер кыз экөөбүз тең үнсүз, селейип турдук. Ошондо ал мага арманы ачуу Эминенин дал өзү сезилип кетти...

Түрк тилинен которгондор:
Халит АШЛАР,
Каныбек ӨМҮРЗАКОВ,
Айдарбек САРМАНБЕТОВ

---

¹ Керем жана Аслы – түрк легендасынын каармандары.

*Балдар адабияты***А.С.ПУШКИН****БАЛЫКЧЫ, БАЛЫК ЖОМОГУ**

*Жок экен да, бар экен,
Бир кетпир, бир чал экен.
Көк деңиздин жанында,
Жер төлөдөй татында
Отуз үч жыл чал, кетпир
Өткөрүптүр тириглик,
Балык кармап бакыр чал,
Бакыр кетпир жип ийрип.*

*Бир күнү чал эртелеп
Деңизге тор чөгөрүп,
Тартып алса эттелеп,
Балыр чыкты көгөрүп.
Кайра торун салды чал,
Кайра тартып алды чал.
Тордон суусу шорголоп,
Тордо нытым олжо жок!
Дагы торун салды чал,
Дагы тартып алды чал.
Карап бакса бир балык
Жарк-журк этет нурланып.
Алтын экен ал балык.
Сүйлөп ийди жалбарып:*

*«Коё берчи, карыя,
Сууда күнүп көрөйүн,
Коё берген акыңа,
Не тилесең берейин,
Салык салсаң, төлөйүн».*

*Чал алдастап ылжайды:
Отуз үч жыл тор салып
Көргөн эмес мындайды.
Алтын тура бул балык,
Сүйлөйт дагы турбайбы!*

*Койдой момун абышка
Коё берип жатканда
Кобурады балыкка:
«Алтын балык, мен сенден
Алгым келбейт эчтеме,
Көк деңизде көйкөлгөн
Сайранда да, эркеле!»*

*Үйүнө тез кайтты чал,
Ушул көргөн уктушун
Кетпирине айтты чал:*

«Алсам кармап бир балык,
Алтын экен, акетай,
Албан түстө нурланым,
Сүйлөп куду кишидей:
«Коё бер!» – дейт жалбарым.
Коё берсең, акыңа
Каалаганың берем – дейт,
Канча салык буюрсаң,
Буйругуңа көнөт – дейт.
Салбайтын деп салыкты
Коё бердим балыкты».

Анда кетпир жиндеди,
Айран калып делдейген
Абышкасын тилдеди:
«Оңбогон чал, неге сен
Олжо таап берешен,
Сурап калбай бирдеме
Бекер коё бересиң?!
Сырттагы очок алдында
Сынып тепишиң турат, көр.
Балыгыңа баргың да,
Бүтүн тепиши сурап бер!»

Чал деңизге жеткенде,
Деңиз толкуп көбүрдү.
Чал үн салып чакырса,
Балык суудан көрүндү.
Биздей сүйлөп жарыя
Алтын балык сурады:
«Не тилейсиң, карыя?»

Чал жүгүнүп сүйлөдү:
«Балык таксыр, кайрып кыл,
Кетпирим мага жиндеди,
Кейитип жаным тилдеди,
Тепишибиз сыным калыптыр,
Бир тепиши сурап кел – деди».

Анда балык айтканы:
«Бара бер үйгө, карыя,
Тепишцең болот жапжаңы».

Чал үйүнө келгенде,
Эски сынык тепишинин
Жаңырганын көргөндө,
Жалгагандын ордуна
Каарып кирди кетпирин:

«Алжыган аңкоо абышка,
Атайын барып балыкка,
Сураганың тепишиби?
Кайра бар да, балыктан
Сурап келгин сонун там!»

Деңизге кайра барды чал,
Балыкка дабыш салды чал.
Алтын балык дагы да
Адамча сүйлөп сурады:
«Не керек сага, карыя?»
Кулдук уруп балыкка
Муңун төктү абышка:
«Балык таксыр, кайрып кыл,
Кетпир кайра жиндеди,
Кергештеп мени тилдеди,
Сонун там сурап кел – деди».

Анда балык айтканы:
«Бара бер үйгө, карыя,
Үйүңөр болот жапжаңы».
Чал үйүнө келатып
Көрдү дароо ыраактан:
Жалан там жок, ордунда
Заңгыраган бир ак там,
Эшиктери эң кылбат
Жасалыптыр жыгачтан.
Дубалдары – бышык кыш,
Кыналыптыр тируклуш.
Кымындай жок кынтыгы,
Кенедей жок кеттиги.
Терезенин түбүндө
Текеберлүү түрүндө
Отуруптур кетпирин.

Кетпир чалын көрдү да,
Кесирленип жиндеди,
Каарып кайра тилдеди:
«Акылы жок абышка,
Сураганың бир үйбү?
Барыт айткын балыкка:
Жакпайт мага болгонум
Жөнөкөй бир жай катын,
Кылсын мени билмдүү
Теги жакшы бай катын.
Төрт тарабым төп болсун,
Жан-жөкөрүм көп болсун!»

Көк деңизге барды чал,
Кейиштүү үн салды чал.
Деңиз бети чайпалып,
Балык суудан башбагыт
Сурап койду дагы да:
«Не тилейсиң, карыя?»
Чал жүгүнүп сүйлөдү:
«Балык таксыр, кайрым кыл,
Кетпир кайра жиндеди.
Болбойт илиш оокаттуу
Карапайым жай катын.
Болот илиш билмдүү
Теги жакшы бай катын».

Балык айтты: «Карыя,
Бара бергин үйүңө
Келет баары жайына».

Кетпирине келди чал,
Келди дагы көрдү чал:
Ак сарайдай шаңкаят
Ак иларат көрктөнүп.
Турат кетпир алдында
Текеберлүү керсейип.
Кундуз тоңу кулпуруп,
Суусар бөркү сеңселип.
Шурулары мойнунда,
Шакектеги колунда,

Кызыл өтүк бутунда,
Баары, баары сонун да!
Көзүн карайт талайлар
Оңунда да, солунда.
Бир талайы алдастан
Чыга калса кашынан,
Кетпир аны төпөшпөйт
Бурдай кармап чачынан.

Кетпирге чал кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
«Баракелде, байбиче,
Башыңа кут кондубу?
Көөнүң эми тойдубу?»

Кетпир чалга жулунду:
«Атканага баргын да,
Ат баккын!» – деп буюрду.

Көпкөн кетпир көп өтпөй,
Чалын кайра чакырып
Коё берди бакырым:
«Болгум келбейт бай катын,
Болгум келет падыша,
Айткын барып балыкка,
Тапсын мунун айласын».

Узуп көпкөн катынды
Чал жинденип бакырды:
«Дени-кардың сообу я?
Отурасың канетип
Падышанын ордуна?
Сүйлөгөндү билбейсиң,
Бийлегенди билбейсиң,
Капкараңгы бир жансың,
Калкты кантип бийлейсиң?»

Кетпир келип каарына
Чалын чаап жаагына
Алкынды да, желтинди:
«Байбичеге каяша

Айтчу бакыр сенсиңби?
Балыгыңа барып айт
Баштагыдай жай басып.
Барбайм десең, бардырат
Байлатып же айдатып».

Көк деңизге келди чал,
Келди дагы, деңиздин
Түнөргөнүн көрдү чал.
Чал чакырса үн салып,
Балык суудан баш багып
Сууро берди дагы да:
«Не керек сага, карыя?»
Таазил кылып балыкка
Арзын айтты абышка:
«Балык таксыр, кайрып кыл,
Кетпир кайра бузулду,
«Байбиче этес, падыша
Болумун», – деп кутурду».

Айтты балык: «Карыя,
Кейибестен бара бер,
Келет баары жайына».

Кетпирине келди чал,
Келер менен көрдү чал:
Заңгыраган сарайдын
Салабаттуу залында
Отуруптур кетпири
Санжыргалуу тагында.
Шарап ичип койкоюп,
Бал токочтон жеп коюп.
Кызмат кылат жанында
Байлар, бектер, жакшылар.
Турат эки жагында
Айбалталуу сакчылар.

Көргөнүнүн сүрүнөн
Чал аптыгып калды да,
Кобурады жыгылып
Кетпиринин алдына:

«Таксыр пааша аманбы?
Тойдуңбу да, оңдуңбу,
Эти ыраазы болдуңбу?»

Кетпири чалга бул саам
Көңүлүн да, бурбады.
Тетир карай күбүрөп:
«Жоготкула туну!» – деп
Жан-жөкөргө ылдады.
Чалды сабай баштады
Чалагайым жакшылар,
Аз жеринен өлтүрүп
Көй жазды сакчылар.

Чал ыйласа эчкирип,
Аны көргөн көпчүлүк
Табалады: «Кетпириң
Сендей кетпай немени
Ырас кылды!» – деп күлүп.

Эки жума өтпөстөн
Кетпир кайра жинденип,
Жөкөрлөрүн чакырды:
«Чалды таап тезирээк
Келгиле!» – деп бакырды.
Чал бат эле табылды,
Кетпир чалга чамынды:
«Балыгыңа барып айт,
Болгум келбейт падыша,
Болгум келет деңизге
Кожоюн да, каныша.
Океанда сайрандап
Өмүр сүрүп өтөйүн.
Алтын балык түбөлүк
Болсун менин нөкөрүм».

Кетпирине кесирлүү
Кесе жооп беришке
Жарабаган абышка
Келди басып деңизге.
Келсе, деңиз жөн турбайт,

Уйгу-туйгу толкундайт,
Улун-уңшун солкулдайт.
Чал жалтайлап, чочулап
Табыш салса балыкка,
Балык чыгып сурады:
«Не тилейсиң, абышка?»

Чал бужурөп сүйлөдү:
«Балык таксыр, кайрым кыл,
Кемпир кайра жиндеди.
Болбойт илиш падыша,
Болот илиш деңизге
Кожоюн да, каныша.
Балык мени деңиздин
Шаасы кылып койсун – дейт,
Алтын балык анан да
Мага нөкөр болсун дейт».

Алтын балык жарабай:
«Ай, карыя!» дегенге,
Чаап сууга куйругун
Чөгүп кетти тереңге.
Чал деңизге үңүлүп,
Кутту көпкө күрсүнүп.
Акыры чал түңүлүп
Кайтты үйүнө үңкүйүп.
Келсе, жылас болуптур
Санжыргалуу сарайы,
Жепирейип туруптур
Жер төлөсү баягы.
Босогодо кемпири
Отуруптур камыгып,
Жыртык чапан жамынып,
Жалан тепши жанында
Жатыптыр тең жарылып.

Которгон **Салижан ЖИГИТОВ**

Адабий сын

**Кеңешбек
АСАНАЛИЕВ**

ПОСТСОВЕТТИК ДООР. АДАБИЙ ТАГДЫР

(Башы өткөн сандарда)

Үчүнчү макала. Качанга чейин...

Кыскасы, «Баскындын» артынан «Кыргын» романы келди. Эгерде Төлөгөн Касым-Бектин бул эки чыгармасынын наамына берилген эки лексеманын (баскын жана кыргын) кадыресе логикалык маанисин карап көрсөк, анда реалдуу кыргын дал ошол реалдуу баскын менен бир катар кошо келмек, анткени кыргын болбосо, баскын кайдан келип чыкмак.

Эгерде, «Кыргын» романын жалпы мүнөздөгөн басманын жолдомо аннотациясына ишенсек, анда бул чыгарманын сюжеттик негизин кыргыз элинин тарыхында «Үркүн» деп аталган 1916-жылкы оор трагедия түзөт. Андай болгондо, дароо эле суроо туулат, бул тарыхый окуядан кыйла мурда каза тапкан Байтиктин, андан соң Шабдандын романдык сюжеттен орун алышы эмне менен, кандайча түшүндүрүлөт? Мунун бир гана түшүндүрмөсү бар го деп ойлойм, чыгарманын логикасы боюнча баскындан кийин кыргын болуп жаткан соң, мурдагы романдын жетпей калган өксүк жерлерин толуктоо, тереңдетүү, ошондой эле кийинки романдын сюжеттик башталышын калыптандыруу, даярдоо, турмуштук окуянын андан аркы өнүгүш багытын аныктоо, кала берсе мурдагы китеп менен кийинкинин ортосундагы идеялык, көркөмдүк-структуралык байланышты сактоо, чыңоо максатында «Кыргын» романын Байтик менен Шабдандын соңку жылдардагы жеке тагдырынан баштоо негиздүү эле сыяктанат.

Бирок маселенин маңызы ал чыгармачылык максат иш жүзүнө кандай ашырылып жатат, ал эми сөз мурдагы жана кийинки романдын негизги персонаждары жөнүндө болуп жаткан соң, бул образдар эмнеси менен толукталып, кандай жаңы сапаттык белгилер менен байытылды, тереңдетилди, түйүнү ушунда эмеспи. «Кыргын» романынын биринчи бөлүмү Байтиктин, экинчи бөлүмү Шабдандын каза болушу менен жыйынтыкталат (бул бөлүмдөрдөгү кошумча сюжеттик мотивдер туурасында сөз өзүнчө).

Көрүнүп тургандай, маселе көрүнүктүү тарыхый инсандардын өмүр жыйынтыктары, эгерде айтууга туура келсе, кыргыз элинин тагдырындагы өзүнчө бир тарыхый доордун бүтүшү, жыйынтыгы жөнүндө баратат. Бул драмалуу окуянын социалдык-коомдук маанисин ого бетер күчөтүп, опогейине, ийине жеткирип турган жагдай, бул эки персонаж, тагдырдын жазмышыбы, же ар түркүн кырдаалдардын кыйчалышыбы, айтор, экөө тең, чыгарманын ички логикасы боюнча, орус бийлиги жүргүзгөн саясаттын негизинде курман болуп жатканында. Ал кездеги тарыхый доор үчүн бул анчейин эле катардагы көрүнүш эмес, кыргыз жергесине өтө белгилүү, «баатыр», «хан» аталган адамдардын өлүмү, болгондо да бул иш «орустун колунан» келип жатканы эң кеминде ошолор башкарган өрөөндүн коомдук жашоо-турмушундагы жалпы элдик олуттуу окуя болгону талашсыз.

Ушундан-улам «Кыргын» романынын башталышы эле кыргыз турмушундагы өтө орчундуу, балким, чынында да тарыхый бурулушка тете кырдаал менен башталып жатышы сөзсүз түрдө чыгарманын көтөргөн жүгү кыйла оор болорун алдын ала белгилейт. Ошентип, «орус колунан» каза тапкан эки «баатыр» өлүм алдында иштеген иши, кылган кызматы, айрыкча оруска болгон мамилеси боюнча кандай жыйынтыкка келди? Чынында эле орус бийлигине болгон мамиле, ак дилден жасаган милдеттүү кызматташтык, акырында, кандай натыйжа берди. Байтик, Шабдан ошентип жашаган өмүрүнө ыраазыбы, канааттануу барбы, же өкүнүчтүүбү, кеп ушунда. Бул сюжеттик мотивдин мазмуну ачык, так болсун үчүн Байтик каза болор алдында Шабдандын сөзүн келтирели: «Неге аттиң дейт кечеги эр көкүрөк!? Не бул жалгандын жалгандыгын эми туйганыбы, не өткөн өмүрүн текке кетти дейби, не кантсе да «ак пашага кылган ак кызмат» дегени бапасыз экенине өкүнөбү?»

Келтирилген тексттеги «аттиң» деген сөздү «эрөөлдө алдатып жыгылган найзакердин өкүнүчүндөй» абалга келген Байтик түрмөдө сурактан кийин өткөндү эскерип, айтып жатат. Кыргыз бул сөздү өз өмүрүндө кандайдыр бир кетирген катуу жаңылыштыгын мойнуна алганда, дал ошондой катуу өкүнүч менен айтат. Байтик азыр түрмөдө дал ушундай психологиялык абалда. Ал түрмөдө жатып, кайсы кетирген жаңылыштыгын мойнуна алып, ушунчалык катуу өкүнүп жатат? Албетте, орус бийлигине жасаган кызматташтык мамилеси үчүн. Мааниси боюнча, бул кандай кызматташтык, орус бийлигине каршыбы, же көмөктөшүүбү, эми баары бир, анын

баары Байтик үчүн жалган, туура эмес, талаага кеткен өмүр. Баарынан кызыктуусу, дал ушул сюжеттик мотив Шабдандын образында уланат, ал гана эмес тереңдейт, мазмундук жаңы сапатка ээ болот. Эмне үчүндүр Шабдан өлүм алдындагы Байтиктин өкүнүчтүү «аттичин» эстен чыгарбайт, кандайдыр бир даражада өзү айта турган сөзүндөй сезип, өзүнө тикедентике тиешелүүдөй кабыл алат. Анткени Шабдан өзү: «... бул дүйнөдө эч кимге керексиз, эч кимге сөзү да, иши да өтпөй турган акыбалын сизди баягы «эл агасы» «даанышман» делинген, генералдар менен тең катар жүргөн Войсковая старшина». Эч кандай гиперболизациясыз айтканда деле романдын автору Байтиктин, анын соңунан Шабдандын жеке керт башына келген тарыхый чындыкты айтып жатат. Биринчиси, онду-солду, ачык-жабык түрдө, экинчиси, түздөн-түз падышачылыкка кызмат өтөгөн эки тарыхый инсан, акыры келип, кандай күнөөсү үчүн орус бийлигине жакпай, куугунтукка түшүп, ушундай абалга туш болушту. Романчынын баяны боюнча Байтик өзүнүн элчиси, бузуку Базанын калпына алданып, Рыскулбек бийдин суусамырлык айылын чаап, ошол айылдын 300 түтүн элин Чүйгө көчүрүп келип, жер бергени үчүн күнөөлөнсө, Шабдан орустан жер талашып камалган уулу Мөкүштү бошото албай, дал ошондо орус бийлиги кыргыздар үчүн эмне экенин түшүндү окшойт.

Эмне деп айтса болот: баатыр Байтик орус администрациясына кызмат эткени да, же ачыктан ачык каршы чыкканы да романдык «сюжет» боюнча көрүнбөйт, бирок түрмөдө жатып, «аттин» деп катуу өкүнгөнүнө караганда же учурунда кызмат жасаганы бекер иш экендигине көзү жетип, же орустун келишине ошондо эле түздөн-түз каршы чыкпай калганына өксөп, эми баары өтүп кеткенден кийин арман кылып отурат. Айтор, эмнеси болсо да, орус бийлигине карата мамиле Байтик үчүн күнүмдүк, утурумдук иш эмес экени, анын тагдырына ошол тарыхый кырдаал туура келип, жашоо өмүрүнүн негизинде турганы автордук баяндоодон ачык эле байкалат.

Ал эми Шабдандын жөнү болсо башкача, ал алда канча татаал жана терең. Шабдандын орус бийлигине болгон позициясы адегенде эле ачык жана түз экени «Баскын» романында эле белгилүү болгон. Жазуучунун мүнөздөмөсү боюнча «зорлук менен аргасыз муназанын арасында бирде дөңдө, бирде аңына кабылып», айтор, өзү жашаган 73 жаш өмүрүнүн жетилген курагынан баштап, ушул акыркы күндөрүнө чейин ал орус бийлиги менен ошол муназанын негизинде кызматташ, өнөктөш болуп келгени чындык. Эми өмүрүнүн соңунда уулдарынын бирөө камалып, экинчиси эсептен чыгып четке кагылганы, бул эмне, трагедиябы, айрыкча орус аскеринин «Войсковая старшина» деген наамына ээ болгон, өз элинде «баатыр», «хан» аталган Шабдан үчүн трагедия эмей эмне?

Мен бул жыйынтыкты Төлөгөн Касым-Бек тарабынан тыкан иликтенип, жыйнакталып, өзүнчө бир ирээтке келтирилип, анан романга

түшүрүлгөн оозеки кабарлардын, тарыхый информациялардын, документалдык материалдардын негизинде чыгарып отурам. Көрсө, атак-даңктын, бийликтин эң бийигине жеткен, жаш жагынан деле ал заман учурунда жетишерлик эле жашаган Шабдандын арманы да, күйүтү да бар экен. Арманы – «жалаага аралжы» боло албаганы. Экөөндө тең күнөөлүү-орус генералдары, өзү минип жүргөн жоргосун тартуу-сыйга берген, азыркыча айтсак, жаңы достору. Эми ошол «достору» кабыл албай, сөзүн укпай, тескери карап турушса, бул карыган Шабдан үчүн арманбы, күйүтпү же эмне... Эгерде, ушунча жылдан бери орус бийлиги менен кызматташып жүргөн «баатыр», «хан» адам «бейчара элдин» суранычын колдой албаса, жалаа менен камалган уулуна «аралжы» боло албаса, анда бул жөн эле «арман», «күйүт» эмес, бул деген, ошончо жылдан бери ак дилден кызмат өтөп, бир максатка чечкиндүү багытталып жашаган өмүрдүн текке кеткен трагедиясы. Менин толук ишенишимде Төлөгөн Касым-Бектин баатыр Шабдандын өмүрүн сүрөттөөдө жалаң эле «хандык», «баатырдык», «Войсковая старшиналык» наамдар менен бекемделген даңазалуу, даңктуу учурларын гана эмес, мезгилдин, доордун татаалдыгына байланыштуу ар түркүн драмалык кырдаалдарга жык толгон, акыры дал ошол кагылыштардын негизинде, персонаждын бүт турмуштук идеалдарынын кыйрашын чагылдырган трагедиялуу образды жаратуу милдети турган. «Кыргын» романында ошондой образ барбы, башка тарыхый, оозеки булактардын негизинде бизге мурдатан эле тааныш, бирок автордун дал ушул чыгармасында бизге көп жагынан тааныш эмес, Шабдандын башкача, өзгөчө, бир гана Т. Касым-Бектин калемине тиешелүү образ барбы?..

Эгерде, ошол мезгилдеги уруу-уруу, кокту-кокту болуп чачыраган кыргыз коомдук турмуштун деңгээлине, мүнөзүнө, мазмунуна ылайыкташтырып карасак, анда Шабдандын «арманы», «күйүтү» жергиликтүү өңдөнүп, негизинен, Кемин өрөөнүнө тиешелүү окуядай эле сыяктанат. Т. Касым-Бектин романына ушул ракурстан карап көрсөк, бардыгы туура, улуттук турмуш, каада-салт, жергиликтүү колорит бардыгы түгөл ордунда. Баары эле бирдей бар дегенибиз, «кичине элдин» арасындагы уруулук ыйкы-тыйкы, «күчтүүсү» «алсызын» чабышы, жер которуу, жер бөлүштүрүү, анан орус адамынын келишинен баштап, кыргыз коомундагы турмуштун өзгөрүшү, «кеткет» келгенде «ит ыркырактын» башталышы, уруулар коому көрүнөө өзгөрүп, алардын эриш-аркагы бузулушу, «бий», «болуш», «ыстарчын» деген түшүнүктөрдүн пайда болушу, айтор, кыргыз реалдуулугу, тарыхый реалдуулук романда бар. Бирок эмне үчүндүр, романдан алган, күткөн канааттануу дээрлик жок. Чоң жазуучуга (балким, өзүн классик деп эсептээр) мындай чоң айып коюлуп жаткандыктан, оюбузду тактоо жана бекемдөө иретинде дагы бир чоң жазуучунун адабий тажрыйбасына кайрылып көрөлү.

Кыргыз тарыхый романдарынын арасында, мурдагысы-азыркысы болуп, Түгөлбай Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы кантсе да алдыңкы катарда турат го деп ойлойм. Бул чыгармасы жөнүндөгү маектеринде, комментарийлеринде автор «мен миң жыл жашадым» деген фразаны бир нече жолу рефрен сымал кайталайт. Ал турмак, ушул сөздүн реалдуулугун далилдөө максатында өзү сүрөттөгөн персонаждардын чөйрөсүндө бирге жашап, «коюн-колтук алышып» (автордук аныктама) бирге жүргөндөй сезгенин кадимкидей эле ырастайт. Албетте, бул каймана маанидеги сөз, метафора, бирок мында кандайдыр бир чындыктын негизи бар экени күнөм чакырбайт. Маселенин маңызы мындайча: Т. Сыдыкбеков «Көк асаба» романында болжол менен 7–9 кылымдардагы кыргыз элинин тарыхый окуяларын сүрөттөгөнү белгилүү. Эгерде романдын сюжеттик фабуласын, ошондой эле негизги персонаждарын тарыхый реалдуулук менен салыштырып көрсөк, анда түздөн-түз бири-бирине дал келген окуяны, же прообразды аныктоо кыйын, тагыраак айтканда, мүмкүн да эмес. Таштагы байыркы эстеликтерде кездешкен Огуз хан, Култегин ж. б. ысымдары Т. Сыдыкбековду тарыхый романга бет алдырып, шыктандырганы талашсыз. Бирок алар жөнүндөгү ишенимдүү тарыхый информациялар, документалдуу жазма материалдардын дээрлик жоктугунан романдын башкы персонаждары Эр-Киши, Жаш-Тегин, Барс, Элтерес ж. б. негизинен, «ойдон жаратылган» көркөм образдар экени, бул да талашсыз чындык. Эр-Киши менен Жаш-Тегиндин «одиссеясы», Элтерестин чоң чабуулга даярданышы сыяктуу сюжеттик түйүндүү эпизоддорду айтпай эле коёлу, Бөкөндү жазыгындагы согуштук аёосуз кагылыш, «Кара сел», «Жалын өрт», «Ак толкун» сыяктуу түмөндөрдүн көрүнүшүн, чабуулдук тактикасынын сүрөттөлүшү бул сөзсүз түрдө жазуучунун ойдон жаратуу негизинде тапкан көркөм ачылгалары. Дал ушул азыркы жазуучунун көркөм сөзү аркылуу кайрадан жанданып, кайрадан «тирилип», күнү бүгүнкүдөй көз алдыга тартылган кыргындуу согуштук окуя байыркы 848-жылы болгон тарыхый окуянын согуш талаасын реалдуу элестетет. Демек, «мен миң жыл жашадым» деген жазуучунун фразасы бул жөн эле каймана сөз, метафора эмес, бул толук түрдө реалдуу мааниси бар нукура чыгармачылык процесстин реалдуу көрүнүшү. Тарыхый окуя бар, тарыхый каарман да бар, бирок эң негизгиси, алар туурасында жетишерлик, ишенимдүү такталган жазма сөз сакталган жок, ошондой болсо да, эгерде жазуучунун «ойдон жаратуу» мүмкүнчүлүгү «миң жылдык» мезгилдик аралыкты «жоюп», ошол замандагы тарыхый чындык, тарыхый персонаждар менен «коюн-колтук алышып» бирге жашай алса, анда тарыхый романдын жаралышына толук негиз ачылат экен. Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы эстетикалык сабактын маанилүү жыйынтыгы ушунда.

Арийне «Көк асаба» тарыхый романдын классикалык үлгүлөрүнө жатпайт. Ошондой болсо да анын айрым адабий сабактары боюнча

Т. Касым-Бектин мурдагы «Баскын», азыр сөз болуп жаткан «Кыргын» романдары менен салыштырып кароо зарылдыгы бар. Көрүнүп тургандай, «Көк асаба» романын жазуучу жалпы жонунан гана белгилүү болгон тарыхый окуяларга, тарыхый ысымдарга таянып, эң оболу чыгармачылык ойдон жаратуу мүмкүнчүлүгүнүн негизинде тарыхый жанрдын деңгээлине көтөрүп, дүйнөгө алып келди. Ырасын айтканда, Түгөлбай Сыдыкбеков үчүн өзүнүн персонаждары менен кадимкидей «коюн-колтук алышып» жашаш үчүн конкреттүү тарыхый материалдар жетишсиз болду, ошондуктан романдын сюжеттик негизин элдик каада-салт, оозеки поэзия, «Улуу сөз» түздү. Ал эми Т. Касым-Бек болсо, башкача, принципалдуу түрдө башкача тарыхый кырдаал менен, тагыраак айтканда, изи кургай элек, ал турмак аягы үзүлбөй, Октябрь революциясы менен уланып кеткен тарыхый доор менен кездешип отурат. Ушунун өзү эле көп маанилүү. Ал эми тарыхый персонаждар туурасында эл оозундагы уламыш, легенда ж. б. сөздөрдү коё туралы, «биринчи булакта» (орус бийлигинин архивинде) сакталган тарыхый документтер эле жетишерлик дешке толук негиз бар. Демек, бул жерде дал ушул документтердин чөйрөсүндө, ага көз каранды болбостон, кантсе да жогоруда айтылган «ойдон жаратуу» мүмкүнчүлүгүн кеңири пайдалануу проблемасы биринчи планда турат.

Ал эми «Кыргын» романында бул проблема иш жүзүндө көркөм реалдуулукка кандайча айланып жатат? Романдын экинчи бөлүмү Шабдандын колу коюлуп, орус бийлигине кайрылган «Петиция» менен башталат. «Петицияда» (1905-ж.) ошол мезгилдин коомдук турмушуна байланыштуу өтө муктаж, зарыл маселелер, атап айтканда, мыйзам орус тайпасына кандай болсо, дал ошондой эле кыргыз журтуна да жарыгы тийиши, диндик маселелер, сот иштери, медресе, мечит, мектеп ачыш, укук ж.б. тең катар коюлушу суралат. Ушундай мазмундагы «Петиция» келтирилгенден кийин (кимдин котормосу, тактыгы кандай экенин айталбайм) жазуучу дароо эле мындайча жазат: «Ушул ой, ушул сураныч... улутун улут катар сактоо, күндөн күнгө колдон чыгып бара жаткан ата конуш күйүтү эмей немене!?» Адилеттүү сөздөр, ал турмак бүгүнкү кыргыз чындыгына түздөн-түз тиешелүү сөздөр. Бирок ошондой болсо дагы айтууга туура келет, Т. Касым-Бек тарыхый трактат, илимий монография жазып жаткан жок го, анын жанры «тарыхый роман» эмеспи.

Оюбузду улантуу, тактоо иретинде дагы бир мисал келтирели. 1911-жылы жогорудагы документтен 6 жылдан кийин Жети-Суу аскер-губернатору генерал-лейтенант Фольбаум Войсковая старшина Жантаев Шабдан жөнүндө төмөнкүдөй ой айтат: «Сураныч» дегенинер Оттаман ордосунда сөз болуп жатат! Бу улуу Россиянын мүдөөсүнө каршы панисламизм, пантюркизм!» Котормочу Дүр бул айыптоо түшүнүктөрүн Шабданга орусчадан которбойт, оорулуу адам жыгылып калат деп коркот. А чынында панисламисттик, пантюркистик идеяларга тарыхый

Шабдан жетишип, өздөштүргөнүнө шегим чоң, бирок тарыхый романдын персонажын ошондой деңгээлге көтөрүп, реалдуу образ катарында сүрөттөө, бул автордун укугу, эрки. Өз өмүрүн бүтүндөй бойдон орус империясына кызмат өтөөгө арнаган адамды, ал өмүр канчалык драмалуу, карама-каршылыктуу болсо дагы, аны панисламисттик, пантюристтик ишмердик менен айыптоо, үстүртөн айтканда, адилетсиздик болор эле. «Суранычтын» («Петициянын») болгонуна 6 жыл өттү. Шабдандын койгон иш чаралары жөн эле уруулук, өрөөндүк, жергиликтүү эмес, мааниси боюнча жалпы элдик, жалпы улуттук өтө орчундуу маселелер, реалдуу тарыхый турмуштун күйүттүү маселелери. Ушундан-улам Шабдандын айланасындагы иш-аракеттер жанданып, кыргыз жана орус бийлигинин ортосундагы сюжеттик окуялар андан ары тереңдеп өөрчүйт деген ой тууйт. Ооба, өздүк менчикке жер бөлүп берүү жөнүндөгү Шабдандын өтүнүчүнө П. Столыпиндин өз колу коюлган жооп каты келди. Бул тарыхый факт, Шабдан тукумдарынын архивинен алынган тарыхый материал. Тарыхый материал кыргызча которулуп, романдын текстинен орун алып жатат. Мазмуну боюнча Столыпиндин жообу өтө кескин, курч, ал Шабдандын өтүнүчүн түздөн-түз эле четке каккан. Эмне болуш керек? «А биз кайылбыз, биздин «кызмат» деп жүргөнүбүз жан сактоо аргасы муназа гана болгон» – деп Шабдан өзү жыйынтыктаган бойдон калыш керекпи, же тереңдөө зарылбы... Шабдандын айласыз жыйынтыгы бул дагы тарыхый факт, ал канчалык «баатыр», «кан» аталбасын, П. Столыпинге, орус бийлигине каршы эчтеке жасай алмак эмес, колунан эчтеке келбейт болчу. Бирок романчы, азыркы замандын романын жаратуу максатын койгон романчы, дал ушул трагедиялык финалды сюжеттик мотивдердин негизинде көркөм образдын касиет-сапаты менен ачып көрсөтүүгө, көп «нерселерди», окуяларды деген мааниде, ойдон жаратып (тарыхый факт менен чектелбестен) көрсөтүүгө милдеттүү болчу. Романда ал текши жок.

Ырасын айтканда, Т. Касым-Бек «Кыргын» романын жазууда ар түрдүү тарыхый булактарды аябай эле кеңири, майда-чүйдөсүнө чейин толук иликтеп, өзүнчө эле тарыхый монографияга жетишерлик архивдик материалдарды жыйнап, тактаганы ачык эле көрүнөт. Романдын негизги мазмунун, кыргындын өзүн чагылдырган үчүнчү бөлүмдө эле отуздан ашуун ар түркүн билдирүүлөрдөн, буйруктардан цитата келтирилет, кээде оригиналдын тексти бүт бойдон романдан орун алат. Бул жагынан алганда Т. Касым-Бек өз учурунда «Адамдар комедиясынын» өзгөчө «Дыйкандар» циклине карата Бальзак өзү жөнүндө: «Мен мында жазуучуга караганда көбүрөөк тарыхчымын» дегендей эле бар. Өзүн «тарыхчымын» деп эсептеген Бальзак турмуш чындыгын таанып-билүүнү жана ойдон жаратылган чындыктын табигый бирдигин, эриш-аркак айкалышын сактоону туруктуу түрдө көзөмөлдөгөн. Натыйжада анын калеминен карандай турмуш чындыгы эмес, туруш-турпаты менен искус-

ствого айланган көркөм чындык жаралган. Белгилүү, Бальзак эч качан тарыхый роман жазган эмес. Ошого карабастан, ал өзүнүн эстетикасында «чындык» менен «ойдон жаратууну», «тарыхый изилдөө» менен «көркөм чыгармачылыкты» бир катарга коюп караган. Дал ошондой эле, атактуу тарыхый романдардын автору Вальтер Скоттун чыгармачылыгын изилдеген окумуштуулар кайсынысы «документ», кайсынысы «ойдон жаратылган» экенин ажыратуу мүмкүн эмес экенин, автордун чыгармаларында бул эки башка стихия эч бөлүнбөс бирдикке айланган искусство экенин айныксыз далилдешкен. Бул жерде сөз арасында Бальзак менен Вальтер Скоттун адабий тажрыйбасына, азыр сөз болуп жаткан «Кыргын» романына байланыштуу, кайрылып жатканыбыздын бир гана максаты бар, ал максат дүйнөлүк роман искусствосунда жашап келген жана жашай бере турган көркөм законченемдүүлүктүн бекем туруктуу формуласына дагы бир ирет көңүл буруу. Ал формула: турмуш чындыгы жана «ойдон жаратуу». Менин кабылдоомдо, терең ишенимимде Т. Касым-Бектин «Кыргын» романында дал ушул формула ишке ашпай, реализацияланбай жатат. Себеби ушунчалык эмгектенүү, ушунчалык ынтызар берилүү менен изилденген «тарыхый документ», тарыхый чындык, ушунчалык тыкандык менен негизги эпизоддордун башталышында, жүрүшүндө, аягында берилген «архивдик тексттер» анчейин пассивдүү иллюстрацияга айланып, романдык сюжетке, композицияга, мотивге «синбей», кадимки эле типографиялык кара боёк менен коюу боёлгон китептеги цитата түрүндө эле калып жатат. Мындан да ачыгыраак айтканда Өзбекстандын, Казакстандын ж. б. архивдерден табылган документтер тиешелүү түрдө цитаталанып, же толук бойдон көчүрүлүп, романдын составынан орун берүүнүн бир гана максаты, бул документтер өзүндөгү болгон мазмундук күч-кубатты, касиет-сапатты романдык образдык системанын мазмундук күч-кубатына, касиет-сапатына биротоло өткөрүп, бирдиктүү көркөм организм жаратуу максатын жүзөгө ашыра албай жатат. Мына ошондуктан романдын ички маңызы, жүктөлгөн темасы, идеялык багыты жергиликтүү аймактан боорун көтөрө албай, алыскы жылдыздарга карай канат кагып, учалбай жатат. Качанга чейин? Ооба, чын эле качанга чейин, коктунун ичинен чыга албай отурабыз. Совет доорунда Шолохов менен Федин, М. Ауэзов менен Мирзо-Турсун-Заде, Самед Вургун менен Айбек сыяктуу улуу жазуучулардын катарына коюлуп, бүткүлсоюздук деңгээлге көтөрүлүп жүргөнбүз; эми алардан ажырап өзүбүздүн коломтодо калгандачы, эмне кылуу керек; эң болбогондо мурдагы Төлөгөн Касымбеков, азыркы Төлөгөн Касым-Бек (фамилиясынан орусча «овду» алып таштаган) баш болгон кыргыз жазуучулары жергиликтүү аймактан чыгып, дүйнөлүк адабият менен «кыл чайнашып», «ат салышууга» убакыт жетти го! Мага такыр түшүнүксүз, эмне үчүн кыргыз жазуучулары «сыртка» чыгыштан ушунчалык сактанышат, «качышат», улуттук болбой

калабыз деп коркушабы, же андай мүмкүнчүлүк болбой жатабы. Совет доорунда «космополит» деген мококчодой түшүнүк бар болчу, эми аба ырайы, шарт да башка го. «Бүтүндөй универсум – бул биздин салтыбыз» – деп жарыялаган, жеткен космополит Х. Л. Борхес Аргентинанын улуу жазуучусу, эссеисти, ойчулу болуудан калдыбы, бүт дүйнө аны эң биринчи иретте Аргентинанын туундусу деп билет го.

Ушундан-улам Россия империясы менен кыргыз элинин, Т. Касым-Бектин терминологиясы менен айтканда, «чоң эл» менен «кичине элдин» ортосундагы чынында драмалык мамилени жергиликтүү эмес, түндүк кыргыз чек арасы эмес, жалпы элдик, жалпы адамзаттык проблема деңгээлине көтөрүп, ошол деңгээлдеги философиялык ой, ошол деңгээлдеги көркөм аң-сезимдин негизинде сүрөттөөгө толук татыктуу тема деп ойлойм. «Кичине элдин» ханы өмүр бою «чоң элге» кызмат өтөп, акыры өмүрүнүн соңунда ошол «чоң элдин» бийлиги бир уулун күнөөсүз түрмөгө камап, бир уулун кызматтан бошотуп жатса, бул өз бийлигин өз эрки менен бошотуп берген Король Лирдин трагедиясына теңтайлаш эле окуя эмеспи. Маселен, ушул эле бир сюжеттик мотивди, Шабдан кандайча болуп ушундай абалга жеткенин көркөм изилдеп жүрүп отурса (тартууга, сыйга берилген «сур жоргодон» баштап) бул өзүнчө эле бир улуу адамдын трагедиясы эмес, бүтүндөй элдин трагедиясы келип чыгат беле дейм. «Элди» сүрөттөө керек, баарынан мурда элдин турмушун, тагдырын сүрөттөө керек деген көрсөтмө, бул социалисттик реализмдин доорунда жаралган жалган лозунг. Мындай жалган лозунгдардан бошонууга эбак убакыт жеткен, азыр кыргыз жазуучусу жеке адамдын жеке тагдырына карай бет алса гана чыгармачылык «утушка» ээ болот, ошого жараша жаңы сапаттык баскычка көтөрүлө алат.

Т. Касым-Бектин «Кыргын» романында, «Баскынга» караганда, жеке адамдын индивидуалдуу тагдырына кадыресе көңүл бөлүнүп, анын ички бушайман абалын, драмалык кырдаалдарын сүрөттөө аракеттери Жайлообай, Кузьмин экөөнүн айланасындагы сюжеттик мотивде ачык байкалат. Жайлообай жергиликтүү кыргыз, Кузьмин Россиянын келгин дыйканы. Менин оюмча, Кузьминдин кыргыз жерине «жер которуштуу» көрсөтмөсү боюнча келиши, аны кыргыз Жайлообай башка элдин, башка диндин өкүлү экенин чочуркабай, жалтанбай эле кабыл алышы романдагы эң кызыктуу жана мазмундуу сюжеттик фабулага айланышына негиз берет. Картошканы биринчи көрүү, «жер талашуу» сценалары жашоо-тиричилик (бытовой) деңгээлде экенине карабастан, Жайлообай менен Кузьминдин ортосундагы татаал мамиленин башталышын реалдуу эле көрсөтөт. Бирок мына ушундай реалисттик маанайда башталган персонаждардын эволюциясы дээрлик көрүнбөй калат, ал эми чыгарманын төртүнчү бөлүмүндө бул сюжеттик мотив күтүүсүздөн эле биротоло үзүлүп калат. Орустарга кыжырланган кыргыздар Кузьминди, аялын

тирүүлөй, үйүн кошуп, өрттөп жиберешет. Канчалык коргоп калууга аракеттенсе да, Жайлообайдын колунан келбей калат. Колунан келгени, өзү өлүп баратканда өрттөн аман калган «сары кызын» Жайлообайга аманат калтырып кеткени. Бул чынында өтө интригалуу, түйүндүү сюжеттик кырдаал. Кыргыздар орустун үйүн, аялын, өзүн кошуп өрттөп жиберсе, алар алдында жалгыз кызынын тагдырына ишенип, аны дагы бир кыргызга аманатка тапшырып жатат. Жайлообайды ушунчалык түшүнүп, ага чексиз ишенген Кузьмин өзү деги кандай адам, жакшы адамбы, же бир келген баскынчыбы... Жайлообай менен Кузьмин жөнүндөгү нукура чыгармачылык «ойдон жаратылган» кызыктуу да, мазмундуу да сюжеттик өзөк, жетишерлик деңгээлде кеңири жана терең изилденбей, дагы кайталап айтууга туура келет, жакшы эле орундуу башталып, өтө чукулунан кескин түрдө, төртүнчү бөлүмдүн башталышында киши колдуу болуп Кузьмин, бешинчи бөлүмдүн башында Жайлообай өзүнүн денесинен муздун үстүнө өткөөл «тепкич» жасап, курман болушат, демек, эки элдин ортосундагы реалдуу тарыхый мамиле кандайча башталып, кантип өнүккөнү белгисиз бойдон калат. Көрсө, автордун романдык жыйынтыкка, финалына шашкан жөнү бар экен. Чыгарманын башталышында эле «туземчи» (Жайлообай) менен «мужук» (Кузьмин) экөөнүн ортосунда дудуктарча (тил билишпейт да) ымдоо-жамдоо, мимика менен сүйлөшүү жүрөт. Жайлообай келгиндерди, алар жаңы эле келип түшүшкөн, оокатка чакырып жаткан. Ошол учурда улуу баласы Германдын колунда октолуу мылтык бар. Бирдеме шек чыкса эле атып жиберүүгө даяр. Романда ошол «октолуу мылтык» акыры атылат, (Эгерде сценада мылтык илинип турса, ал сөзсүз бир учурда атылуу керек – деп, кудум А. П. Чеховдун айтканындай) атылганда да Жайлообайдын баласы Тайлакка каршы атылат.

Мен жакшы түшүнөм, кандай гана чыгарма болбосун, айрыкча роман жанры, бул барып-келип жазуучунун бир гана өздүк конструкциясы. Алсак, кандайдыр бир окуялардын негизинде сюжет жаратуу, ар түркүн эпизоддордун белгилүү бир композициялык ыраатта жайгаштырылышы, ар бир персонажга өзүнчө орун бөлүштүрүү, кыскасы, чыгарманын бүтүндөй түзүлүшү, бул бир гана автордун ой-кыялынан жаралган көрүнүш. Дал ушул сыңары «Кыргын» романында сүрөттөлгөн Жайлообай-Кузьмин, алардын балдары Тайлак-Герман, бул албетте, жазуучу Т. Касым-Бектин ой-кыялынан келип чыккан сюжеттик конструкция. Менин түшүнүгүмдө, романдагы сүрөттөлгөн кыргын идеясын Шабдан, Байтик сыяктуу тарыхый персонаждар менен бир катар эле жаратылган дал ушул сюжеттик конструкция да ишке ашырышы автордун максатында болгону талашсыз. Андай болбогондо, романдын өзү ушул персонаждар менен башталып, ушул персонаждар менен аяктап, жыйынтыкталбаган болор эле.

Ушундан-улам айтсак жетиштүү болот, эмне үчүн романдын ушул негизги эки персонажынын трагедиясына чыгарманын көркөм конструк-

циясынан ушунчалык өтө эле аз өлчөмдө көңүл бөлүнөт, маселен, Кузьминдин үйү менен кошо өрттөлүшү бар болгону 5 бетте, ал эми Жайлообайдын өзүн өзү музга «тепкич кылып» бериши 5 бетте баяндалат. Өзүнөн өзү түшүнүктүү го, булар ушундай тагдырга капысынан эле туш болуп отурган жок го, алар кандайдыр бир татаал социалдык-коомдук кырдаалдардын натыйжасында ушундай окуяга кез болду да, андай болгондо да, автор дал ошол сюжеттик мотивдин ички диалектикасын толук, ооба, толук ачышка милдеткор болчу. Көрсө, «Кыргындын» автору өзүнүн негизги идеясына, болгондо да романдын башталышында эле алдын ала койгон схемалуу идеясын иш жүзүнө ашырууга шашып жаткан экен. Кузьминдин өрттөлүшү, Жайлообайдын өз жанын өзү кыйып, «тепкич» болушу, ошол учурда «Сары чийкил кыздын» жалпы орус үчүн күнөөнү өз мойнуна алышы, андан кийинки окуялар, барып-келип бир гана автордук максатка иштейт, Германдын эч күнөөсүз Тайлакты өлтүрүш максатына иштейт. Бул орус колу менен жасалган жана Т. Касым-Бектин романында сүрөттөлгөн кыргыз «Кыргынынын» апогеи, жеткен чекити.

Эң акырында романдын эпилогунда эки накыл сөз берилет. Биринчиси, жакшылыкка жакшылык ар кишинин кылары, жамандыкка жакшылык эр кишинин кылары. Бул кыргыздын накыл сөзү. Кимге багышталып айтылып жатканы түшүнүктүү, эң биринчи иретте кыргыз адамына, Жайлообайга, алыстан көчүп келген орус адамына жер берип, жашоого шарт түзүп берген кыргыз адамына, илгертен келаткан накыл сөздүн философиясын таза сактап, ошол үчүн өз өмүрүн кыйган кыргыз адамына, нак Жайлообайга. Экинчиси: «...а жакшылыкка жамандыкты ким кылат» – деп сураганда «шайтан кылат» деген жооп алган байыртан...» Бул байыртан келаткан сөз. Кимге багытталып жатат, бул дагы түшүнүктүү, эң биринчи иретте «шайтанга», ал эми «шайтан» ким болсо эле Герман, бир тууган карындашын сактап, багып жүргөн Тайлакты чындыктын түбүнө жетпей, эч күнөөсүз жаш кыргыз жигитин, Жайлообайдын жалгзын, көзүнө карабай атып салган Герман. Романдын жыйынтыгы ушундай. Тилекке каршы, бул алдын ала схемага салынган идеянын апкелген жыйынтыгы. Тагыраак айтканда, тарыхый чындыктын эртеңкисин, келечегин акыр аягына чейин изилдебей, ал чындык кыргыз адамына натыйжада эмне апкелет, анын нукура наркы канча турарын баалап-өлчөнбөй жасалган схемалуу идеянын жыйынтыгы.

Бирок романдын эпилогунда публицистикалык пафос менен айтылган башкача бир идея бар, бул накта парадокс, ошондой болсо да менин оюмча, жазуучунун өтө ачык нээтинен, ишениминен чыккан сөз, ал мындайча: «сайда саны, кумда изи калбай улут аты өчүп кетишке такалган кыргызды өзүнчө канчалык деңгээлде болсо да «республика» атап, «өзүнчө эл» деген катарга кошуп коюшу дагы эле кадиги орус дилинин, Россия коомчулугунун, адамгерчилигинин салтанаты, теңдеши жок тарыхый жакшылык».

Кандай десе болот, чынында да кадиксиз жазылган сөз. «...Сайда саны, кумда изи калбай» бараткан элди сактап калуу, бул эч апыртуусуз «тарыхый жакшылык». Келтирилген аныктама, жогорудагы накыл сөздөгүдөй, «жакшылык» жасоо кадыресе тиричилик деңгээлде эмес, бул жалпы элдин, жалпы улуттун жашоо тагдырындагы өзүнчө бир тарыхый доорду так мүнөздөгөн аныктама. Мында таң каларлык эч нерсе жок. Таң калыштуусу башка жагында. «Баскын», андан соң «Кыргынды» жазган романчынын калеминен орус эли, Россия туурасында, мейли падышалык, мейли советтик болсун, адегенде баскынды, анан кыргынды апкелген Россия жөнүндө, ушундай бийик жалындуу сөздөр, эки романдын тең чыгармачылык позициясын текши жокко чыгарган сөздөр, кантип, кандайча жаралды... А балким, романдын негизине коюлган «кыргын» идеясы, мурдагы чыгармадагы «баскын» идеясындай ишке ашпай, автор, көздөгөн көркөмдүк максаттан тиешелүү жыйынтык чыгара албай жаткандыр... Эгерде, жазуучу ачык түрдө белгилегендей, сайда саны, кумда изи калбай бараткан элди «орус дили», «Россия коомчулугу» өз алдынча эл катарына кошуп койсо, анда бул процесс 1917-ж. гана эмес, алда канча мурда башталган, ушундан-улам «Кыргындын» «автору ушул тарыхый чындыкка» кайрадан келип, кайрадан кайрылып жаткандыр...

Эгерде, «Баскын» менен «Кыргынды» адабиятка, кандайдыр бир жаңы келген автор жарыялаган болсо, кеп башка. Ал эми соцреализмдин «мектебинен» да, «сыноосунан» да өткөн Т. Касым-Бек үчүн алда кайда жетишсиз десем, өтө эле жумшактап айткан болом. Маселенин маани-маңызы мында. Соцреализм адабий жазмага шыктандырды, жанрларды өздөштүрүүгө үйрөттү, бирок ал эркин өнүгө турган көркөм процессти белгилүү бир калыпка салып, стандартташтырды. Эгерде, маселен, Т. Касым-Бек кыргыз совет адабиятына 60-жылдарда келсе, ал кеминде 30 жыл чамасында ошол чен-өлчөмдөн азыктанып, ошол чен-өлчөмдүн чегинде өнүктү. «Сынган кылыч» кантсе да ошол чен-өлчөмдүн чегинде эле жаралды. Дагы бир жолу асмандан даяр түшкөндөй чыгармачылык эркиндик колго тийгенде, дал ошол «алтымышынчылар» деп аталган жазуучулардын мууну, эң биринчи иретте, адабияттын жаңы тиби жөнүндө ойлонууга тийиш эле. Маселен, өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарында өз өлкөсүнөн куулуп-сүрүлүп чыккан орус жазуучулары сыяктуу. Дал ошондой жаңы адабияттын тибин жаратууну максат эткен жазуучулар орустун эмигранттык күчтүү адабиятын жаратты го. Ушул ыңгайдан караганда, Т. Касым-Бектин «Баскын», «Кыргын» романдарындагы негизги чыгармачылык жаңылыштыгы көнүмүш боюнча жеңил, оной жазуу, тез жазуу максатында «эски сокмого» салуу, өткөн көнүмүш тажрыйбаны кайрадан «ишке жумшап», ылгоосуз пайдаланууда болуп жатат. Ачыгыраак айтканда, «Сынган кылычтагы» тарыхый персонаждардын образын сүрөттөөдө колдонулган образдык система жана көркөм

инструментарийлер кантсе да «биринчилик» касиет-сапаттары менен айырмаланган, ал эми ошондой эле бир түркүн образдык система жана бир түркүн көркөм инструментарийлер такыр башка тарыхый персонаждарга жана такыр башка тарыхый кырдаалдарга жумшалып, иштетилип жатканда, алар мурдагыдай болбой, «экинчилик» мааниге өтүп кетет. Мына ушундан-улам көркөм форманын кризиси пайда болуп жатат. Ушул көркөм форманын кризиси жөнүндөгү маселе боюнча улуу адабияттын практикасына дагы бир жолу кайрылууга туура келет.

А. С. Пушкиндин 1830-жылы жазылган «Элегия» деген ырында «над вымыслом слезами обольюсь» деген ыр сабы бар. Азыр сөз бул ыр сабынын «Элегиядан» алган образдык мааниси жөнүндө эмес. Басым коюп айтайын дегеним, орус философу, адабий сынчысы Владимир Вейдленин «Искусствонун күнү бүтүп баратышы» («Умирание искусства») деген атактуу эмгегинин биринчи главасы А. С. Пушкиндин жогоруда мен келтирген ыр сабы менен аталыптыр. Фундаменталдуу илимий изилдөөнүн биринчи главасы ушундайча лирикалык ыр сабы менен аталышынын өзүндө эле өзгөчө маани бар экени талашсыз. Орус философу В. Вейдле өзүнүн изилдөөсүндө 20-кылымдын отузунчу жылдарынан баштап, искусствонун «күнү бүтүп» баратканын белгилеп, мындай болуунун себебин, эң биринчи иретте, искусствонун жашоо булагы болгон поэтикалык «ойдон жаратуу» («вымысел») касиети акырындык менен ырааттуу түрдө жоголо баштаганынан көрөт. Анткени орус философу жана сынчысынын түшүндүрүүсүндө «ойдон жаратуу» адабий көркөм чыгармачылыктын эң байыркы формасынан болуп эсептелет. В. Вейдле андан ары роман жанрына конкреттүү ой жүгүртүү негизинде европалык адабияттардын бардыгында дээрлик роман жанры көркөм процесстеги мурдагыдай жетектөөчү ролунан ажырай баштаганын айрыкча белгилейт, ошондой эле роман жанры 20-кылымдын отузунчу жылдарында «кризис» тагдырына учурашып философ-сынчы «ойдон жаратуу» мурдагыдай болбой баратканына түздөн-түз байланыштырат. В. Вейдленин терең ишеними боюнча «ойдон жаратуу» («вымысел»), бул «ойлоп чыгаруу» («выдумка») эмес, ойдон жаратуу аркылуу турмушта болгон бир жекече көрүнүштүн эмес, накта чындыктын образы тартылат, поэтикалык «ойдон жаратуу», бул өзүнчө бир миф жаратуу, ансыз искусство мүмкүн эмес, мына ошондуктан ойдон жаратуунун төмөндөшү, бошондошу сөзсүз түрдө көркөм чыгармачылыктын түбөлүктүү негиздеринин биринин кыйрашына апкелет.

«Ойдон жаратуунун» азабына батып, ой менен чындыктын айкалышына маашыркаган Пушкиндин ыр саптары, көрсө, кокусунан чыкпаптыр. «Ойдон жаратуу» – бул өзүнчө эле көркөм чыгармачылыктын өнүгүү багытын, келечегин белгилеген байыркы эстетикалык закондорунан экен. Байыркы дүйнөнүн эпосунан жана трагедиясынан башталып, роман

жанрынын классикалык доорун жараткан көркөм өнүгүштүн бул бирден бир асыл-нарк касиети кыргыз тарыхый романынын кездешкен учуру барбы, эгер бар болсо, ал азыр кандай абалда? Мен жогортодо белгилеген маселенин маани-маңызы мына ушунда.

Албетте, кыргыз тилинде жазылган романдардын чегинде, дүйнөлүк чен-өлчөм менен караганда «классикалык» деп аталган сапаттык даражага жете элекпиз. Жетүү кайда, жанрдык форманын алгачкы үлгүлөрүн өздөштүрүүгө араң үлгүрдүк. Ошондой болсо да, жогоруда белгиленген Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романында байыркы жомоктордун, мифтердин, легендалардын, эпостордун негизинде тарыхый доорго, тарыхый персонажга карата эстетикалык «ойдон жаратуу» жетишерлик деңгээлде натыйжалуу болгонун дагы бир ирет белгилебей коюуга болбойт. Ушул ыңгайдан караганда адабий кризис качан башталат, качан гана белгилүү бир «адабий багыттын» ички мүмкүнчүлүктөрүн толук өздөштүрүп, өнүктүрүп андан ары башкача жол ачылбай, багыт көрүнбөй калганда. Маселен алсак, «Сынган кылыч» романынан кийин Т. Касым-Бек адабияттык өнүгүшүнүн дал ушундай абалына туш келди. Натыйжада «Баскын», «Кыргын» романдарынын эстетикалык жыйынтыгы мындай болду: ар кандай тарыхый инсан, тарыхый окуя жөнүндөгү чындык, ал канчалык көп түркүн болбосун, баары бир эгерде ага «ойдон жаратуу» деп аталган бийик чындык айкалышып бирикпесе, анда ал тарыхый чындык эмес, ал бар болгон тарыхый адам жөнүндөгү жарым гана, толук эмес чындык.

**Бозум
АЛЫШБАЕВ**

ЫЛАКАПТАРДЫН ТАРЖЫМАЛЫНАН

«Шодокондун бүркүтүндөй жутунат». Илгери Шодокон деген бүркүтчү адам салып жүргөн бүркүтүн элдин жыйынында төмөнкүдөй сыпаттаган экен:

– Менин бүркүтүмдүн кыраандыгына чек жок. Былтыркы жылдын күндөрүнүн биринде атымды минип, бүркүтүмдү колго кондуруп кетип баратып бир секиге чыга калсам мандайымдагы кең жайыкта көп түлкү жайылып жүргөн экен. Барчынымдын томогосун шыпырсам эле түлкүлөрдү көздөй жулунуп талпынып калды. Коё берсем закымдай сызып барып эле түлкүлөрдү имере кубалап басып калгандай болду. Артынан кубалап жетип барсам кайраным эки түлкүнү эки буту менен мыкчый басып, үчүнчүсүн тумшугу менен аткый тиштеп басып, качып бараткан дагы бир түлкүнү кантип кармаарын билбей артынан карап көзүн ымдагылап жаткан экен, – деп ашыра мактаган экен. Шодокондун бул сыпаттоосу элге кеңири тарап кетип, эл арасында топуксуз, көзүнө көрүнгөндүн баарын өзүнө ала берүүгө умтулган ач көз адамды байкап калса: «Шодокондун бүркүтүндөй жутунган» деген ылакап сөз жаралыптыр.

«Ай караган текедей». Жер шарынын төрт мезгили (кыш, жаз, жай, күз) даана айырмалуу алкактарында жаныбарлардын дээрлик бардык түрү, айрыкча адам кийлигишип, таасирин тийгизбеген жапайы жаныбарлар эрте жазда гана төлдөөрү жалпыга белгилүү. Антпесе, жаш төл кыш мезгили башталгыча толук жетилип, өз алдынча жашап кетүү деңгээлине жетишпей калып, кыштын катаал шартынан көбүрөөк жабыркамак же

зыянга да учурамак. Демек, эрте жазда төлдөө түрдүн тукумун сактоосуна зарыл ыңгайлануу. Бирок кайра кайталанбай толук кандуу жаз келиши бардык эле жылдарда бирдей эмес: бир жылы жаз кадимкиден эрте келсе, башка бир жылы кечигибирээк келет, кай бирде кыйла эле күн узарып, жылымдап калгандан кийин да аба ырайы бузулуп, кыска мөөнөттүү суук кайталанып, төл башталып калса көп зыянга учуратышы дагы болуп калат. Бирок кайберендер кандайдыр бир сезим менен аныктап, жазда кайталануучу суук толук аяктаган учурда төл башталгандай мезгилди болжоп эркектери үйүрүнө кошулуп, куут жүргүзүшөт. Ошол себептен жапайы айбанаттардын жаш төлү эч качан жазгы жутка учурабайт. Мындай учурду тоо текелер жүгүрүү мезгили жакындаганда асканын башына чыгып, асманда ай-жылдыздарды тикчийип карап туруп, өзүлөрүнө белгилүү бир учур болгондо гана аскадан түшүп, үйүрүнө кошулуп, куутун башташат имиш.

Мал киндиктүү кыргыздар дагы: мал эрте жазда төлдөсө өлүмү аз болот, айран-сүткө эрте аралашабыз, союп жегенге козулар эрте жетилет деп кочкор, текелерин куутка төлү эрте жазда башталгандай, бирок жутка учурабагандай учурду божомолдоп коё беришчү. Андай учур деп: көп учурда аба ырайы бузулуучу ай арасынын жана беш тогоол мезгилинин өтүп кетишин болжосо, башка бирөөлөрү: «Ай караган теке аскадан эрте түштү, жаз эрте келет» же «аскадан кеч түштү жаз кеч келет» – деп болжощу. «Ай караган текедей» деген сөз ушундан келип чыккан.

«Ала байтал, акылың болсо сууга чап». Кемчонтой ала байталына камыш артып келатса камыштын учу жерге тийип шуудурап, чаң чыгарып, көңүлүнө жага бербей койгон го. Кемчонтойдун ачуусу келип, мунун учун күйгүзүп, кыскартып коёюн деп камыштын жерге тийген учуна от койсо, от тез эле жалбырттап күйүп кетип, байталга артылган камыш бүт күйө баштап, өрттөнүп бараткан байтал туйлап, мөңкүп баратса, Кемчонтой артынан: «Ала байтал, акылың болсо сууга чап» – деп кыйкырат имиш. Кемчонтойдун бул жоругу ылакап болуп элге тарап кеткен экен.

«Мөнөкбай чычкан жазалагандай болбо». Мөнөкбай күзүндө эккен эгинин оруп-жыйнап кырманда бастырып жатса самандын арасынан бир чычкан көрүнүп калат. «Бул, мен жайлата багып өстүргөн эгинимди өзүм ооз тие электе ташып кетип аткан турбайбы! Жазасын колуна берейин» – деп чычканды кармап алып, үстүнө керосин куюп от коё берсе күйүп бараткан чычкан чыйкылдап жыйылган эгинди аралай качат. От тез эле жайылып, бүт жыйналган эгинди жалмап кетет.

Ошондон кийин эл арасында «Мөнөкбай чычкан жазалагандай болбо!» деген сөз ылакап болуп айтылып келген экен.

«Чубактын кунундай чубалтып». «Манас» эпосунун бир варианты боюнча Манас Бээжинде чоң казатта жүргөндө алгачкы жоготууларынын бири болуп, өзүнүн Алмамбет менен эле барабар, тууганчылык даражасы боюнча дагы жакын жан-жөкөрү болгон Чубакка ок жаңылып шейит кетет. Бул жоготууга жаны ачыган Манас Чубактын кунун кубалоо максатында кытайларга катуу кыргын салууга өтөт. Бирок канчалык кыргын салса да көксөсү суубай чабуулду кайра-кайра уланта берет. Душмандар болсо элинин көптүгүнөн пайдаланып күнүгө кол жыйнап, каршылыгын улантат. Бирок ар күнү душмандар эле кырылбастан, өзүлөрү тараптан дагы жоготуу болуп, аларга кошумча ичи күйүү, кыжырлануу күчөгөндөн күчөп, жоготуу көбөйө берет. Ушундай абалдан улам эл арасында: «Чубактын кунундай чубалып» деген ылакап сөз айтылып калган экен.

«Орозаалы куш тарбиялагандай!» Илгери кыргыздын черик уруусунан Орозаалы деген адам айылдаштары менен барып куштун балапандарын алышып, бирин үйүнө алып келип бага баштайт. Күндөрдүн биринде кушуна берер эт түгөнүп, куш чырылдаса Орозаалынын ачуусу келип: «Эт сага эмес мага да жок, башка эле тамак жеп көнгүн» – деп, оозуна нан тыгат. Нан куштун тамагына тыгылып, дем ала албай өлүп калат. Окуя айыл элине тарап кетет. Ал уу-дууну уккан Дүйшө деген туугандарынын бири келип, Орозаалыны жемелеп:

«Эми кылыгыңды башка эл укса «Чериктер кушка нан берип эле багышат» дешпейби, бизди кепке кемтик, сөзгө сөлтүк кылбадыңбы» – десе, Орозаалы кайра: «Тууган киши тууганынын кемчилигин жашырат, жакшы жагын ашырат эмеспи, башка элге жайбай эле койгула» – деп өтүнгөн имиш. Болбой эле: «Орозаалы куш тарбиялагандай» деген сөз жалпы элге тарап кетип, эмдигиче айтылып жүргөнү чындык.

«Силердин сууңарда да ай бар экен!» Кыргыз элинде тукум сапаттуу болсун деген максатта жок дегенде жети ата өтүшкөн туугандардын уул-кыздарынын үйлөнүшүнө жол берген, же жети суу өтүп барып кыз издеген салтын карманып, илгери бир бай алыс жердеги бир кызды келиндикке жактырып, ата-энеси менен сүйлөшүп, калыңын өткөзүп, баласын жолдоштору менен болочок колуктусун көрүп келүүгө күйөөлөтүп жиберет.

Күйөө балдар келиптир деп кыздын курбулары да жыйналышат. Чогулган жаштар түнкү айдын жарыгында зоокко сыртка чыгышып, суу бойлоп басканда күйөө жигит суудан айдын чыгылуусун көрүп: «Ой-о-ой, силердин сууңардын ичинде дагы ай бар экен» – дептир. Аны уккан болочок колукту кыз жигиттин акыл деңгээли төмөндүгүн түшүнүп, курбуларынан уялып, намыстанып, ал жигитке баруудан баш тарткан имиш. Окуя эл арасына жайылып кетип: «Силердин сууңарда да ай бар экен» деген ылакап сөз айтылып калыптыр.

«Байдын уулун камчы бастырыптыр!» Илгери бир байдын уулу алты жашка чыкканча бечел калат. Ага атасынын зээни кейип жүрөт. Күндөрдүн биринде бай жылкыдан келип үйүнө кирсе үйдө киши жок, бирок чыгдандын ичи кыбырагандай байкалат. Бай чыгданды ачса бечел уулу энеси бышырып, табакка куюп койгон сүттүн каймагын шыпырып жеп жаткан учуру экен, атасын көрүп, эки көзүн жыргайта тартып: «Бөө» – деп коркутат. Атасынын ачуусу келип: «Каймак уурдап жегенди билесин, кишини коркутканды билесиң, басканды эмне билбейсиң» – деп камчы менен чаап жибергенде бала санын сыйпалап туруп чуркап кеткен экен. Ошондон кийин: «Байдын уулун камчы бастырыптыр!» деген ылакап сөз айтылып калыптыр.

«Жаман катын чыккан жерин төркүнсүйт». Кыргыз элинин үрп-адатында турмушка чыгып кеткен кыз күйөөсү менен ажырашып төркүнүнө кайра келиши илгери өтө жат окуя катары каралчу жана сейрек кездешчү. «Үй-бүлөнүн бузулушу шаар бузулганга тете» делер эле. «Таш түшкөн жеринде оор», «Чыккан кыз чийден тышкары» делип, «барган жеринен өлгөндө сөөгү гана чыксын» деген ой болгон. Ошол себептен кудалар бири-бирин: «Биз куда сөөкпүз», «Сөөк алышкан кудабыз» – деп айтышчу. Кокус кыз барган жеринен ажырашып, кайра келип калса анын адамкерчилиги, кадыр-баркы өтө төмөн бааланчу. Эл аны: «Эрден чыккан неме экен», «Эшик түртүп калган аял», «Жакшы аял болсо кыз алган күйөөсү кетирет беле» – деп, эл иренжүү менен карашчу.

Ушундай жагдайга байланыштуу күйөөсүнөн ажырашып келген кыз чыгып келген жерин жек көрүп калары мыйзамченемдүү окуя. Бирок илгери бир кыз чыгып келген жерин тигиндей эле, мындай эле деп жакшы жактарын көп эскере бергенде жеңеси жактырбай: «Жаман катын чыккан жерин төркүнсүйт» деген экен. Бул сөз ылакап сөз катары ушул мезгилге чейин эл арасында айтылып жүрөт.

«Манасты унуткандай...» Манасчылардын айтуулары боюнча Манас сандаган колу менен бежинге «Чоң казатка баратканда жолду билет, элди адилет башкарат, билээгеч жетекчи» деген ой менен Алманбетти жалпы колуна кан көтөрөт. Алманбет ишенимге ыраазылыгын билдирип, ишке илгиртпей эле кирише баштайт. Колдун санын тез тактап туруу жана көргөзмө буйруктарды элге ийкемдүү тез жеткирип турууну жеңилдетүү максатында: он башы, жүз башы, миң башы, түмөн башы деген кызмат орундарын киргизет. Мындай жаңылык ишти жүргүзүүнү өтө жеңилдетет. Ошол бөлүштүрүүдө кырк чоронун бири Тазбаймат бир ондукту жетектейт, ал ондуктун ичинде Манас болгон экен. Кезектеги эл тактоонун биринде Тазбаймат өз ондугун санаса бир киши жетпейт. «Тазбайматтын ондугунан бир киши жоголуптур!» деген сөз жел жүргөндөй туш-тушка

тарайт. Бирок ким жоголгонун көпкө тактай алышпайт. Акыры такташса, киши жоголбой эле Манасты унутуп атышыптыр. Ушул учурдан соң «Манасты унуткандай!» деген сөз ылакап болуп калыптыр.

Азыркы учурда урматтуу киши унутулуп кеткенде, же катардагы киши унутулгун тамашалаганда: «Манасты унуткандай» – деп кеп айтылат. Өз учурунда Манас дагы:

«Уруп кеткен Тазбаймат
Улук киши сен болсоң
Унуткан кишиң мен болсом,
Ушу жорук саа чала
Он башы ойрон сен болсоң
Оюңда жогун мен болсом» – деп күлгөн экен.

**Аман
СУПАТАЙ уулу**

ЖАҢЫЛ МЫРЗА БАЯНЫ

Кыргыз элинин белгилүү баатыр кызы Жаңыл мырза Нойгут уруу-сунун каны Койгуттун кызы болгон. Койгут хандын үч аялы болуп, Жаңыл ортончу аялы Мистекандан төрөлөт. Жаңыл мырзанын энеси Мистекан Койгут хандын ички-тышкы оокаттарын тартипке салып башкарган акыл-эстүү, колуна баары келген ишмер аялдын бири болгон. Койгут хандан эркек бала болбойт. Жалгыз кызы Жаңыл өңү кара сур келип, кичине кезинен тартып эле атка чыйрак, чабендес болуп, жаа тартууну мыктылап үйрөнгөн. Ал көпчүлүк учурларда атасы менен аң уулоого чыга турган. Бирок Жаңыл мырза мылтык атып, кылыч чапкан эмес. Анын ажырабас үч жолдошу болгон: күлүк кара аты, кер тайганы, асынган жаасы.

Ошентип, убакыт өткөн сайын Жаңыл мырзанын атагы элге кеңири тарала баштайт. Кыргыздын белгилүү акыны, жазуучусу Касым Тыныстанов Жаңыл мырзаны мындайча сүрөттөгөн:

СУПАТАЙ уулу Аман – 1916-жылы Кеминдин Тар-Суу айылында төрөлгөн. 1937-жылы октябрда Армияга чакырылып, Түркмөнстандын Кушка калаасында 68-ТахтаБазар чек ара отрядында курсанттык училищеде окуп, «лейтенант» наамын алып, 1942-жылдын 17-декабрына чейин ошол жерде кызмат өтөгөн. Андан 3-сокку берүүчү армиянын катарында, кийин партизандык отрядда салгылашат. 1944-жылы колуна жарадар болуп, дарыланып чыккандан кийин, Горький шаарынын жанында салгылашка катышат.

1944-жылдын аяк ченинде кайрадан Ташкентке жиберилет. Ал жерде 1947-жылга чейин конвойный батальондо штабдын начальниги болот. Инвалиддигине байланыштуу 1947-жылы аскер кызматынан бошотулган. 2-группадагы инвалид. Карылыгынан каза болгон.

Кирин жууп, кичинесинен киндик кескен,
 Какшаал тоо кыз –
 Какшаалда кайгысы жок көчүп конуп,
 Эркиндеп мал өстүргөн Нойгут эли .
 Жаңыл кыз эрдин-эри, шердин-шери,
 Жаңылдан далай эрдин сынган бели.

Күн батты, жылдыз толду, Жаңыл жолдо,
 Тартууга даярдаган жебе колдо.
 Бир укмуш баштоочудай арс-арс үрүп,
 Кер тайган бирге чыккан сапар жолго.
 Жанган от жал алдынан көрдү ошондо.

Ошол кезде айтылуу Түлкү баатыр кокусунан сүйкүмдүү аялы Деркенд сулууну кетирип жиберип, бир топ жыл аял албай жүрүп калат. Ошентип жүргөн маалда айылдаш курбу-курдаштары ага аял алуу тууралуу кеңеш бере башташат. Анда Түлкү аларга:

– Мен алсам Жаңылды аламын, – деп жооп берет.

Ошол кезде Жаңыл мырза жыйырма беш, отуз жаш чамасында болот.

Көп узабай Жаңыл мырзага куда түшүүгө жуучулар жөнөтүлөт. Алар Какшаалдагы Койгут хандын айылына келишип, Түлкү баатырдын Жаңыл мырзага үйлөнүүгө көңүлү бар экенин айтышат. Жаңыл мырза ойлонуп көрүп: «Келерки жайда келсин» – деп, макулдугун берет .

Иш оңунан чыгып, кийинки жылы жайында Түлкү баатыр Жаңыл мырзаны алып келүүгө көп шаан-шөкөт менен Какшаалга – Койгут хандын айылына келет. Ошол маалда Жаңыл атасы менен аң уулап кетип, үйүндө жок болуп чыгат. Мындайды күтпөгөн Түлкүнүн ачуусу келип:

– Мени кел деп коюп, өзү жок болгонун кара!.. – деп Койгут хандын айылын чаап, жылкыларын айдап жөнөшөт.

Какшаал суусунун боюна келип, жылкыларды өйдөлөтүп айдап салып, өзүлөрү кош-кош болушуп, түнөөгө токтоп калышты. Түлкү баатыр айтканынан кайтпаган кара мүртөз эле дешет. Жаңыл мырзанын кууп чыгарын билип, алдын ала келе турган жолуна алты баатырдын экөө – Үлбүрчөк менен Бургуйду коёт. Жаңылды тосуп, кармап алып кетүүгө камынып Түлкү баатыр өзү, Үчүкө, Атакозу, Чабак болушуп, коштордун ортосундагы чоң таштын алдындагы жарда аттарды сарт байлоого салышып, жез казанга этти асып коюп, жайланып олтуруп калышат.

Аңгыча аң уулап кеткен Жаңылга Түлкүнүн элди чаап кеткендиги жөнүндө кабар жетет. Жердин, жолдун ыңгайын жакшы билген Жаңыл мырза Түлкүнүн кай жерге токтоорун айттырбай билет. Атасы экөө кайрылып жол жүрүп келе жатып, буктурмада турган эки баатырга капталышат. Капысынан кол салышкан Үлбүрчөк менен Бургуй баатыр

Жаңыл мырзаны кармап, жарак-жабдыгын алып айдап жөнөшөт. Жолдо келе жатып Жаңыл тигилерге карап:

– Баатырлар! Мени Түлкү баатырга айдап барбагыла. Мен Түлкүнү күтүп жүрбөймү. Мени сымбатым менен алып баргыла, – дейт.

Үлбүрчөк менен Бургуй баатыр бул сөзгө ынанышып, Жаңыл мырзага жарак-жабдыгын кайра беришет. Жааны колго алгандан кийин Жаңыл мырза баягы эки баатырды ошол жерден эле атып өлтүрөт да, андан ары жөнөйт. Келе жатып жар астында жайган отторду көрүп: «Булары го бул жерде экен. Баатырлары кайда болду экен?» – деп жардын үстүндөгү чоң ташка токтоп калат. Күүгүм кирип калган убак болот. Оттун жарыгында Түлкүнү тааныйт. Түлкүнү көрүп, баатыр экенине көзү жетип: «Жашың өтүп бараткан экен», – дейт өзүнчө. Ошондо Түлкү баатырдын кырктан өтүп калган кези экен.

Түлкүлөрдү көргөн Жаңылдын атасы Койгут хан кызына карап:

– Балам, жаанды тарт! Буларды өлтүр! – дейт.

Жаңыл атасынын сөзүн укпай, жааны жебеси менен таштын үстүнө коюп, Түлкүнү карап калат. Муну көргөн Койгут хан кызына таарынып:

– Кызды балам деген оңбосун! – деп бастырып кетет.

Ошентип, Жаңыл мырза Түлкүнү карап турганда кер тайганы отту тегеректеп отурган баатырлардын жанына шимшилеп кирип барат. Олтургандар чоочун итти көрүшүп, карап калышат. Кер тайганды көргөн Түлкү:

– Сур канчык келип калган турбайбы? – деп даярдана баштайт.

Муну көрүп турган Жаңыл мырза: «Канчалык баатыр болсом дагы канчык атым калбайт экен го!» – деп ачуусу келип, ыза болот. Ансыз деле атасынан ачуу сөз угуп жаны кейип турган Жаңыл мырза ошондо чындап жаалына келет. Жан жолдошу – жаасын кере тартып туруп, адегенде Түлкү баатырды атып өлтүрөт. Экинчи жаа Үчүкеге барып кадалат. Атакозу менен Чабак баатыр экөө аттарды сарт байлоодон чечип жаткан убакта Жаңылдын тарткан жебеси жайлап тынат. Ошентип алты баатыр тең Жаңылдын колунан өлүшөт.

Дөөлөс бийдин бир уулу Жантайдын Сары, андан Бөрүчүк. Бөрүчүктүн төрт уулунун бири Кусеке. Кусекенин уулдарынын бири Калматай акылдуу адам болот.

Күндөрдүн биринде Калматай Түлкүнүн кунун кууп, Жаңылды кантип кармоо жөнүндө Тооке хан, Тейиш хан жана башкалар менен кеңешип, акылдашат. Акыры алар:

– Жаңылдын мүдөөсүнө чыкчу Түлкү баатыр кокусунан өлдү. Эми Жаңылга тең келчү баатыр жок. Аны айла-амал менен гана кармоого болот. Бул ишке Тейиш хандын баласы Аккочкор гана жарайт. Жаңыл мырзанын Аккочкорго колу барбайт, – деген жыйынтыкка келишет.

Буга эл макул болот. Ошентип, Аккочкорго Шырдакбек хандын атактуу, өкүм, күлүк боз жоргосун мингизип, бир топ кол менен Какшаалга Жаңыл мырзаны кармоого жөнөп калышат. Жоокерлер Какшаалга жетип, Койгут хандын айылын чаап, кайра артка кача баштайт. Аккочкор буйгатта бекинип турат. Ошол маалда Жаңыл мырза качкан элдин артынан кууп чыга бергенде, буйгатта күтүп турган Аккочкор туурасынан качырып барып, Жаңылды кучактап калат. Жаңыл мырза Аккочкорду таанып:

– Ата катыгүн ай-ээ, сенин да көрөйүн деген күнүң бар экен ээ, – деп жаа атпай колго түшүп берет.

Жаңыл мырзанын жаасы жебелери менен чопкуту, кийим-кечеси олжого кетет. Калматай хандын Жаңыл мырзаны аялдыкка алууга жасаган аракетин оңунан чыкпайт. Бул ишке көпчүлүк эл каршы болот. Ал эми Жаңылды Аккочкорго алып берүүгө Калматай хан макул болбойт. Акыры, Калматай хан Жаңыл мырзаны жакын иниси Ормотойго аялдыкка алып берет. Ошентип, Ормотойдон эркек бала төрөлөт.

Жайдын күндөрүнүн биринде кымыз ичип, шерине жешкен жигиттер:

– Кана, Жаңылдын өнөрүн, жаа тартканын көрбөйлүбү?! – деп Аккочкорду жаалашып, кыйыктанганына карабай Жаңыл мырзага жиберешет.

Аккочкор Жаңыл мырзага келип:

– Жеңе! Көпчүлүк эл жаа тартып, тамаша салып берүүңүздү суранып жатат, – дейт.

Муну уккан Жаңыл мырза:

– Кой, Абыл! Кайдагы эскини ойго саласың! Мен сени кыйбай колго түшүп бербедим беле? Ошондо сенин жаның менин колумда болчу, – дегенине Аккочкор көнбөйт.

Ошондо Жаңыл мырза:

– Болуптур, андай болсо менин жарак-жабдыгымды, ээр-токумумду, Шырдакбектин боз жоргосун бергиле. Бир ай даярдайын, – дейт.

Арадан бир топ күн өткөндөн кийин Жаңыл мырзанын тамашасын көрүүгө көп эл чогулат. Жаңыл мырза жоого кийчү кийимин кийип, чопкутун көкүрөгүнө тагынып, жааны колго алып, огун куржундун эки көзүнө толтуруп, боз жоргону минип, эл арасына чыга келет. Өз келбетине келе түшкөн Жаңыл мырза Аккочкорду карап:

– Кайним, калпагыңы асманга ыргытчы?! – дейт.

Аккочкор калпагын асманга ыргытат. Ошондо Жаңыл мырза асманга ыргытылган калпак жерге түшкөнчө жаасы менен нечен ирет атып жиберет. Муну карап тургандар:

– Канчык, канчык эле бойдон турбайбы?! – дешет.

Бул сөздү уккан Жаңыл мырза бастырып келип:

– Калматай аке, болбос жерден колуңа түштүм эле, эскини ойго салдыңыз, – деп бурулуп жөнөй берерде күйөөсү Ормотой туткактап

тизгинден кармай бергенде аны ошол жерден атып өлтүрөт. «Сен кимге кор болмок элең?» – деп бир атуу менен баласын да жаздым кылат.

Калматай Жаңылдын көңүлү бузулаарын билип, бир топ жигиттин колдоруна жаа берип:

– Көңүлү бузулса аткыла, – деп даярдатып коёт. Бирок Жаңыл мырзаны көргөн жигиттер ага каршы жаа көтөрө алышкан эмес.

Ошентип, ата-энеси карып, кызынан түңүлүп калган кезде, Жаңыл мырза элине кайтып келет.

ДАРКЕН СУЛУУ

Айтылуу Түлкү баатыр бир жылдарда Талас элине чабуулга барат. Чабуул көңүлдөгүдөй болуп, көп жылкы айдап кайтып келе жатканда алдынан отун алып жүргөн он чакты кыз чыгып калат. Алардын арасынан бойго жетип калган сулуу кызды көрүп, Түлкү баатыр аны жактырып калып:

– Сени алып кетемин, – дегенинде кыз айтат:

– Ушул кийимим менен кантип кетемин? Үйгө алып барып, кийинтип алып, анан алып кетиңиз, – дейт.

Ага Түлкү баатыр көнбөй:

– Жок, силердин айылга кайра барсам кармалып каламын, – деп кызды ошол турган турпаты менен элине алып келет.

Кыз сымбаттуу, өңдүү-түстүү болот. Ошентип Түлкү баатыр ошол кызга үйлөнөт. Кыздын аты Даркен болуп, саруу элинин кызы болот.

Даркен сулуу өзүнүн акылдуулугу, өңдүү-түстүүлүгү менен Түлкүнүн сүйкүмдүү айымы болуп калат. Кийин ал эл арасында Деркен сулуу деген атка конот. Ошентип, күндөн күн өтүп, убакыт өтө берет.

Түлкүнүн турган жери Чоң-Кемин болот. Ал жайында Соң-Көлгө чейин жайлап кетчү экен.

Түлкүнүн энеси өтө каардуу киши болот. Ошол кезде кыргыздарга өзбектин соодагерлери келип билерик, шакек, сөйкө, шуруларды, жүн, шырдак, ала кийизге айырбаштап соодалап кетишчү экен.

Бир күнү Деркен сулуу соодагер өзбек менен сүйлөшүп турганын кайненеси көрүп калат. «Сага кылбасам! Түлкү келсин, шашпа!» – деп ичинен ачууланат.

Аңгыча эл жайлоого көчөр убакыт болот. Түлкү баатыр айылдын коно турган жерине өз кишилери менен эртерээк, алдыга кетет. Үй кызматчылары боз үйлөрдү унааларга артышып, Түлкүнүн энесин атка мингизүүгө даярдап жатканда Деркен сулуу кайын энесинен мурун атка минип, бешикти эңип алат. Муну көргөн кайын энесинин ачуусу ого бетер келет. Ошондо ал келинге карап:

– Бейбак! Сени аттан түшүрбөй туруп кетиртпесем, мен Түлкүнүн энеси болбой калайын! – деп катуу ачууланат.

Ошентип, баягы көч жайлоого да жетип калат. Көчтү күтүп олтурган Түлкүнү көргөн энеси:

– Бери кел, балам, мынабу бейбакты аттан түшүрбөй туруп кетир! – дейт Түлкүгө карап.

Айла барбы, эненин тили өтүмдүү, Түлкү аялы Деркен сулууну кетирет. Ошондо Деркен сулуу аттын үстүндө көзүнүн жашын көл кылып, буркурап ыйлап туруп Тынайга карап:

– Үчүкенин үч уулу, үч Үчүкө болорсун, жалгыз Тынай кулунум, сенин айлаң эмне болот? – деп жүрүп кетет.

Ошентип, Деркен сулуу Талас элине келет. Кийин Мураталы бийдин уулу Алакчындын беш берендеринин бирине күйөөгө чыгат да, андан эки эркек төрөйт: Нарбото, Шербото деген.

Убакыт өтүп Тынай эр жетип, баатыр чыгат. Элдин оозунда азыр да мындай деген сөз бар: «Таанысаң – Тынаймын, тааныбасаң кудайыңмын» деген. Кийин Тынай Таластагы энелеш эки инисине да барып турчу эле дешет.

Ал эми Тынай өзү атадан жалгыз болгон жана анын эки аялынан алты баласы бар эле. Улуу байбичеден экөө: Сатыбалды менен Атаке, кичүү аялынан: Бекмурат, Сокур, Арзыгул, Ырыскул деген уулдары болгон.

Ал эми Үчүкенин үч уулу дегени – Мамбеткул, Дөөлөткул, Мемерегул болуп эсептелет.

МӨӨР ЖӨНҮНДӨ БАЯН

Бир жылдары Жантай баатыр бир топ кишилери менен Анжиян тарапка жөнөп калат. Алар Соң-Көлдүн батыш тарабында жол жүрүп баратканда төрт-беш кыз көлдүн жээгинде көлгө түшүп аткан болот. Капылеттен чыга калган кишилерди көрүшүп, баягы кыздар кийим-кечелерин алышкан бойдон үйлөрүн көздөй жүгүрүп кетишет. Ошол маалда кыздардын бирөө качалбай сууда отуруп калат. Кыздын кундуздай кара чачы көкүрөгүн жаап, ылдый карап отуруп калганын Жантай баатыр көрүп, анын адептүүлүгүнө ичинен ыраазы болот. Жантай жигитин кыздын кайсыл айылдан жана кимдин кызы экендигин билип келүүгө жиберет. Өзүлөрү калган кишилери менен аттарын эс алдырып отуруп калышат. Кыздын дайынын билүүгө барган жигит ал кыз саяк Келдибек бийдин айылындагы Адыл аттуу кишинин кызы экенин билип келет. Бул кабарды уккан Жантай баатыр жанындагы адамдарын ээрчитип, Келдибектикине келишет.

Бий менен аман-эсендикти сурашып отурушуп, чай үстүндө эле Жантай баатыр Адылдын кызы Мөөргө үйлөнүү жөнүндө Келдибек бийдин макулдугун сурайт. Ошентип, Келдибек бий менен Мөөрдүн атасы Адыл кызды берүүгө макулдугун билдиришет. Ошол жерден эле Жантай баатыр Баалы аялынын Кочкордогу төркүнүнө жигиттерин жиберип, отуз жылкы, бир айгырын баш кылып айдатып келет. Айгырдын көкүлүнө ак кебез байлап, отуз жылкыны калыңга берип, Мөөргө үйлөнүп, Кеминге алып келет. Ошол кезде Жантайдын турган жери Бейшеке эле. Адылдын жээни Болот таажеси Мөөргө үйлөнөм деп, Мөөр менен макулдашып жүрүшкөн эле. Болот келбеттүү, оозунда ыры бар жаш жигит болот. Ошентип Болот аргасыздан Мөөрдү самап ырдап кала берет.

Ошол кезде Жантайдын элүү үчтөгү курагы болот. Ал эми Мөөр болсо он беш, он алты жаш чамасындагы тал чыбыктай ийилген, маралдай келишкен сулуу болот. Мөөр Жантай баатырдын беш аялынын үстүнө алтынчы аял болуп келет.

Жантай баатырдын байбиче аялынан үч бала болот: Мырзаалы, Тынаалы, Чапай. Ал эми ортончу аялынан эки бала: Ысабек, Ысак. Жантайдын үчүнчү аялы саяк катаган (катан) уруусунун кызы Баалы аялынан үч бала болгон: Шабдан, Мамыт, Искендер. Төртүнчү аялы Баалынын синдисе Сейилден эки бала болот: Төлөй, Иманаалы. Бешинчи аялы Бачайыдан эки кызы бар эле. Ал эми Мөөрдөн бир балалуу болуп, атын Мунайтпас коюшат. Мунайтпас болсо Муса, Иса деген эки балалуу болот.

Ошентип, Ак Мөөр бат эле эл көзүнө көрүнүп, кадыр-баркка жете баштайт. Жантай баатыр Мөөрдү эркелетип көбүнчө оң тизесине алып отурчу экен. Ошондон тартып жаш сулуу Ак Мөөр атка коно баштайт.

Арадан бир топ жылдар өтөт. Күндөрдүн биринде Болот жээни Мөөрдү көрүүгө Кеминге келет. Ошол маалда Жантай баатыр үйдө жок болгондуктан Мөөр Болотко:

– Баатыр эки күндө келет. Ошондо келгин, – деп жооп берет.

Көп өтпөй Жантай да келет. Эртең мененки чай үстүндө Болот Жантайдын үстүнө кирип, салам берет.

Мөөр Болот менен амандашып, Жантайга карап:

– Биздин жээн болот, – дейт.

Анда Жантай баатыр:

– Аа, Болот мырзабы? Кел, кел, – деп төргө отургузат.

Ал күнү Жантай Болотту сыйлап кондурад. Эртеси бир сыйра кийим кийгизип, айгырын баш кылып он байталды даярдап:

– Болот мырза, мынабу кийимди кий. Айгыры баш болгон он жылкыны айдап барып, келинчек ал. Бирок экинчи келбей жүр. Тентек балдардын колуна түшүп калба, – деп айылынан узатат.

Кийинчерээк Жантай дүйнөдөн кайтат. Мөөр болсо Жантайдын ба-рындагыдай баркта болбой, көк токол атка конот.

Бир күндөрдө Ак Мөөр Жантай баатырдын мөөрүн (печатын) сандыктан алып, Мунайтпас уулун ээрчитип, Тар-Сууга Шабдан баатырдыкына келет. Чай үстүндө чөнтөгүнөн Жантай баатырдын мөөрүн алып Шабданга сунат:

– Баатыр! Мынабу мөөр атаңдын мөөрү, сенден башка ага-туугандарына ылайыгы жок экен, – дейт.

Шабдан баатыр мөөрдү алып, оозуна тийгизип, ак чүпүрөккө ороп, сандыкка салдырат. Ошондон тартып Ак Мөөр чоң сыйга өтөт.

Мөөрдөн төрөлгөн Мунайтпас Шабдан баатырга ээ бербеген тентек чыгат.

Шабдан баатыр:

– Менин тилимди казак-кыргыздар, орустар деле угат. Бирок асты тилимди эки тууганым албайт. Тентекемдин Телтайдын көкүрөк күчүгү Айдар тилимди албайт. Татемдин көкүрөк күчүгүмүн деп Мунайтпас тилимди албайт, – деп айтчу экен.

Даярдаган
Каныкей АКМАТ

АДАБИЯТ ЖАҢЫЛЫКТАРЫ

Жаңы китеп жарык көрдү

Таланттуу кыздарыбыздын алдыңкы катарындагы акын, А.Осмонов атындагы сыйлыктын ээси Фатима Абдалованын «Эсимде» аттуу жаңы китеби жарыкка чыкты. Күйөрмандары күтүп жаткан эле. Жаңы китебиндеги жаңы чыгармалары, табылгалары акындын чынында эле таланттуулугун дагы бир мертебе ырастап турат. Албетте, учурда чыгарма жазуу менен катар аны жарыкка китеп кылып чыгаруу оор болуп жатканы белгилүү. Бул жаатта «Турар» басмасы акынды колдоп, дагы бир ирет элдик иш кылды.

Поэзия академиясынын алгачкы академиктери

Туура бир жыл илгери уюшулган «Омор Султанов атындагы эл аралык коомдук Поэзия академиясы» алгачкы лауреаттарын аныктап, медалы жана академик наамын ырастаган күбөлүктөрүн тапшырды. Ал даражага белгилүү акыныбыз Акбар Рыскулов менен казак элинин көрүнүктүү акыны, Казакстан Мамлекеттик сыйлыгынын ээси, жазуучулар Одагынын секретары Улыгбек Есдаулет татыктуу болушту. Сыйлык жана наамды тапшыруу аземи республикабыздын Чет өлкөлөр менен достук жана кызматташтык коомдор союзунда Казакстандын Кыргызстандагы элчилиги жана өлкөбүздүн көрүнүктүү адабият өкүлдөрүнүн катышуусунда болуп өттү. Аземди коомдун жетекчиси А.Малиев ачып, Поэзия академиясынын президенти О.Султанов сыйлыктарын салтанаттуу тапшырды. Аталган академия өлкөбүздүн таланттуу адамдарын аныктап, моралдык колдоо, жаш таланттарга ар тараптуу көмөк

көрсөтүү менен катар чет өлкөлөрдүн чыныгы адабият мыктыларын да аныктап, кийинки мезгилде солгундап кеткен адабий алакаларды өнүктүрүү максатында уюшулган.

Маданият маселелери

Маданият жана маалымат министрлигинин коллегиясында министр Н.Шакиевдин өткөн жыл боюнча отчету угулуп, ага катышкан вице-премьер-министр И.Жунусов чечилбей жаткан маселелерди белгилөө менен катар былтыркы жылдагы министрликтин ишине канагаттанбаганын билдирди жана жаңы министрдин ал кемчиликтерди жоюусуна тийиштүү чараларды көрүүсүн белгиледи. Анын айтуусунда атайын бөлүнгөн акчалар натыйжалуу пайдаланылган эмес. Анын айынан кыйла мекемелерде башталган оңдоо иштери алигичекти бүтпөй келет. И.Жунусов Улуттук филармониянын ижарага берүү акысынын кымбаттыгы, аны арзандатуу керектигин да айтты. Анткени бир топ «эмгек сиңирген» эл артисттери концерттерин бере албай жатышыптыр. Ошол эле учурда эли-журтуна эмгеги сиңген акын, жазуучуларыбыздын, айрыкча пенсиясынан бөлөк кирешеси жок улуу муундагы калемгерлерибиз маараке, чыгармачылык жолугушууларын өткөрө албай жатышынын башкы себеби да ошондон экени белгилүү.

Н.Шакиев айрым чечилбей жаткан маселелерди мисал кылуу менен министрликтин жаңы статусуна ылайык, тийиштүү мыйзамдарга жакын арада өзгөртүүлөрдү кийирүү керектигин баса белгиледи, аларсыз аткарылчу иштерге жол ачылбайт.

И.Жунусов жыйындын жыйынтыгын чыгаруусунда министрликти «Манас эпосу жөнүндө» мыйзамынын кабыл алынуусуна бардык аракеттерди көрүүгө чакырды.

«Жаз чакырган жандүйнө»

Т.Муканов атындагы сыйлыктын ээси, акын жана журналист Майрамбек Токторовдун «Жаз чакырган жандүйнө» аттуу ыр жыйнагы жаңы эле жарык көрдү. Элибиздин өткөн өтмүшү менен бүгүнкү күндүн унгулаштыгы, эркиндик үчүн улуу күрөштүн былтыркы жылы апрелдеги жаңырыгы, түбөлүктүү махабат, жаштык темасы сыяктуу терең маанидеги ырлар окурмандарын кайдыгер калтырбайт. Дегинкиси, Майрамбек Токторов таланттуу акын жигиттерибиздин алдыңкы катарында, келечеги кенен, көптү үмүттөндүрөт. Ага китебин окуган адам, сөзсүз, ынанбай койбойт.

Талантка жараша салтанат

Кара баскыр кайдыгерликтен кутулсак деп зар какшап келген айтылуу акыныбыз Шайлообек Дүйшеевдин алтымыш жылдыгы жамы журт тарабынан чоң сый менен белгиленди. Алтымышынчы ашуунун кырында турган муундун алдыңкы сабындагы Эл акыны мааракесинде орден алып, салтанатына мамлекет башчы келет деп күтмөк тургай ойлобосо да керек. Бишкектеги Улуттук филармонияда акындын мааракеси президент Р.Отунбаеванын катышуусунда чоң салтанат менен белгиленди. Мындай сыйга кийинки жыйырма жылда акындардын арасынан арзыганы болбосо керек. Мамлекет башчысы: «Төкмө акын Калык Акыев Коммунисттик партиянын тарыхын ыр менен толук айтып бере алам деген экен, Шайлообек Дүйшеев биздин учурду толук ыр менен айтып бере ала турган акын» – деп, акындын чыгармачылыгына чоң баа берип, чың ден соолук менен катар чыгармачылык албан ийгиликтерди каалады.

Сый-салтанатта Ш.Дүйшеевдин улуу-кичүү калемдештери, окурман журту акынга аруу каалоо-тилектерин арбын айтып, эл оозунда аңызга айланып кеткен ырлары окулуп, таланттуу уулу менен сыймыктанган жердештери ага «Джип» унаасын алдына тартышты.

Мындай чоң урмат-сый коомчулук ичинде мамлекет тарабынан калемгерлерге жүз бура баштаганынын жышаанасы катары каралууда. Кайдыгерликтен арыла баштаган көрүнөбүз. Эмгекке жараша сый көрүүгө не жетсин.

Шайлообек чоңдор үчүн чыйкан акын,
Шайлообек эл-жер үчүн тулпар акын.
Токтогулдай Сибирге барбаса да,
Тоодой бийик өнөргө дыйкан акын.
Арыбаган калеми акындар көп,
Аркан бою көбүнөн дурус акын.
Тиги өкмөт чындыкты жашырганда,
Тили менен тап берген Брюс акын.
Сандаган китептерди чыгарган жок,
Салып ийип ортого «крышасын».

Зайырбек АЖЫМАТОВ

«Маданият» чыга баштады

Көптөн бери айтылган менен жарык көрө албай келаткан «Маданият» журналы жыл башынан тарта чыга баштады. Аны Маданият жана маалымат министрлиги уюштуруп, карамагына алган. Түстүү журнал 48 бет,

1000 нуска менен жарык көрдү. Башкы редактору Алыкул үй-музейинин жетекчиси, журналист Памирбек Казыбаев.

Эже-сиңди сыйланды

Аялдардын эл аралык майрам күнү алдында атпай журтчулугубузга аттары жакшы белгилүү акындар Гүлсайра Момунова «Кыргыз Эл акыны», акын эжесинин артынан келаткан муундун таланттуу өкүлү Бактыгүл Чотурова «КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер» наамдарына Республика Президентинин Жарлыгы менен ээ болушту. Эже-сиңдилерди татыктуу наамдары менен «Жаңы Ала-Тоо» журналы да куттуктайт жана кубанычтарына ортоктоштугун билдирет.
